

125

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ
ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΔΩΡΕΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΙΒ'

1973

ΔΙΠΛΟΥΝ ΤΕΥΧΟΣ 1 ΚΑΙ 2

ΑΘΗΝΑΙ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΕΓΕΑΣ - ΝΥΚΛΙΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα μελέτη εἶναι καρπὸς ἐπανέλημμένων ἐπισκέψεών μου — ἀπὸ τοῦ 1917 μέχρι σήμερον — εἰς Τεγέαν, ἔνθα ἐμελέτησα α) τὰ ἐρεῖπια παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν — μιᾶς τῶν ὁποίων καὶ ἀπεκάλυψα δι' ἀνασκαφῆς τὸ κατωτέρω ἐξεταζόμενον λαμπρὸν ψηφιδωτὸν δάπεδον — β) τὸν γλυπτὸν ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τὸν ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας καὶ γ) τὰ λείψανα ἐνίων βυζαντινῶν ναῶν τῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἰς Ἀμύκλιον - Νύκλι μετονομασθείσης Τεγέας.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀσχοληθέντων περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς Τεγέας¹, ἄλλοι οὐδόλως καὶ ἄλλοι ἀκροθιγῶς καὶ ἄνευ λεπτομεροῦς περιγραφῆς ἢ ἀπεικονίσεως ἀναφέρουσι τὰ λείψανα τέχνης τῆς χριστιανικῆς Τεγέας καὶ τοῦ Ἀμυκλίου. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς τὸ κενὸν ἔρχεται νὰ πληρῶσῃ ἡ παροῦσα ἐργασία.

Ἐκ τῆς ὅλης ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς Τεγέας δύο κυρίως εἶναι αἱ περίοδοι, αἱ ὁποῖαι κατέλιπον εἰς ἡμᾶς ἀξιόλογα μνημεῖα τέχνης: Ἡ παλαιοχριστιανική, μέχρις Ἰουστινιανοῦ (565 μ. Χ.) καὶ ἡ μέση βυζαντινὴ (10ου - 12ου αἰ.), ὅτε ἐμπεδώθη ἡ κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἰδρῦθη τὸ θέμα Πελοποννήσου. Εἶναι ἀφ' ἑτέρου περιέργον ὅτι ἐνῶ τόσον σπουδαῖον μέρος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας ἔπαιξε τὸ Νύκλι, ὅμως οὐδὲν ἀσφαλὲς φραγκικὸν μνημεῖον αὐτοῦ περιεσώθη, ἀφοῦ καὶ αὐτὸ τὸ περίφημον φρούριον αὐτοῦ ἀπεδείχθη ὅτι πρέπει νὰ ᾔτο ἀρχικῶς βυζαντινόν. Κατὰ ταῦτα θὰ πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν λειψάνων τῶν δύο ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν περιόδων: παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς.

¹ Τοῦ Ν. Μοραΐτου (Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932), τοῦ Ν. Ἀλεξοπούλου (Ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1951), ἐσχάτως δὲ καὶ ἐνημερωτέρον τοῦ Τ. Γριτσοπούλου (Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972). Συνυφασμένην πρὸς τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου παρέσχε τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Τεγέας καὶ τοῦ Ἀμυκλίου (Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951).

Ἐκ τύποις

«Παπαδογιάννη» Ἐκδοτικὸν Τυπογραφεῖον
Ἀθῆναι Ἀγ. Παύλου 25 — Τηλ. 532.895

τινής, τῶν ὁποίων θὰ ἐξετάσωμεν κατὰ σειράν: 1) τὰ κτήρια, 2) τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ 3) τὰ γλυπτά.

Οἱ μεταξὺ τῶν δύο τούτων περιόδων μεσολαβοῦντες αἰῶνες — ὁ 7ος, ὁ 8ος καὶ ὁ 9ος — εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐποικήσεων¹ — ἣτις οὐδὲν ἀπολύτως ἀξιόλογον μνημεῖον τέχνης κατέλιπεν, ἐκτὸς ἀμφιβόλου τινὸς προελεύσεως λύχνου (περὶ τοῦ ὁποίου βλ. κατωτέρω).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἄν καὶ μέχρι τοῦ 4ου αἰῶνος αἱ περὶ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Πελοποννήσῳ εἰδήσεις μας εἶναι πολὺ σπάνιαι², ὅμως φαίνεται, ὅτι ἡ Τεγέα ἰδιαίτερος ἠννοήθη ὑπὸ τῶν προστατευσάντων τὸν Χριστιανισμὸν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος, εἰς τοὺς ὁποίους, εὐγνωμονοῦσα, ἀνήγειρεν ἀνδριάντας, ὧν διεσώθησαν αἱ ἐπιγραφαί. Οὕτω π.χ. ὁ πατὴρ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Φλάβιος Οὐαλέριος Κωνσταντῖος ὁ Α', ὁ ἐπιλεγόμενος Χλωρὸς (292 - 305 μ. Χ.), ἐτιμήθη ἐν Τεγέᾳ, πρὸ τοῦ 305, ὡς *καῖσαρ ἐπιφανέστατος*³, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (Φλάβιος Οὐαλέριος) (308 - 337 μ. Χ.) ἐξυμνήθη ὡσαύτως ὡς *μέγιστος καὶ θεϊότατος*⁴

¹ Ἡ περὶ τῶν σλαβικῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἐπιδρομῶν βιβλιογραφία εἶναι πλουσιωτάτη. Δὲν θὰ εἰσέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν σχετικὴν συζήτησιν, ἥτις ἀφεώρα κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν πλαστότητα ἢ τὴν ἀξιοπιστίαν ἐνίων πηγῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας, δυνάμει τῶν ὁποίων ὑπεστηρίχθη ἡ ἐπὶ 218 συναπτὰ ἔτη κατοχὴ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Σλάβων, ἥτοι ἀπὸ Μαυρικίου (587 μ. Χ.) μέχρι Νικηφόρου (805 μ. Χ.). Ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν μόνον νὰ ἀναφέρωμεν τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῶν συζητήσεων καθ' ὃ: ἀραιὰ μόνον διεΐδουσιν τῶν Σλάβων ἐγένετο κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα, κατὰ μάζας δὲ παρουσία αὐτῶν μαρτυρεῖται κατὰ τὸν 8ον αἰ. Ἐπὶ Μαυρικίῳ ἐγένετο ἰσως ληστρικὴ ἐπιδρομὴ μέχρι Κορίνθου, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάμνησις ἔδωκε πιθανῶς λαβὴν εἰς συνύφανσιν τοῦ μύθου περὶ τῆς ἐκτοτε ἐπὶ 218 ἔτη σλαβικῆς κατοχῆς (βλ. σχετικῶς Ἐπαμ. Χρυσανθόπουλον, «Θεολογία» ΚΗ', 1957, σ. 132).

² Βλ. σχετικῶς τὸ ἐξαιρετὸν βιβλίον τοῦ Α. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, Paris 1951, σ. 4 κ. ἐ. ὡς καὶ τὸ τοῦ ἀρχιμ. Μ. Φοῦγια, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλ. Κορίνθου*, Ἀθῆναι 1968, σ. 37 κ. ἐ.

³ Böckh, CIG 1, 1522a = IG V, 2 136 = Bérard, BCH 17, 1893, 10 - 12: *Κοσσαντάντος*.

⁴ Böckh, CIG 1, 1522b = IG V, 2 137 καὶ 139 = Bérard, BCH 17, 1893, 10 - 11.

αὐτοκράτωρ, μετὰ δὲ τὸ 347 οἱ Τεγεᾶται ἐπαινοῦσι τὸν νεώτερον υἱὸν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ εἰλικρινῇ Χριστιανόν, Φλάβιον Ἰούλιον Κώνσταντα τὸν Α' (337 - 350 μ. Χ.) ὡς *μέγιστον καὶ θεϊότατον αὐτοκράτορα*¹.

Ἡ εἰρηνικὴ καὶ χριστιανικὴ ζωὴ, ἣν διῆγεν ἡ Τεγέα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐταράχθη σημαντικῶς κατὰ τὸ 267/8 μ. Χ. ὑπὸ τῶν βαρβάρων Γότθων, οἵτινες, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν Ἑρουλῶν, ἔφθασαν λεηλατοῦντες μέχρις Ἀργους καὶ Σπάρτης. Καταστρεπτικωτέρα ἐντούτοις φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε δευτέρα κατὰ τῆς Τεγέας ἐπιδρομὴ γενομένη ὑπὸ τῶν ἐπὶ τὸν Ἀλάριχον Γότθων τὸ 395 μ. Χ., ἥτοι δύο ἔτη μετὰ τὴν τελευταίαν τέλεσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Κατὰ τὴν δευτέραν μάλιστα ταύτην ἐπιδρομὴν ἡ Κόρινθος καὶ πάλιν ἐλυπολήθη, τὸ δὲ Ἄργος καὶ ἡ Σπάρτη, φυσικὰ δὲ καὶ ἡ μεταξὺ τούτων κειμένη Τεγέα, κατελήφθησαν, οἱ δὲ βάρβαροι ἔσπειραν παντοῦ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν φρίκην, μέχρις οὗ ὁ Στελίων, ἀποβιβασθεὶς εἰς Λέχαιον τὸ 396, τοὺς ἐξωλόθρευσε ἐπὶ τοῦ ὁροπεδίου τῆς Φολόης².

Εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γότθων τοῦ 395 καὶ τὴν ἀπ' αὐτῶν ἀμυναν τῆς Τεγέας ἀναφέρεται προφανῶς ἡ ἐν Τεγέᾳ εὑρεθεῖσα ἐπιγραφή (IG V, ἀρ. 153), χαραχθεῖσα ἐπὶ τοῦ βάθρου ἀνδριάντος τοῦ ὑπάτου Ρούφου καὶ λέγουσα³:

*Ἦπτε, καρτερόθυμε, σαόπτολι, ὕπατε Ρούφε
ἄντεχε τῆς Τεγέης μένος, ὄβριμε, ἄντεχε πᾶσιν
δυσμενέσιν· δώρω δ' ἐπαγάλλεο, ᾧ βασιλεύς σοι
ἀντ' ἀρετῆς δῶκεν, στήσαν δὲ πόληρος ἄριστοι*⁴.

Παρὰ τὰς παρουσιασθείσας ἀντιξόους περιστάσεις, ὅμως ὁ Χριστιανισμὸς διεδίδετο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐν Πελοποννήσῳ, ἀνεγειρομένων πολλὰ τοῦ ἐλευθέρως ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 4ον καὶ τὸν 5ον αἰῶνα⁵ ἢ μετατρεπο-

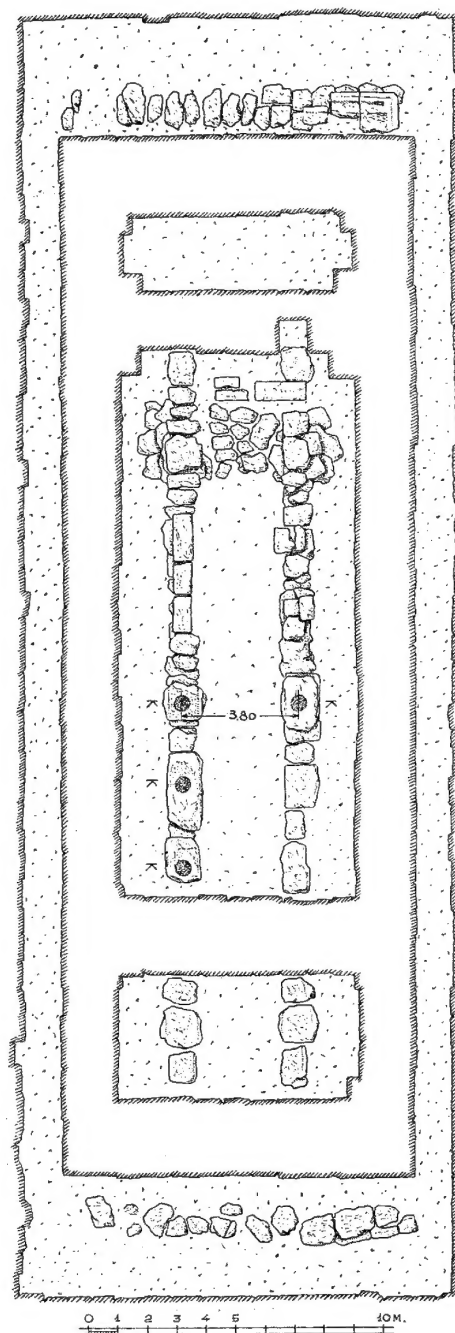
¹ Böckh, CIG 1, 1523 = IG V, 2 140: *Κών(σ)ταντα*.

² Ζώσιμος V, 6 - 7 (Βόννης σ. 253 - 54). Πβλ. Hertzberg, *Die Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer III*, σ. 395 - 400, 403 - 408, 422 - 24. Ἑλλ. μετάφρασις Καρολίδου, Βιβλ. Μαρσαλή, III, σ. 495. J. H. Finlay, *Corinth in the Middle - Ages*, *Speculum* VII, 1922, σ. 476.

³ Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἐστήθη ἐσχάτως κατὰ τὴν ἐναντι τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἰσοδὸν τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

⁴ Τὸ κείμενόν της ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Ἀ. Ἀρβανιτοπούλου ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1906, σ. 28.

⁵ Ὡς π.χ. τῆς βασιλικῆς τῆς Ἐπιδάουρου 4ου αἰ., (Γ. Σωτηρίου. Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 201), τῆς ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ Φειδίου ἐν Ὀλυμπίᾳ βασιλικῆς, ἀρχῶν 5ου αἰ. (Olympia, *Die Baudenkmäler*, κείμε. σ. 3 καὶ πίν. 6α, 7α. Γ. Σωτηρίου, A. E. 1929, σ. 173) Α. Mallwitz - Schiering, *Olympische Forschungen V*, Berlin 1964, πίν. 13, Α. Mallwitz, *Olympia*, 1972, σ. 255, κλπ.

Εἰκ. 1. Τὰ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς διατηρηθέντα λείψανα στυλοβατῶν τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς ἐν αὐτῷ ἰδρυθείσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

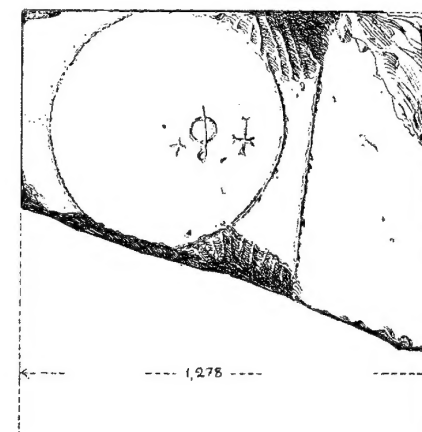
→ Β

μένων εἰδωλολατρικῶν ναῶν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, ὡς συνέβη καὶ ἐν Τεγέᾳ μὲ τὸν ναὸν τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς¹, μὲ τὸν πολὺ ἀρχαῖον (6ου αἰ.) εἰδωλολατρικὸν ναὸν ἐν θέσει Προβαντηνοῦ² καὶ μὲ τὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀγορᾷ τῆς Τεγέας ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος³.

Ὡς παλαιοχριστιανικὰ λοιπὸν κτήρια τῆς Τεγέας θὰ ἐξετάσωμεν τὰς τρεῖς ἀνωτέρω μνημονευθείσας βασιλικὰς, ὡς καὶ μίαν τετάρτην, αὐτοτελῶς ἀνεγερθεῖσαν, ἥτοι μὴ προερχομένην ἐκ μετατροπῆς ἀρχαίου ναοῦ.

Α. Η ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΗΣ ΑΛΕΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Ὁ ναὸς τῆς Ἀλέας μετετράπη εἰς βασιλικήν (εἰκ. 1) ἐφοδιασθέντος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σηκοῦ αὐτοῦ μὲ στυλοβάτας⁴ φέροντας τὰ ἴχνη στρογγύλων κίωνων καὶ σταυρῶν (εἰκ. 2) προοριζομένας δὲ νὰ βαστάζουν τὰς ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1, Κ, Κ, Κ). Ἡ ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα ἀπόστασις τῶν χριστιανικῶν τούτων κιονοστοιχιῶν, ἥτοι τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους, εἶναι 3.80 μ. Τὰ στενότερα πλάγια κλίτη, πλάτους 2.25 μ. ἐκλείοντο ἐκατέρωθεν ὑπὸ τῶν παλαιῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ. Οἱ κίονες θὰ ἐστέφοντο πιθανῶς ὑπὸ κορινθιαζόντων κιονοκράνων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ εὐρίσκονται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου⁵, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιοι, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τοὺς κίονας τούτους. Τὴν παρατηθεμένην κάτοψιν (εἰκ. 1) κατήρτισα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τῶν Dugas - Berchmans - Clemmensen παρε-

Εἰκ. 2. Κυκλικὸν ἴχνος μετὰ σταυρῶν ἐκ τοῦ στυλοβάτου τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

¹ Βλ. σχετικῶς Ch. Dugas - J. Berchmans - Clemmensen, Le Sanctuaire d'Athéna Aléa, à Tégée, Paris 1924, σ. 12, Ν. Μοραττην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 235-237 καὶ ἐσχάτως Τ. Γριτσόπουλον, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 80.

² Ν. Μοραττην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 237 σημ. 1.

³ V. Bérard, BCH 17, 1893, σ. 12.

⁴ Οὐχὶ βάρβα, ὡς λέγει ὁ Μοραττην (σ. 205, 208). Βλ. σχετικῶς Dugas - Berchmans - Clemmensen, Le sanctuaire d'Athéna σ. 12 καὶ πίν. III - V.

⁵ Βλ. Ν. Μοραττην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 235, καὶ ἐσχάτως Τ. Γριτσόπουλον, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 80.

χομένων σχεδίων τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ἐκ τῆς ἐκκλησίας μάλιστα ταύτης ἠδυνήθη κατὰ τὴν πρώτην εἰς Τεγέαν ἐπίσκεψίν μου (1917), νὰ περισυλλέξω σιδηροῦν θυρόφυλλον τῆς Ὁραίας πύλης τοῦ τέμπλου τῆς ¹,

Εἰκ. 3. Σιδηροῦν θυρόφυλλον Ὁραίας Πύλης ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος συμπληρωθείσης ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου (εἰκ. 5Α), τῆς διαδεχθείσης, ὡς θὰ ἴδωμεν, βυζαντινὸν ναόν, εἴτε τὰ πρὸς Δυσμὰς αὐτῆς εἰς ἀπόστασιν 8 περίπου μέτρων σωζόμενα

¹ Τὸ θυρόφυλλον τοῦτο μετεφέρθη ἔκτοτε, τῇ συστάσει μου, εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν.

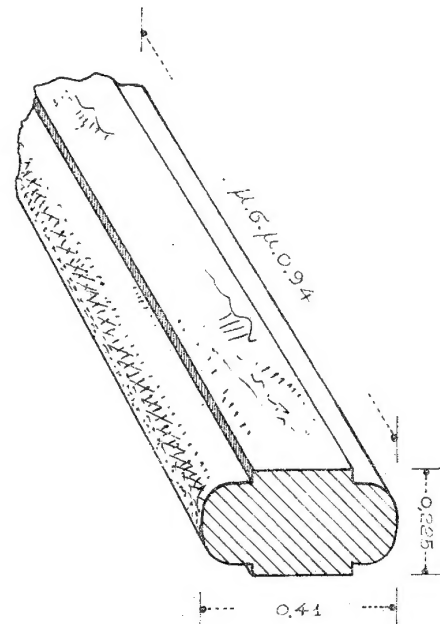
τὸ σχέδιον τοῦ ὁποῦο λεπτομερῶς ἐδημοσίευσα εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος (σ. 103 καὶ 104, εἰκ. 2), παρέχω δ' ἐνταῦθα καὶ φωτογραφικὴν του ἀπεικόνισιν (εἰκ. 3).

Συνέλεξα ὁμοίως τότε ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας δύο ὅμοια τεμάχια κολοβῶν μαρμαρίνων κορμῶν παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικιονίσκου, μεγίστου σωζομένου μήκους 0.94 μ. καὶ πλάτους 0.41 μ. (εἰκ. 4), ἡκόμη δὲ καὶ μικρὸν κιονόκρανον ἐξ ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου μὲ παράστασιν τριφύλλου ἄνθους ἐντὸς κύκλου, ἀποκειμένου νῦν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, περὶ οὗ βλ. εἰς τὸ περὶ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου κεφάλαιον.

Β. Η ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΠΡΟΒΑΝΤΗΝΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Αὕτη εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ Πιαλίου (μετονομασθέντος σήμερον εἰς Ἀλέαν) ἐπὶ τῆς πρὸς Ἀχούρια (νῦν Στάδιον) ἀγοῦσης ὁδοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν περίπου 800 μ. ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας. Ὡς θεμέλια τῆς βασιλικῆς ταύτης δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν εἴτε τὰ τῆς σήμερον λειτουργούσης καὶ

ἐδάφη κατασκευῆς ὀρθογωνίου, ἀμφιβόλου προσορισμοῦ, κτηρίου Β (εἰκ. 5) ἐξ ἐπιμελῶς λαξευμένων λίθων. Ἡ βασιλικὴ διεδέχθη πολὺ ἀρχαῖον ναὸν (περὶ τὸ 600 π. Χ.) ἀνασκαφέντα παλαιότερον ¹, πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ὁποῦο, ἀλλὰ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, ἀπεκαλύφθησαν κατὰ ἀνασκαφὰς γενομένας εἰς χρόνον, τὸν ὁποῖον δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω. Παλαιοχριστιανικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς ταύτης κείμενα παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, ἀλλὰ μὲν παρέμειναν ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, ἀλλὰ δὲ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας (βλ. κατωτέρω). Ἐκ τῆς βασιλικῆς ταύτης προέρχονται ἐπίσης καὶ τὰ κατωτέρω ἐξεταζόμενα καὶ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου σήμερον ἀποκείμενα γλυπτὰ τεμάχια ἄμβωνος, τὸ ἕτερον τῶν ὁποίων φέρει χαραγμένην ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπισκόπου Ὡφελίμου. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀναφέρεται εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 451 μ. Χ., καὶ πάντα τὰ αὐτόθι ἀνευρεθέντα γλυπτὰ καὶ λείψανα τοῦ ἄμβωνος θὰ ἀνάγονται πιθανώτατα εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος. Γενικὴν ἄποψιν τῶν εὐρεθέντων ἐκεῖ γλυπτῶν, ληφθεῖσαν τὸ 1921, παρέχει ἡ εἰκ. 6. Τὰ γλυπτὰ ἐξετάζομεν λεπτομερῶς κατωτέρω.

Εἰκ. 4. Ἀμφικιονίσκος παραθύρου ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας.

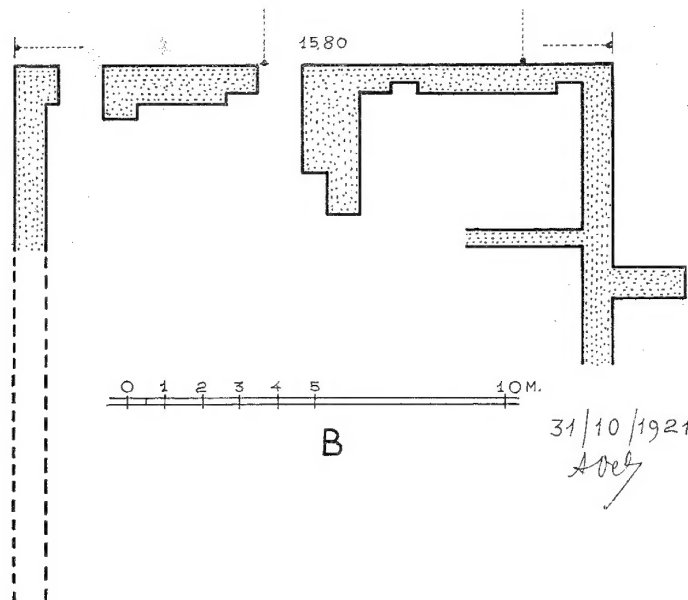
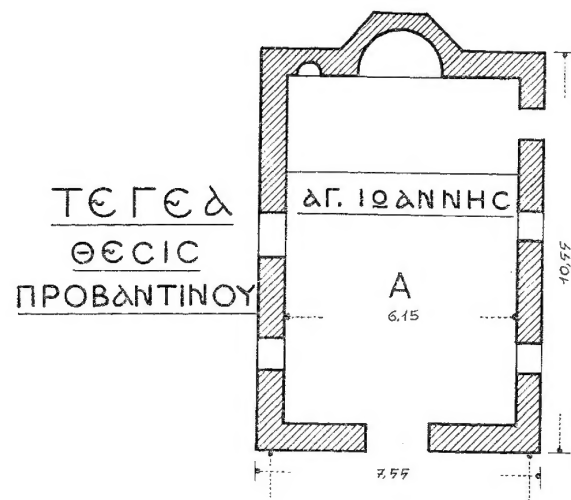
Γ. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Αὕτη ἔκειτο ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ΝΔ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, κατελάμβανε δὲ τὴν πιθανὴν θέσιν τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ². Κατὰ τὸν ἀνασκάψαντα αὐτὴν τὸ 1893 ³ γνωστὸν ὁμηριστὴν V. Bérard, ἡ πρόσοψίς τῆς ἐσχημάτιζε τὴν

¹ Ν. Μοραΐτης, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 237 σημ. 1.

² Πανσαγίας VIII, 53.

³ BCH 17, 1893, σ. 12. Πβλ. καὶ Ν. Μοραΐτην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 198.

Είκ. 5. Κάτοψις τῶν χριστιανικῶν κατασκευῶν εἰς θέσιν Προβαντηνοῦ.

ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Ἀγορᾶς. Ἦτο τρίκλιτος καὶ μήκους 45 μ., ἀλλ' οἱ τοῖχοι τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς εἶχον τελείως καταστραφῇ, οὕτως, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ πλάτους τῆς. Τῆς βασιλικῆς ταύτης, κατεστραμμένης σήμερον, δὲν παρέσχεν ὁ V. Bérard οὔτε τὸ σχέδιον, οὔτε τὴν ἀκριβῆ θέσιν, οὔτε δὲ καὶ ὁ René Vallois ἔπραξε τοῦτο εἰς

Εἰκ. 6. Τὰ εὑρεθέντα εἰς θέσιν Προβαντηνοῦ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (φωτογραφία τοῦ 1921).

τὸ κατὰ τὸ 1926 δημοσιευθὲν διάγραμμα¹ τοῦ παρὰ τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν χώρου τοῦ θεάτρου καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Τεγέας. Πάντως εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἐξ αὐτῆς θὰ πρέπει νὰ προέρχωνται σπαράγματα τινὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Πιαλίου (Ἀλέας), περὶ ὧν βλέπε κατωτέρω εἰς τὸ περὶ ψηφιδωτῶν κεφάλαιον.

¹ BCH 50, 1926, πίν. V - VII.

Δ. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΘΥΡΣΟΥ

Ἄλλη βασιλικὴ κειμένη πλησίον τῆς μνημονευθείσης τῆς Ἀγορᾶς ἀλλὰ δυτικώτερον, ἐντὸς πάντως τοῦ ἀγορηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου (βλ. εἰκ. 7, ἐνθα ἡ σχετικὴ βασιλικὴ σχεδιάζεται εἰς τὸ πρὸς Δυσμᾶς ὄριον, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ψηφιδωτά), ἀνεσκάφη ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ V. Bérard κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον τοῦ 1893¹.

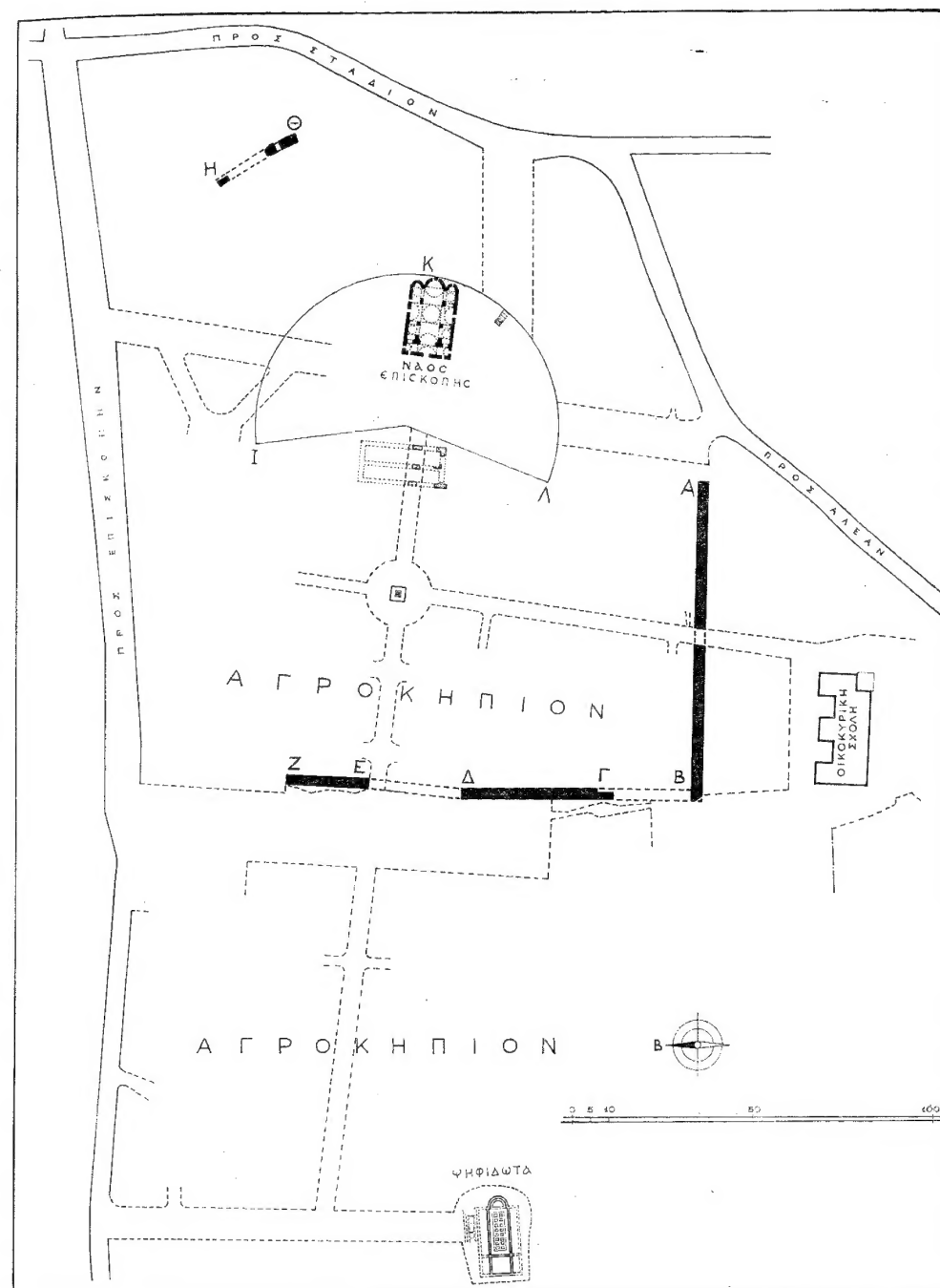
Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως ὁ V. Bérard, ὅστις μόνον ἀνέσκαψε τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς βασιλικῆς ταύτης, ἀναφέρει (σ. 13) ὅτι αὕτη καταλήγει εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἀκτίνος 2.35 μ. μετὰ τὴν ὁποῖαν ἀκολουθεῖ ὀρθογώνιον ἔχον πλάτος 5 μ. καὶ μῆκος 13 μ. Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου τούτου, ὅπως καὶ ἐντὸς τῆς ἀψίδος, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Bérard ἔφε-
ρεν εἰς φῶς ψηφιδωτὰς παραστάσεις ἀφ' ἐνὸς μὲν τῶν Καλῶν Καιρῶν εἰς τὴν ἀψίδα, ἀφ' ἑτέρου δὲ δύο ποταμῶν καὶ τεσσάρων μηνῶν τοῦ ἔτους εἰς τὸ ὀρθογώνιον. Τὴν σχετικὴν περιγραφὴν των θὰ παραθέσωμεν εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν κεφάλαιον (βλ. κατωτέρω).

Τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Bérard ἀποκαλυφθέντα ψηφιδωτά, τὰ ὁποῖα ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον καλυφθῆ διὰ χωμάτων καὶ πολὺ διαταραχθῆ, ἐπεχείρησα νὰ ἀποκαλύψω ἐκ νέου κατὰ τὸ 1934 καὶ τὸ 1936 καὶ μετ' αὐτῶν νὰ καθορίσω ὁλόκληρον τὸ σχέδιον τοῦ κτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκον.

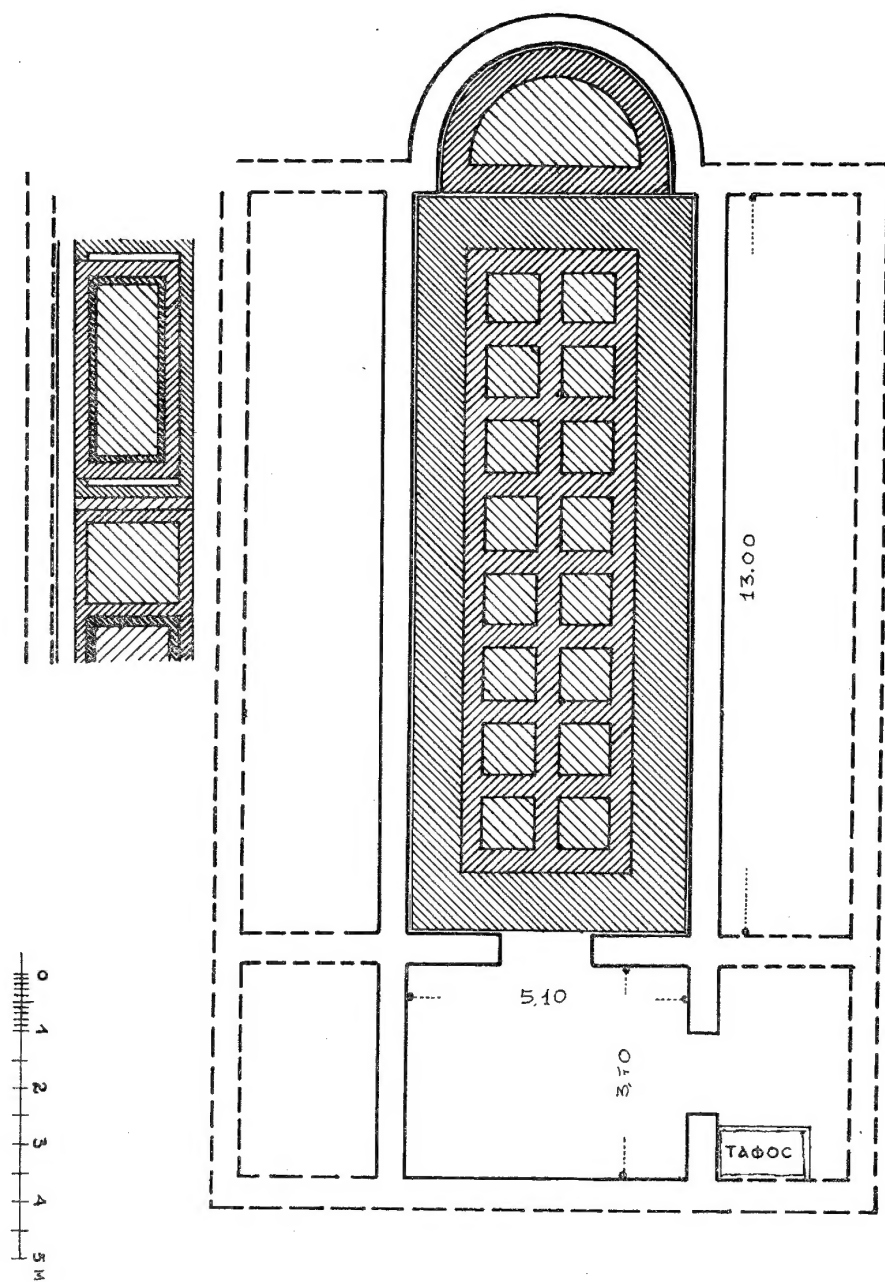
Ἡ νεωτέρα ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο ἦτο μεγάλη τρίκλιτος βασιλική², τῆς ὁποίας τὰ ὑπὸ τοῦ V. Bérard ἀποκαλυφθέντα ψηφιδωτὰ μηνῶν κατελάμβανον τὸ μέσον κλίτος, τὸ quadratum populi. Τοῦτο, πλάτους 5,10 μ., εἶχε μῆκος 13,00 μ., ἐκλείετο δὲ πρὸς Δυσμᾶς δι' ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος θύραν ἀνοίγματος 1,70 μ., δι' ἧς συνεκινῶναι πρὸς νάρθηκα, πλάτους 3,70 μ. Οἱ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ μέσου κλίτους φαινόμενοι ἐν τῷ σχεδίῳ (εἰκ. 8 καὶ παρένθ. πίν. Α) μακροὶ τοῖχοι ἀπετέλουν τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς, εὐρέθησαν ὅμως οὗτοι τελείως κατεστραμμένοι, τῶν λίθων τῶν ἀφαιρεθέντων πρὸς πιθανὴν χρησιμοποίησιν ἀλλαχοῦ. Τὰ πλάγια κλίτη, στενότερα τοῦ μέσου, ὡς συνήθως, δὲν ἀπεκαλύφθησαν ἔνεκα τῆς μεγάλης των ἐπιχώσεως, εἶχον δὲ πιθανώτατα πλάτος 2.20 μ. (βλ. σχετικῶς κατωτέρω).

¹ BCH 17, 1893, σ. 13.

² Ἡ ἀρχικῶς μονόκλιτος θεωρηθεῖσα αὕτη βασιλικὴ ὑπετέθη ὑπὸ τινων, λόγῳ ἰδιωματισμῶν τινων τῆς κτηριακῆς ἐπιγραφῆς τῆς (N. A. B é η, Γ. A. Σ ω τ η ρ ί ο υ ἐν Atti di IV Congresso Intern. Arch. Crist. I, Roma 1940, σ. 365) ὅτι δυνατόν νὰ ἦτο συναγωγὴ. Τοῦτο ὁμως ἀπεδείχθη ἀβάσιμον μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1964 γενομένην ἀποκάλυψιν τοῦ πρὸς Βορρᾶν αὐτῆς προσηρτημένου παρεκκλησίου (βλ. κατωτέρω εἰκ. 8), ὅπερ περιλαμβάνει ἐπιγραφὴν ὁμιλοῦσαν περὶ τοῦ (Θεοῦ), τοῦ Υἱοῦ (Χριστοῦ) καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος.

Εἰκ. 7. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ παρὰ τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν χώρου τῆς ἀρχαίας Τεγέας καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Νυκλίου, τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου σημειοῦνται διὰ μελαίνων γραμμῶν.

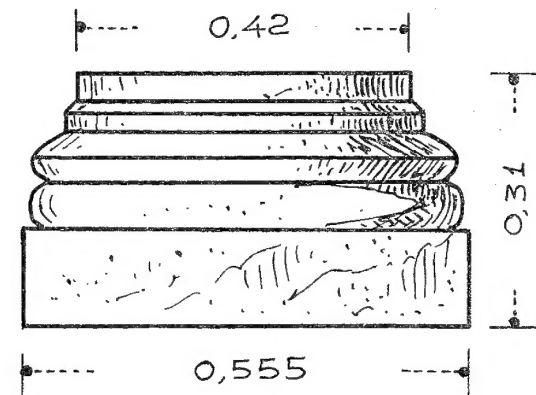
Είκ. 8. Αναπαράσταση της κατόψεως της βασιλικής του Θύρσου μετά τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1934 - 36 καὶ τοῦ 1964.

Τὴν τριμερῇ διαίρεσιν τοῦ κυρίως ναοῦ ἠκολούθει καὶ ὁ νάρθηξ, τὸ μέσον διαμέρισμα, τοῦ ὁποῖου διατηρεῖ εἰσέτι θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ νότιον ἄκρον διαμέρισμα αὐτοῦ. Παρὰ τὴν θύραν ταύτην ἀπεκαλύφθη καὶ ὀρθογώνιος τάφος περιέχων ὡς μόνον κτέρισμα σφαιρόμορφον μετὰ μακροῦ, στενοῦ λαιμοῦ ὑάλινον φιαλίδιον. Τὸ γενικὸν σχέδιον τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν προέκυψεν, ὡς ἡ εἰκ. 8 δεικνύει, μὲ προσανατολισμὸν ἀποκλίνοντα κατὰ 4° πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ πιθανὸν σχέδιον τῆς ὅλης βασιλικῆς, εἰς τὸ ὁποῖον, διὰ νέας ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1964, προσετέθη ἐν εἵδει πέμπτου κλίτους πρὸς Βορρᾶν καὶ ἕτερον διὰ ψηφιδωτῶν ἐστρωμένον διαμέρισμα, ἀγνώστου πρὸς Ἀνατολὰς ἀπολήξεως, ἀποτελοῦν ἴσως παρεκκλήσιον τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 8).

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους οὐδὲν σώζεται κατὰ χώραν λείψανον. Οὕτω, δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸν ἀριθμὸν τῶν κιόνων, οὔτε λεπτομερείας αὐτῶν.

Οὐχ' ἦττον ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου καὶ περὶ τῆς βασιλικῆς εὐρέθησαν μαρμαρίναι βάσεις τῶν ὁποίων, αἱ διαστάσεις συμφωνοῦσι πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου κλίτους ὑπαρχόντων ἰχνῶν τῶν θεμελίων. Αἱ βάσεις αὗται ἔχουσαι τὴν ἰδιότυπον μορφήν τῆς εἰκόνης 9, ἀποτελοῦνται ἐκ μιᾶς τετραγώνου πλίνθου, ἐπὶ τῆς ὁποίας βαίνουν δύο ἐπ' ἀλλήλοις σπειραί, ἕξ ὧν ἡ μὲν κάτω εἶναι ἡμικυκλικῆς διατομῆς, ἡ δὲ ἄνω τριγωνικῆς. Ἐπὶ τῶν δύο πάλιν σπειρῶν τούτων βαίνει, συμφυρὲς πρὸς αὐτάς, τὸ κατώτατον τμήμα ἀρραβδώτου κορμοῦ κίονος, διαμέτρου 0.42 μ. Τὸ ὅλικόν ὕψος τῆς βάσεως εἶναι 0.31 μ.

Οὐ μόνον δὲ βάσεις ἀλλὰ καὶ δύο ἐκ μαρμαρίου Δολιανῶν διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παραθύρων μετ' ἐπιθήματος (εἰκ. 10, 11) εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς καὶ ἀπόκεινται ἀκόμη ἐντὸς τοῦ πρὸς προστασίαν τῶν ψηφιδωτῶν κατασκευασθέντος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας¹ στεγάστρου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος (εἰκ. 13). Τῶν δύο διαχωριστικῶν κιονίσκων, οὐχὶ ἀκριβῶς ὁμοίων διαστάσεων, διεσώθησαν οἱ κορμοὶ καὶ τὸ

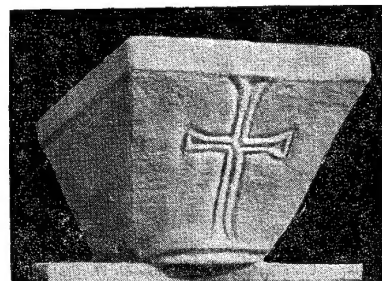
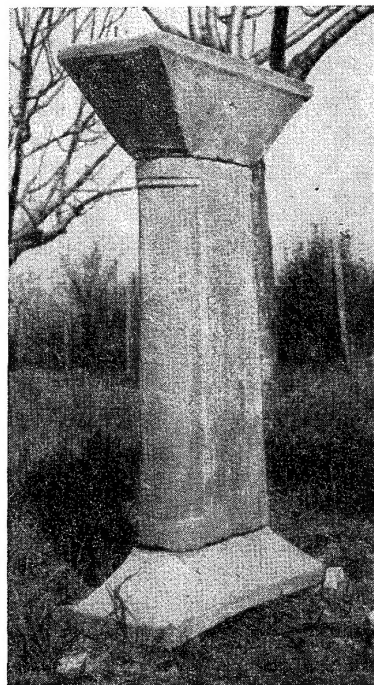

Εἰκ. 9. Μαρμαρίνη βάση εὐρεθεῖσα παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου.

Οὐ μόνον δὲ βάσεις ἀλλὰ καὶ δύο ἐκ μαρμαρίου Δολιανῶν διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παραθύρων μετ' ἐπιθήματος (εἰκ. 10, 11) εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς καὶ ἀπόκεινται ἀκόμη ἐντὸς τοῦ πρὸς προστασίαν τῶν ψηφιδωτῶν κατασκευασθέντος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας¹ στεγάστρου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος (εἰκ. 13). Τῶν δύο διαχωριστικῶν κιονίσκων, οὐχὶ ἀκριβῶς ὁμοίων διαστάσεων, διεσώθησαν οἱ κορμοὶ καὶ τὸ

¹ Πρβλ. ΠΑΕ 1953, σ. 314, εἰκ. 7.

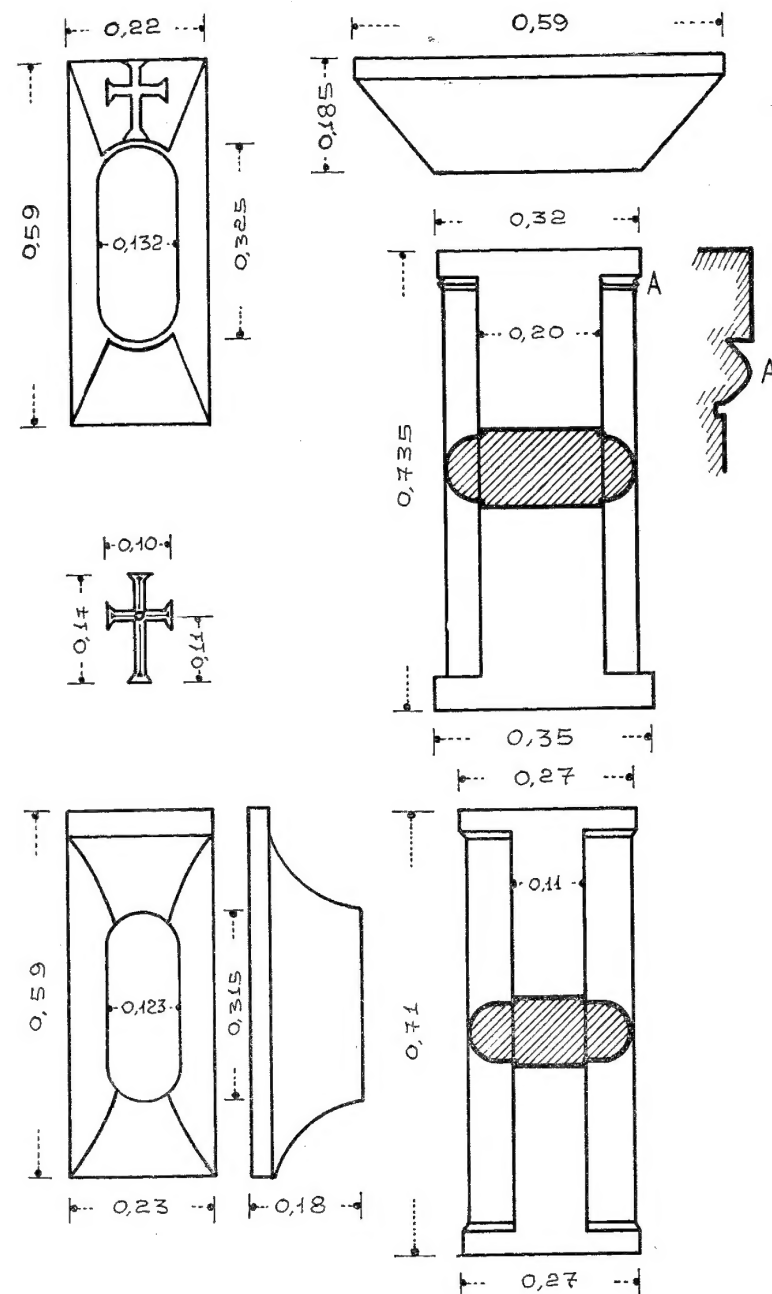
κολουροπυραμιδοειδές επίθημα (εἰκ. 12). Εὐρέθη ὅμως καὶ μία, κολουροπυραμιδοειδής καὶ αὐτή, βάσις τῶν αὐτῶν περίπου καὶ τὰ κιονόκρανα διαστάσεων (εἰκ. 12). Οἱ διατηρηθέντες δύο κορμοί, φέροντες προσκεκολλημένους,

Εἰκ. 11. Μαρμάρινον ἐπίθημα δια-
διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου πα-
ραθύρου μετ' ἐγγράκτου σταυροῦ
ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς.

Εἰκ. 10. Διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος πα-
ραθύρου τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου, ἀποκα-
τασταθεὶς προχείρως μετὰ τῆς βάσεως καὶ
τοῦ ἐπιθήματος αὐτοῦ.

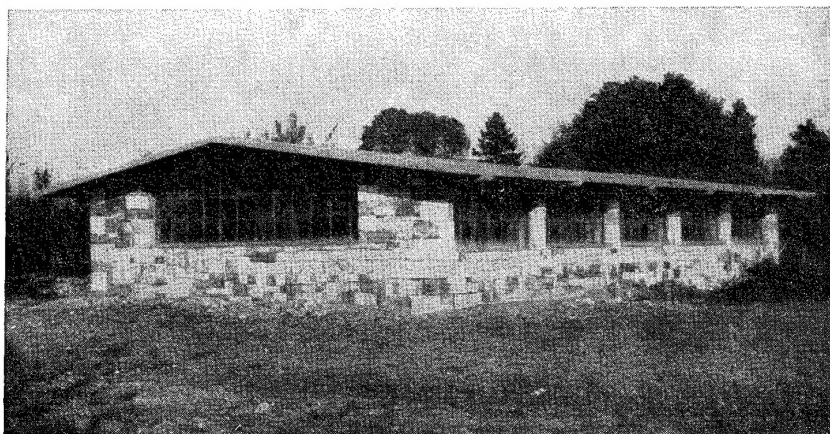
ὡς συνήθως, ἑκατέρωθεν ὀρθογωνίου σώματος ἡμικυλινδρικοὺς κιονίσκους (εἰκ. 12), ἔχουσιν ἀντιστοίχως ὕψος ὁ μὲν 0.71 μ., ὁ δὲ 0.735 μ., παρου-
σιάζουσι δὲ καὶ μείωσιν, αἰσθητὴν κυρίως εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ἡμικιονίσκων
ὀρθογώνιον σῶμα, ὅπερ εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἔχει κάτω πλάτος 0.21 μ. ἄνω
δὲ μειοῦται εἰς 0.20 μ., εἰς δὲ τὸν δεύτερον τὸ πλάτος τοῦ σώματος κάτω μὲν
εἶναι 0.11, ἄνω δὲ 0.10 μ., τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ καὶ ὅτι οἱ κιονίσκοι θὰ προέρ-
χονται ἐκ διαφόρων παραθύρων καὶ δὴ ὁ μὲν πρῶτος πιθανῶς ἐκ τῆς ἀψίδος
τοῦ ἱεροῦ, ὁ δὲ ἄλλος ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἡ ἄνω ἀπόληξις
τῶν κιονίσκων τελεῖται τῇ βοηθείᾳ μικρᾶς γωνιώδους σπείρας. Τὸ σωζόμε-
νον κολουροπυραμιδοειδές ἐπίθημα (εἰκ. 12), ὕψους 0.185 μ., μετρεῖ κατὰ
τὴν ἄνω μὲν αὐτοῦ ὀρθογώνιον ἀπόληξιν 0.59 μ. \times 0.22 μ. κατὰ δὲ τὴν
κάτω 0.27 \times 0.132, ὅσαι δηλαδὴ ἀκριβῶς εἶναι καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ ἀμφι-
κιονίσκου. Ἐπὶ μιᾶς τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν τῆς κολούρου πυραμί-
δος φέρει τὸ ἐπίθημα ἐλαφρῶς γεγλυμμένον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ὀλικοῦ

Εἰκ. 12. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῶν ἀμφικιονίσκων
τῶν παραθύρων τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου.

ύψους 0.17 μ. και πλάτους 0.10 μ., οίος βεβαίως δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν ἀντίστοιχον βάσιν.

Ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου εὐρέθησαν ἐπίσης εἰς γειτονικὰς πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ θέσεις καὶ τὰ κάτωθι κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα προερχόμενα πιθανῶς καὶ ταῦτα ἐκ τῆς αὐτῆς βασιλικῆς : τὸ μὲν Α (εἰκ. 14) ἀνήκον εἰς ἀμφικιονίσκον, διαστάσεων ἄνω 0.21×0.60 μ. καὶ κάτω 0.14×0.40 μ., τὸ δὲ Β εἰς κυλινδρικὸν κιονίσκον (εἰκ. 15) διαμέτρου 0.30 μ. καὶ διαστά-

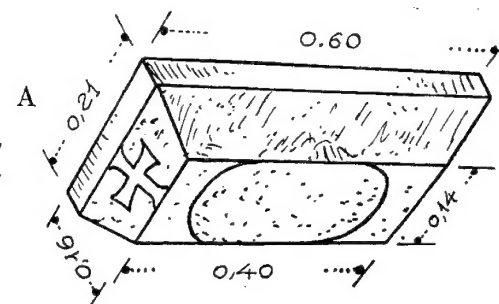

Εἰκ. 13. Τὸ ἐκ σιδηροπαγῶς σκυροδέματος στέγαστρον τῶν ψηφιδωτῶν. Ὅψις ἀπὸ ΒΔ.

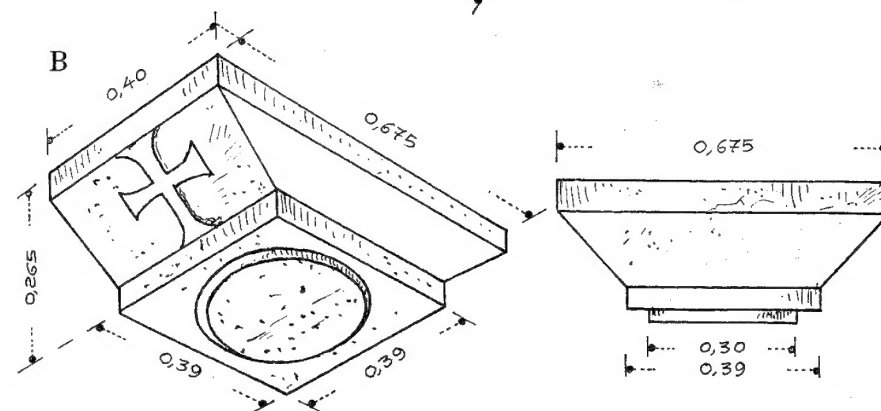
σεων ἄνω μὲν 0.40 μ. \times 0.675 κάτω δὲ 0.39×0.39 μ. καὶ τέλος τρίτον (Γ) (εἰκ. 16) ὀρθογωνίου πεσσῶ διαστάσεων ἄνω 0.67×0.35 μ. κάτω δὲ 0.276×0.315 μ. Καὶ τὰ τρία τῶν ἐπιθημάτων τούτων κοσμοῦνται κατὰ τὴν μίαν μόνον (τὴν στενὴν) πλευρὰν τῆς κολούρου πυραμίδος δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ, τὸ τρίτον δὲ προσθέτως καὶ διὰ δύο ἡμιφύλλων καλάμου κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 16). Εὐρέθη ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ ἀγροκηπίῳ, ἀποκείμενον σήμερον πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, μαρμάρινον, ἰωνικὸν μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος κιονόκρανον (εἰκ. 17) ἐντειχισμένον ἄλλοτε παρὰ τὴν πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν εἴσοδον τοῦ ἀγροκηπίου, ἥτις ὅμως σήμερον κατηδαφίσθη, τοῦ κιονοκράνου εὐρισκομένου τώρα παρὰ τὴν ρίζαν μεγάλου δένδρου πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο φέρει δύο ἑλικας, ὕψους 0.15 μ. καὶ διαμέτρου 0.135 μ., μετ' ἐπανειλημμένων στροφῶν¹, συνδεομένης ἄνω δι' ἐλαφρῶς καμπτομένου

¹ Ὅμοιον κιονόκρανον εὐρέθη καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α' τῶν Φιλίππων P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, πίν. XXVIII κάτω.

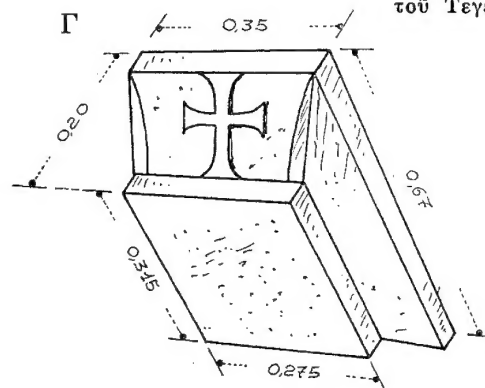
σχοινίου. Τὸ ὀλικὸν πλάτος ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῶν ἐλίκων εἶναι 0.49 μ. Τὸ λοξότμητον ἐπίθημά του ἔχει ὕψος 0.202 μ. καὶ κρέμασιν 0.07 μ., ἥτις

Εἰκ. 14. Ἐπίθημα ἀποκείμενον ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὴν βασιλικὴν τοῦ Θύρου ἀγροκηπίου.

Εἰκ. 15. Ἐπίθημα στραγγύλου κιονίσκου εὐρεθὲν ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

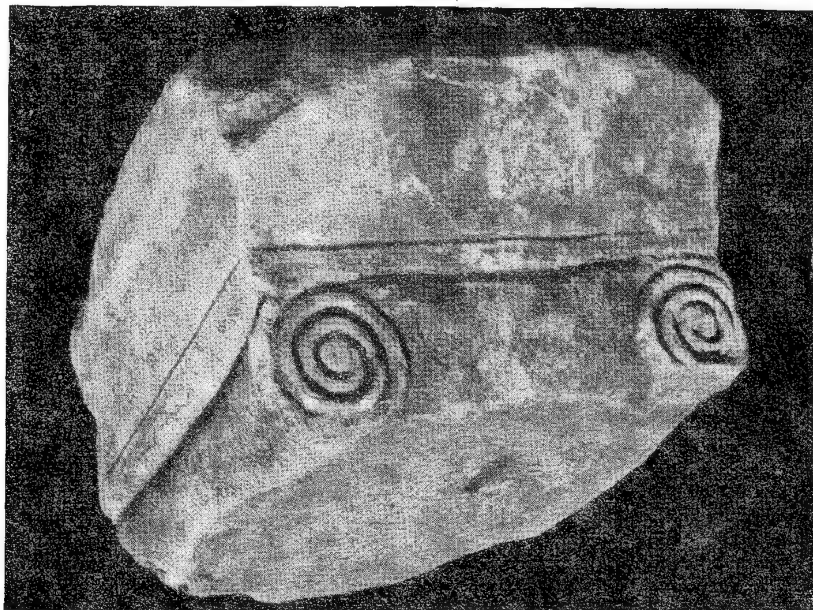
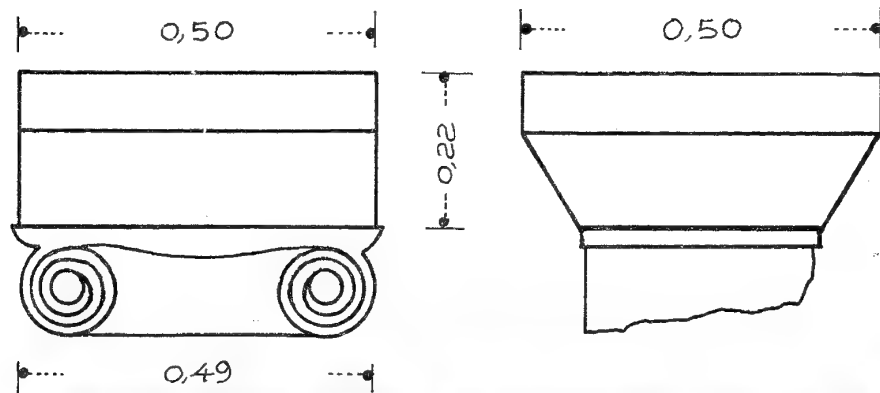

Εἰκ. 16. Μαρμάρινον ἐπίθημα πεσσῶ εὐρεθὲν ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

ὅμως εἶναι φανερὰ μόνον κατὰ τὴν πρόσοψιν, ἐπεὶ κατὰ τὰ πλάγια τέμνεται καθέτως. Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον ἂν τὸ κιονόκρανον τοῦτο ἀνῆκει εἰς τὴν ἐξεταζομένην βασιλικήν.

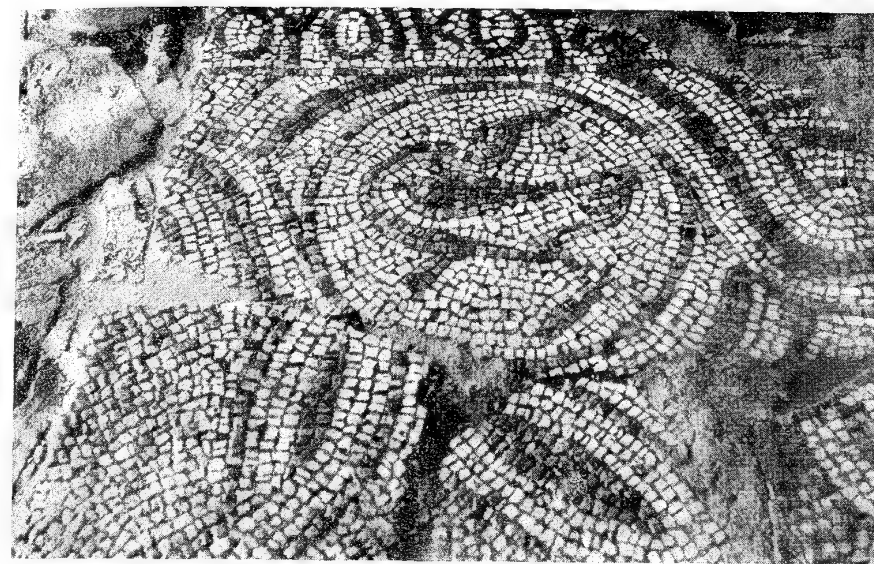
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2: ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο θὰ καταλέξωμεν ἓν πρῶτοις σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Πιαλίου (Ἀλέας). Ταῦτα, ἀνήκοντα ἀρχικῶς πιθανώτατα εἰς τὴν διαδεχθεῖσαν τὸν ἐν τῇ Ἀγορᾷ

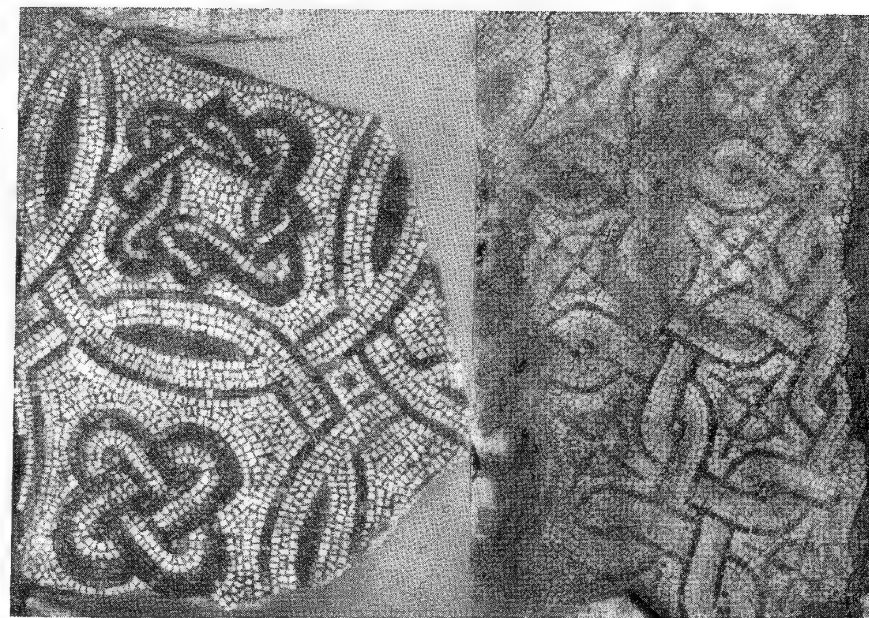

Εἰκ. 17. Ἰωνικὸν κιονόκρανον ἀποκείμενον σήμερον παρὰ τὴν Π. Ἐπισκοπὴν.

ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος βασιλικήν, παραλαβόντες χωρικοὶ τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἰμπραῖμ - Ἐφέντη (νῦν Ἐπισκοπῆς) μετέφεραν καὶ ἐχρησιμοποίησαν εἰς τὸ χαγιάτι μιᾶς οἰκίας τοῦ χωρίου των, ὁπόθεν, κατ' ἐντολήν μου, διεκομίσθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀλέας.

Εἰκ. 18. Σπαράγμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς διαδεχθείσης τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος χριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγορᾶς.

Εἰκ. 19. Σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς αὐτῆς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 18 προελεύσεως.

Τριῶν τεμαχίων τῶν ψηφιδωτῶν τούτων, τὰ ὅποια ἐσχεδίασα τὸ 1921 παρέχω ἐνταῦθα φωτογραφικᾶς ἀπεικονίσεις (εἰκ. 18, 19). Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 18) διατηρεῖ καὶ τμῆμα εὐθυγράμμου ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς, ὕψους 0.12 μ., ἐκ μελανῶν ψηφίδων, ἥτις λέγει: ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ Α... δυναμένης νὰ συμπληρωθῇ¹: (ὕπερ εὐχῆς τοῦ δεινός καὶ) τοῦ οἴκου α(ὐτοῦ), ὥς ἐκ πολλῶν ἀναλόγων παραδειγμάτων² συνάγομεν. Σήμερον ἡ ἐπιγραφή ἔχει κολοβωθῇ κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ τεμαχίου, ἀποκοπέντος τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς ΟΥ. Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς διατηρεῖται τρίχρωμον (κυανοῦν, λευκόν, κόκκινον), τριμερὲς πλέγμα περιβάλλον κύκλον καὶ σχηματίζον δεξιὰ κόμβον συνδέσεως πρὸς ἄλλον γειτονικὸν κύκλον κατὰ τὸν τύπον τῶν λεγομένων συριακῶν ἢ σηρικῶν τροχῶν. Ἐντὸς τοῦ κύκλου (διαμέτρου 0.452 μ.) εἰκονίσθη μακρόλαιμος χῆν βαίνουσα δριμυτικῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ στρέφουσα πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν μετὰ τοῦ ἀνακεκαμμένου λαίμου³ της³. Ἐντὸς ἐτέρου ἐσωτερικοῦ κύκλου, μὴ εἰκονιζομένου ἐνταῦθα, (διαμέτρου 0.38 μ.) περιβαλλομένου δ' ὁμοίως ὑπὸ τριχρώμου ταινίας (γαλάζιον, κόκκινον, λευκόν) εἰκονίζεται ἰχθὺς διευθυνόμενος πρὸς τ' ἀριστερά. Εἰς ἄλλο πάλιν τεμάχιον (εἰκ. 19, ἀριστερὰ) εἰκονίζονται μεγάλοι συμπλεκόμενοι κύκλοι, εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων ἐσχεδιάσθησαν: κόμβος τοῦ Σολομῶντος καὶ συνδυασμὸς δύο τετραγώνων, ἑνὸς εὐθυπλεύρου καὶ ἄλλου καμπυλοπλεύρου, ἀποτελουμένου ἐξ ὁμοίων τριχρώμων ταινιῶν (εἰκ. 19).

Τὰ περιγραφέντα ψηφιδωτὰ κατεσκευάσθησαν διὰ μεγάλων σχετικῶς ψηφίδων (1 - 1.5 ἐκ.) ἐπὶ παχέος ὑποστρώματος ἐξ ἀσβέστου καὶ κορασσανίου, ἀνήκουν δὲ πιθανώτατα εἰς τὸν 5ον αἰῶνα.

ΤΑ ΝΕΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Συντόμους εἰδήσεις περὶ τῆς εὐρέσεως τῶν νέων ψηφιδωτῶν ἐδημοσίευσεν κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὸν Arch. Anzeiger τοῦ Jahrbuch d. I. τοῦ 1934 (τόμ. 49) στ. 156, ἀργότερον δὲ καὶ λεπτομερέστερον, πάλιν αὐτόθι (τόμ. 52, 1937, στ. 139), ὥς καὶ εἰς τὴν Chronique des Fouilles (BCH 60,

¹ Τὴν ἐπιγραφὴν ἀναφέρει ὁ Ν. Μ ο ρ α ῖ τ η ς (Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 212), ὅστις ὁμως τὴν συμπληρώνει ἐσφαλμένως ὡς οἶκον Θεοῦ, ἐνῶ ἐσώζετο τότε τὸ Α εὐκρινῶς μετὰ τὸ τοῦ οἴκου.

² Ἀναφέρω προχείρως ψηφιδωτὰς ἐπιγραφὰς ἐκ τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ἰ. Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ΑΔ 12, 1929, σ. 27): καὶ παντὸς τοῦ οἴκου αὐτοῦ, ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἐρεσοῦ τῆς Λέσβου (Ἰ. Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ΑΔ 12, 1929, σ. 39): τοῦ οἴκου αὐτοῦ, ἐπίσης αὐτόθι, σ. 40: τοῦ οἴκου μου καὶ σ. 41 κ' ἅπαντος τοῦ οἴκου μου. Ἐπίσης ἐκ τῆς βασιλικῆς Μαστιχάρη τῆς Κῶ (Ἰ. Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ΑΕ 1966, σ. 92): καὶ τοῦ οἴκου ἀφ' ὧν κλπ. Διὰ τοῦ οἴκου ὑπονοεῖται βεβαίως ἡ οἰκογένεια.

³ Ὁμοία ἀκριβῶς παρὰστασις χηνὸς εὐρεται καὶ εἰς ἄλλα ψηφιδωτὰ δάπεδα.

1936, σ. 470). Τέλος σχετικὴν περὶ αὐτῶν ἀνακοίνωσιν ἔκαμα καὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τὴν 19ην Νοεμβρίου 1937¹.

Ἀργότερον, ἐπικειμένης τῆς ἐκδόσεως τοῦ Calendrier de 354 ὑπὸ τοῦ H. Stern, ἐπεδείχθησαν ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς αὐτόν, κατὰ παράκλησίν του, φωτογραφίαι τῶν μηνῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων παρέσχεν οὗτος μιᾶς σελίδος περιγραφὴν εἰς τὸ κατὰ τὸ 1953 ἐκδοθὲν μέγα ἔργον του (σ. 223).

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι τὸ ὅλον ὀρθογώνιον τοῦ μέσου κλίτους περιεβάλλετο ὑπὸ εὐρέος πλαισίου (πλάτους 1.00 μ.) ἐξ ἐφαπτομένων ὀκταγώνων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἰχθὺς, ἄλλα θαλάσσια ζῶα, ἄγγεῖα, ὥς καὶ ποικίλα βυζαντινὰ κοσμήματα, περὶ ὧν πάντων θὰ εἴπωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Τὸ ἐξ ὀκταγώνων πλαίσιον διακόπτεται μόνον πρὸ τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα, ἐνθα ἔχει τοποθετηθῇ ἡ μεγάλη κτητορικὴ ἐπιγραφή (περὶ ἧς βλ. κατωτέρω), ἡ ἀναφέρουσα ὡς κτήτορα τοῦ ναοῦ τὸν Θύρσον, ὅθεν καὶ ὡς βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἐχαρakterίσσαμεν αὐτήν.

Ἐντὸς τοῦ πρώτου ἐξ ὀκταγώνων πλαισίου εἶναι τοποθετημένοι συμμετρικῶς 16 τετράγωνοι πίνακες ἢ διάχωρα (πλευρᾶς 0.655 μ.) τεταγμένοι ἀνὰ ὀκτὼ εἰς δύο σειρὰς (παρένθ. πίν. Α καὶ εἰκ. 8) καὶ περιβαλλόμενοι ὑπὸ εὐρείας (0.14 μ.) κατακόσμου ταινίας (κορνίζας). Ἡ ταινία αὕτη ἐσωτερικῶς μὲν περιορίζεται ὑπὸ γραμμῆς κιτρίνης ἢ ἐρυθροκιτρίνης, συμφωνούσης πρὸς τοὺς τόνους τῆς εἰκόνος τοῦ διαχώρου², ἐξωτερικῶς δὲ ὑπὸ πρασινομελαίνης, συμφωνούσης πρὸς τὸ χρῶμα τῶν περιβαλλόντων τὰ διάχωρα μαιάνδρων. Ἐντὸς τῶν τετραγώνων διαχώρων εἰκονίζονται, δίκην ἐμβλημάτων, ἀνθρώπιναι μορφαὶ κατὰ μέτωπον μέχρι τῆς ὀσφύος. Τὰ μεταξὺ τῶν διαχώρων καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐξ ὀκταγώνων περιβλήματος κενὰ πληροῦνται διὰ συνθέτου μαιάνδρου, πλάτους 0.41 μ. Ἐκ τῶν 16 διαχώρων, τὰ μὲν δύο πρῶτα, τὰ πρὸς Ἀνατολὰς, καὶ τὰ δύο τελευταῖα, τὰ πρὸς Δυσμὰς, κατελάμβανον οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου (Γεῶν, Φισῶν, Τίγρις, Εὐφράτης) (Γέν. Β', 10-14) τὰ δὲ ὑπόλοιπα δώδεκα οἱ ἰσάριθμοι μῆνες τοῦ ἔτους. Ἐκ τῶν διαχώρων τούτων ὁ Bérard ἀπεκάλυψε, πλὴν τοῦ ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ τῆς ἀψίδος ψηφιδωτοῦ, τὰ δύο πρῶτα πρὸς Ἀνατολὰς διάχωρα καὶ τὰ πέντε ἐπόμενα — τὰ πλεῖστα ὁμως κατεστραμμένα — ἥτοι τὰ μέχρι τοῦ Μαΐου, μετὰ τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1934 καὶ τοῦ 1936 ἀπεκάλυψε πέντε ἀκόμη μῆνας, ἄλλους ἀκεραίους καὶ ἄλλους κατὰ τὸ ἡμισυ σωζομένους, ὥς καὶ τοὺς δύο πρὸς Δυσμὰς ποταμοὺς τοῦ Παραδείσου. Ἀπεκά-

¹ Πρακτικὰ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (=ΔΧΑΕ περ. Γ') τόμ. Δ, 1936-38, σ. 3.

² Τοιαύτη πορτοκαλεόχρους γραμμὴ εὐρεται ἤδη εἰς ἑλληνιστικὰ ψηφιδωτὰ τῆς Δήλου, τοῦ 100 π. Χ. περίπου (βλ. M. B u l a r d, Peintures murales et mosaïques de Délos, Mon. Piot XIV, 1907, πίν. X, A).

λυψε δ' επίσης ή νέα ανασκαφή και όλον σχεδόν τὸ ἐξ ὀκταγώνων πλαίσιον καὶ τέλος τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, κειμένην εὐθὺς πρὸ τῆς βασιλείου πύλης.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη λεπτομερέστερον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν καθ' ἕκαστον ψηφιδωτῶν ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν παλαιῶν, ἥτοι τῶν ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψίδος εὐρεθέντων ὑπὸ τοῦ Bérard. Τούτων ὁλοσχερῶς καταστραφέντων ἀργότερον καὶ στερουμένων ἀπεικονίσεως, θὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν λεπτομερῆ ὁπωσδήποτε περιγραφὴν, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέσχεν ὁ Bérard ἐν BCH 1893 σ. 13. Ἰδοὺ δὲ πῶς ἀκριβῶς ἔχει αὕτη: «Ἐσωτερικῶς τοῦ ἡμικυκλίου ὑπῆρχε ζώνη ἐκ συνθέτου πλέγματος, πλάτους 0.80 ¹, τὴν ὁποίαν ἡκολούθουν τρεῖς ἄλλαι ὀλιγώτερον πλατεῖαι ζῶναι κοσμημάτων, σχηματίζουσαι τὸ πλαίσιον παραστάσεως, χαρακτηριζομένης διὰ τῶν ἐπιγραφῶν ΚΑΛΟΙ ΚΑΙΡΟΙ, ἥτοι τὸ καλοκαίρι».

«Εἰς τὸ κέντρον ἴσταται νεανίας κατὰ τὸν βυζαντινὸν συρμὸν μὲ σγουρὰ μαλλιά πίπτοντα ὕψισθεν μέχρι τῶν ὠτων καὶ ἔμπρὸς σχεδὸν μέχρι τῶν ὀφθαλμῶν, μὲ παρειὰς ροδοχρόους καὶ λαίμδον ὀλίγον παχύν. Εἰκονίζεται ὄρθιος μὲ τὴν ἀριστερὰν κνήμην τεταμένην καὶ τὴν δεξιὰν ὀλίγον κεκαμμένην πρὸς τὰ ὀπίσω. Ὁ χιτὼν τοῦ ἔφθανε μέχρι τῶν μηρῶν. Κόκκινα ὑποδήματα ἀνέρχοντο ἕως τὰ γόνατά του. Οἱ βραχιόνες του εἶναι γυμνοί. Ὁ ἀριστερὸς ἐξ αὐτῶν πίπτων μέχρι τῆς ὀσφύος κρατεῖ φυλλωτὸν κλάδον, ἐνῶ ὁ δεξιὸς ἀνυψώνει μέγα κοῖλον πινάκιον ὑπερπλήρες καρπῶν. Ἐκατέρωθεν τοῦ νεανίου ἀνὰ ἓν νεαρὸν ἀγόρι, μὲ ἀνεμιζόμενον μανδύαν, σπεύδει πρὸς τὴν κεντρικὴν μορφήν. Τὰ πινάκια τὰ ὁποῖα κομίζουν οἱ νέοι εἶναι πλήρη ἀπὸ λευκὰ πεπόνια, μαῦρα ἀγγούρια ἢ ἀχλάδια καὶ ἀπὸ κόκκινα μήλα.

Εἰς τὸ ἀκολουθοῦν τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ πρὸς Δ. ὀρθογώνιον ὑπάρχει ἓν πρῶτον πλαίσιον πλεγμάτων, καὶ ἓν δεύτερον πλαίσιον ἐξ ὀκταγώνων σχεδίων ², ὅπου ἰχθῦς στρεφόμενοι δαγκάνουν τὴν οὐρὰν των. Ἀκολουθεῖ τρίτον πλαίσιον ἐκ πολυγωνικῶν κοσμημάτων ³ καὶ τέλος τετράγωνα (πλευρὰς 0.91 μ.) ὀριζόμενα διὰ ταινιῶν ὁμοίων πρὸς τὰς τοῦ τρίτου πλαισίου. Μόνον τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ ὀρθογωνίου διατηρεῖται καλῶς. Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου ὑπάρχουσι τετράγωνοι πίνακες. Εἰς τὸ πρῶτον τετράγωνον εἰκο-

¹ Μικροῦ τμήματος ταύτης διασωθέντος κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ σχεδίου ὁλοκλήρου τῆς ζώνης ταύτης, ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ παρενθέντου πίνακος Α'.

² Τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον, ἔν μόνον πλαίσιον ὑπάρχει: τὸ ἐξ ὀκταγώνων (βλ. παρ. πίν. Α').

³ Τὰ κοσμήματα ταῦτα δὲν εἶναι πολυγωνικά ἀλλὰ μαίανδροι.

νίζεται μορφή κρατοῦσα κέρας ἀφθονίας μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΓΕΩΝ ΦΙΣΩΝ ¹. Εἰς τὰ δύο ἐπόμενα τετράγωνα εἰκονίζονται μορφαὶ χαλασμέναι, κατὰ τὰς ἐπιγραφὰς των, ὁ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ καὶ ὁ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ, εἰς δὲ τὸ τέταρτον τετράγωνον εἰκονίζεται ὁ ΜΑΡΤΙΟΣ μὲ κόκκινον κράνος, θώρακα, δόρυ εἰς τὴν δεξιὰν καὶ ἀσπίδα ἐρυθρὰν εἰς τὴν ἀριστεράν. Ἐπειτα ὁ ΑἰΠΡΗΛΙΟΣ καὶ κατόπιν ὁ ΜΑΪΟΣ μὲ τὴν πρόσθετον ἐπιγραφὴν ΚΑΛΟΣ ΚΑΙΡΟΣ. Ὁ Μάιος εἶναι λοιπὸν εἰς τῶν τριῶν Καλῶν Καιρῶν, ποὺ συνηγήσαμεν εἰς τὴν ἀψίδα. Ὀνομάζεται δὲ καλὸς καιρὸς, ὡς ἀντιπροσωπεύων τὴν ἀνοιξιν ἢ ὡς ὁ πρῶτος τῶν τριῶν ὥραιότερων μηνῶν Μαΐου, Ἰουνίου, Ἰουλίου. Δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν εἰς ποίους ἄλλους μῆνας ἐδίδετο τὸ ἐπιθέτον αὐτό. Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ὀρθογωνίου. Ἐπάγεται δ' ἀκόμη ὁ Bérard καὶ τὰ ἐξῆς: «Εἰς τινα μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς ἀψίδος ὑπάρχει ἄλλο μωσαϊκὸν περιβάλλον μαρμαρίνην λεκάνην ἀκτίνος 1.50 μ.» ².

Ἐως ἐδῶ περιορίζεται ἡ ἔκθεσις τοῦ V. Bérard.

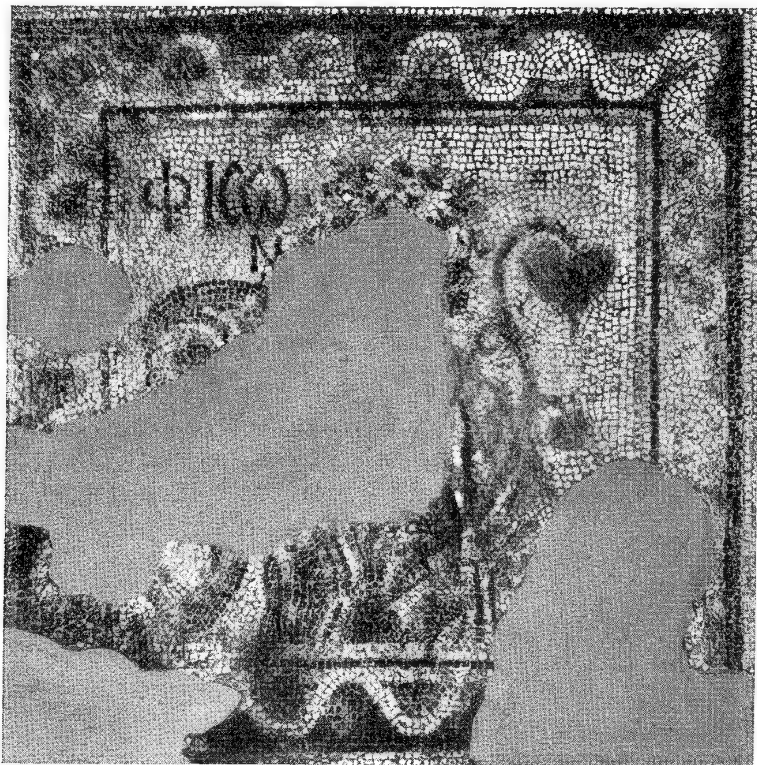
Γεών. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Bérard ἀποκαλυφθέντων ψηφιδωτῶν τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν διαχώρων, ἥτοι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἡ νέα ἀνασκαφή ἀπεκάλυψε μόνον τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πρὸς Βορρᾶν διαχώρου, διατηροῦσαν ἀκόμη τὴν ἐπιγραφὴν ΓΕΩΝ. Ἀπεκάλυψεν ἐπίσης καὶ ὁλόκληρον τὸ πρὸς Νότον διάχωρον τῆς πρώτης σειρᾶς, διασῶζον εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν τοῦ γωνίαν τὴν ἐπιγραφὴν ΦΙΣΩΝ. Ὁ Bérard ἀναγράφει μὲν τὰς δύο ταύτας ἐπιγραφὰς ΓΕΩΝ - ΦΙΣΩΝ, οὐχὶ ὅμως κεχωρισμένας, ὡς εἶναι, εἰς δύο διαχωρὰ, ἀλλὰ κατὰ παράταξιν, ὡς ἐὰν εὕρισκοντο εἰς τὸ αὐτὸ διάχωρον, δὲν ἐνόησε δ' ἐπίσης ὁ Bérard, ὅτι τὰ ὀνόματα ταῦτα δηλοῦσι δύο τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ἡ Γένεσις ³, προσθέτει ὅμως, ὅτι εἰς τὸ πρῶτον διάχωρον εἰκονίζεται μορφή κρατοῦσα κέρας ἀφθονίας. Τοιαύτη ὅμως μορφή, δυνατόν βεβαίως νὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ πρῶτον διάχωρον, ὑπάρχει ὅμως ἀσφαλῶς, ἂν καὶ ἀρκετὰ κατεστραμμένη εἰς τὸ δεύτερον. **Φισών** (εἰκ. 20). Ταύτην ὁ Bérard δὲν περιγράφει λεπτομερῶς, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα: Ἡ μορφή εἰκονίζεται ἐν προτομῇ κατὰ μέτωπον μέχρι τῆς ὀσφύος. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ στήθους καὶ τὸ πρόσωπόν της εἶναι κατεστραμμένον, διακρίνεται ὅμως ὁ ἐκ ποικιλοχρῶμων ἀνθέων στέφανος, τὸν ὁποῖον φέρει. Ἡ μορφή διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς, ἐλαφρῶς κεκαμμένης πρὸς τὰ ἄνω, χειρὸς φαίνεται, ὅτι ἐκράτει κέρας ἀφθονίας, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς

¹ Τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον: ἡ ἐπιγραφὴ Γεών Φισών δὲν εἶναι συνεχὴς εἰς ἓν διάχωρον ἀλλὰ μοιράζεται εἰς δύο διαχωρὰ εὕρισκόμενα τὸ ἓν εἰς τὴν ἀριστερὰν καὶ τὸ ἄλλο εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν τοῦ ὀρθογωνίου, βλ. παρενθ. πίν. Α'.

² Τοῦτο ἡμεῖς δὲν ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἀνεύρωμεν.

³ Β' 10 - 14.

καταβιβασμένης κρατεί ύψηλόν μίσχον έλικοειδώς πρὸς τὰ ἄνω ἀνερχόμενον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται καρδιόσχημα φύλλα χρώματος κεραμίνου. Τὰ πιθανῶς κισσοῦ φύλλα ταῦτα φαίνονται ἀνήκοντα εἰς φυτὸν ὑδροβίου, ὅπως

Εἰκ. 20 Τὸ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου διάχωρον τὸ εἰκονίζον τὸν ποταμὸν Φισών.

τὰ φυόμενα παρὰ τοὺς ποταμούς. Ἐὰν πρόκειται περὶ κισσοῦ τότε γεννᾶται ἡ ἀπορία, διατί ἐδόθη εἰς αὐτὰ χρῶμα κεράμου¹. Τὸ διάχωρον, τετράγωνον πλευρᾶς 0.655 μ., περιβάλλεται ὑπὸ πλατείας λευκῆς, κυματιστῆς ταινίας, πλάτους 0.14 μ. προβαλλομένης ἐπὶ ἐρυθροῦ βάθους.

Εἰς τὰ δύο ἐπόμενα διάχωρα εἰκονίζοντο, κατὰ Bérard, μορφαὶ βεβλαμμένοι συνοδευόμεναι, ἀπὸ τὰς ἐπιγραφάς ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ καὶ ΦΕΒΡΟΥΑ-

¹ Τὸ μετὰ καρδιόσχημων φύλλων φυτόν, τὸ ὁποῖον κρατοῦσιν οἱ ποταμοὶ Φισών (εἰκ. 20) τῆς ΝΑ καὶ Εὐφράτης (ἐγγρ. πίν. 5) τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ δαπέδου, δὲν κατωρθώθη ὑπὸ τῶν ἐδικῶν φυτολόγων, τοὺς ὁποίους συνεβουλευθήμεν, νὰ καθορισθῇ εἰς ποῖον εἶδος φυτοῦ ἀνήκει.

ΡΙΟΣ, τῶν ὁποίων ὁμως οὐδεμία παρέχεται ὑπὸ τοῦ Bérard περιγραφῇ. Καὶ ὁ μὲν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς δευτέρας σειρᾶς **Ἰανουάριος** ἔχει σήμερον τελείως καταστραφῇ μετὰ τοῦ περιβάλλοντος τὸ διάχωρόν τοι πλαίσιου. Ἦρχιζεν ἐπομένως ἡ ἀπεικόνισις τῶν μηνῶν ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου, ὅστις ἀπετέλει τὴν κατὰ τὸ ἐθνικὸν ρωμαϊκὸν ἡμερολόγιον ἐπίσημον ἀρχὴν τοῦ ἔτους¹. Τοῦ **Φεβρουαρίου** ὁμως (ἐγγρ. πίν. 6) σώζεται καὶ ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ δεξιὸν ἡμισυ τοῦ σώματος, ἔλλειπούσης ὅλης τῆς κάτω ἀριστερᾶς γωνίας. Εἰς τὸ ἄνω μέρος σώζεται διὰ μελανῶν ψηφιδῶν ἡ ἐπιγραφὴ ΦΙΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ.

Ἡ μορφή εἰκονίζεται καὶ πάλιν μέχρι τῆς ὀσφύος² φέρει ἔνδυμα φαιούκτανον³ καὶ ὁμοιόχρωμον καλύπτραν περιβάλλουσιν τὴν κεφαλὴν καὶ σχηματίζουσιν ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτῆς κόμβον, συμβολίζουσιν δὲ προφανῶς τὸ κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ἐπικρατοῦν ψῦχος. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ διακρίνη κανεῖς ἐὰν πρόκειται περὶ ἀνδρὸς ἢ γυναικός³. Ἡ μορφή κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πρὸ τοῦ στήθους νῆσσαν (πάπιαν), ὁμοία τῆς ὁποίας δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἰκονίζετο καὶ εἰς τὸ χαλασμένον μέρος. Τῆς νήσσης φαίνεται σαφῶς ὁ φαιὸς λαιμός, ὁ μέλας ὀφθαλμός καὶ τὸ ζωηρῶς ἐρυθρὸν ῥύγχος. Ἡ νήσσα, τὸ ἐλόβιον αὐτὸ πτηνόν, συμβολίζει τὸν Φεβρουάριον, μῆνα τῆς

¹ Ἡ τοιαύτη ἀρχὴ τοῦ ἔτους διετηρήθη πιθανῶς, πλὴν ὠρισμένων ἐξαιρέσεων, καθ' ὅς ἤρχιζεν ἀπὸ Μαρτίου, ἢ, προκειμένου περὶ ἐκκλησίας, ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου, ὅτε ἤρχιζον καὶ αἱ ἰνδικτιῶνες.

² Τὸ σαφῶς διακρινόμενον ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ χρῶμα τοῦτο δὲν ἀπεδόθη ἐντόνως εἰς τὸν ἐγχρωμον πίνακα 6. Αἱ φωτογραφικαὶ λήψεις ὅλων τῶν ἐνταῦθα περιλαμβανομένων, 13 ἐν ὅλῳ, ἐγχρωμων πινάκων ἐγένοντο κατ' Ἰούλιον τοῦ 1972 διὰ τοῦ ἐιδικοῦ φωτογράφου τῆς Ἑμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος Μ. Βερνάρδου εὐγενῶς ἐνταλθέντος πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῆς Διοικήσεως τῆς Τραπεζῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκφράζομεν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμὰς μας εὐχαριστίας. Ἀφ' ἐτέρου ἡ ἐκτύπωσις τῶν ἀνωτέρω ἐγχρωμων πινάκων ἐγένετο δαπάναις ἡμῶν διὰ τοῦ Ἐργαστηρίου Γραφικῶν Τεχνῶν Κ. Χαλκιοπούλου - Φωτιάδη.

³ Οὕτω εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου τοῦ 354 μ. Χ. (H. Stern, Le Calendrier de 354, Paris 1953, πίν. VIII, 1) ὁ Φεβρουάριος εἰκονίζεται ὡς θήλεια μορφή, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον Vat. gr. 1291, ὡς καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνης (Stern, πίν. XLII, 1), ἐνῶ τοῦναντίον εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἀργους (R. Ginouès, BCH 81, 1957, σ. 250) ὁ Φεβρουάριος εἰκονίζεται ὡς ἄρσεν χωρικὸς κεκαλυμμένος ἀπὸ κεφαλῆς καὶ κρατῶν ζεύγος ἀγριοπαπῶν. Γενικῶς ἡ εἰκὼν τοῦ Φεβρουαρίου, καρδιάς τοῦ χειμῶνος, συμβολίζει αὐτὸν τοῦτον τὸν χειμῶνα. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ καὶ ὅτι τὸ φαιούκτανον χρῶμα καὶ ὁ κόμβος τῆς καλύπτρας ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ λατινικὰ τετράστιχα, τὰ συνοδεύσαντα (ἐκ τῶν ὑστέρων) τὰς εἰκόνας τοῦ καλενδαρίου τοῦ Φιλοκάλου. Τὰ τετράστιχα ταῦτα ἀπεδίδοντο ἄλλοτε εἰς τὸν Λατίνον ποιητὴν Ausonius, ἀλλὰ σήμερον θεωροῦνται, κατὰ τὸν Bährens, τῶν Αὐγουστειῶν χρόνων (Poetae Latini Minores, 1879, σ. 201 ἐ.). Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν λατινικὸν κείμενον κατὰ τὴν Anthologia Latina I, 1, Λειψία 1894, σ. 309: *At quem caeruleus nodo constringit amictus.*

ὕγρασίας καὶ τὸ κατὰ τοῦτον συνήθως γινόμενον κυνήγιον ἀγριονησῶν. Μίαν ἢ δύο νήσους κρατεῖ ὁ Φεβρουάριος καὶ εἰς ἄλλας ἀλληγορικὰς αὐτοῦ παραστάσεις. Οὕτω π. χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Θηβῶν (οἰκόπεδον Σταμάτη)¹, εἰκονίζεται μὲ δύο νήσους, ὡς καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους².

Περίεργως οὐτε ὁ Stern³ οὐτε ὁ Gipouvé⁴ διέκριναν τὴν ἐν τῷ ἡμετέρῳ ψηφιδωτῷ ὑπαρξιν νήσεως. Νήσοι ἐντούτοις εἰκονίζονται συχνὰ καὶ ἐπὶ παραστάσεων τοῦ Χειμῶνος, ὡς π. χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Beiti-Jebrin⁵. Κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ὁ Φεβρουάριος παρίσταται συχνὰ ὡς ἀνὴρ γενειοφόρος καθήμενος καὶ θερμαινόμενος πρὸ πυρᾶς. Οὕτω π. χ. εἰς Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον τοῦ 12^{ου} αἰ.⁶ καὶ εἰς τὴν ἀνάγλυφον παράστασιν τῶν μηνῶν τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας⁷. Ὁμοίως πρὸ φλογὸς καθήμενον καὶ ἀναρριπίζοντα αὐτὴν περιγράφει τὸν Φεβρουάριον καὶ Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης⁸, ὡς γέροντα δ' ἐπίσης πρὸ πυρὸς καθήμενον καὶ κεκαλυμμένον μὲ γούναν τὸν περιγράφει καὶ τὸ μυθιστόρημα Λυβίστρος καὶ Ροδάμνης⁹, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ κώδιξ Gr. 2773 φ. 370 τῆς Β. Βιβλιοθήκης τῆς Darmstadt¹⁰, ἔνθα ὁ Φεβρουάριος περιγράφεται ὡς *τῇ ἐστία παρακαθήμενος πολὺς καὶ ῥίγους πλέως*.

Τὸ περιβάλλον τὸν Φεβρουάριον πλαίσιον ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων λευκοῦ βάρθους, διαιρουμένων ἐσωτερικῶς διὰ κοκκίνων γραμμῶν εἰς τέσσαρας ἑλλειψοειδεῖς τομεῖς, προκύπτοντας ἐκ διασταυρούμενων τὸν κύκλον ἡμικυκλίων. Τὸ ἔξω τῶν ἀρχικῶν κύκλων τμήμα εἶναι μέλαν, διαστιζόμενον ὑπὸ μικρῶν λευκῶν κηλίδων.

Ὁ ἐπόμενος μὴν **Μάρτιος** εἶναι σήμερον τελείως κατεστραμμένος. Τὸν ἐπρόφθασεν ὅμως πρὸ τῆς καταστροφῆς του ὁ V. Bérard, ὅστις τὸν περιγράφει ὡς πολεμιστὴν μὲ κόκκινον κράνος καὶ θώρακα, κρατοῦντα δόρυ καὶ ἐρυθρὰν ἀσπίδα. Τὰ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ τοῦ ἀρχαίου θεοῦ τοῦ πολέμου Ἄρεως, τὸ δὲ ἐρυθρὸν χρῶμα τοῦ κράνου καὶ τῆς ἀσπίδος μαρτυρεῖ, ὅτι ταῦτα ἦσαν χαλκᾶ. Ἡ παράστασις τοῦ Μαρτίου ὡς θεοῦ τοῦ

¹ A. H. S. Megaw, Archaeology in Greece, Archaeological Reports for 1964-65, σ. 15 καὶ εἰκ. ἐξωφύλλου.

² G i p o u v è s, ἔ. ἀ. σ. 250.

³ Le Calendrier de 354, σ. 223.

⁴ BCH 81, 1957, σ. 250 σημ. 9.

⁵ Vincent, Revue Biblique 31, 1922, σ. 277.

⁶ E. Takaichvili, Byzantion 10, 1935, σ. 658.

⁷ H. von der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 174.

⁸ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑμινίαν, Δ', 16 Ἐρωτικῶν Λόγων Συγγραφεῖς II, Λειψία 1859, σ. 195, 26.

⁹ Le Roman de Libistros et de Rhodamné, ἔκδ. Lambert, στ. 1100 (Esc.).

¹⁰ L. Voltz, BZ 4, 1895, σ. 550.

πολέμου εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν εἶναι χαρακτηριστική, διότι ἀντιπροσωπεύει ἓνα κύκλον παραστάσεων μηνῶν διάφορον τοῦ λατινικοῦ, ὡς ἦδη τοὺς διέκρινεν ὁ Stern¹. κατὰ τὸν ὅποιον ὁ τύπος τοῦ πολεμιστοῦ συναντᾶται μόνον εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἦτοι χωρῶν ἑλληνογλώσσων καὶ ὄχι εἰς τὰ τῆς Δύσεως. Τὸν εὐρίσκωμεν πράγματι εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἄργους² καὶ τῆς Ἀντιοχείας³, ἀτόπως δὲ ὁ D. Levi⁴ ἡμφεσβήτησε τὴν ὑπαγωγὴν τῆς εἰκόνος τῆς Τεγέας εἰς τὸν ἑλληνικὸν κύκλον, θεωρῶν αὐτὴν ὡς λατινικῆς καταγωγῆς, πρᾶγμα ἀδύνατον, ἀφοῦ καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τὰς ὁποίας φέρει εἶναι ἑλληνικαὶ καὶ αἱ εἰκόνες τῶν εὐρίσκονται ἐπὶ ἀγνῶς ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἐνῶ ἀντιθέτως αἱ τοῦ λατινικοῦ κύκλου, φέρουσαι λατινικὰς ἐπιγραφάς, εὐρίσκονται εἰς λατινικὰς ἐπαρχίας. Ἑλληνικὰ ἐπίσης (μακεδονικὰ) ὀνόματα φέρουσι καὶ οἱ τέσσαρες μῆνες ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀντιοχείας⁵.

Ὡς πολεμιστὴς εἰκονίζεται ὁ Μάρτιος καὶ εἰς μεσαιωνικὰ μνημεῖα, ὅπως π. χ. εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον⁶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ εἰς τὸ γλυπτὸν ὑπέρθυρον τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας⁷. Μὲ ὅπλα ἐπίσης ἀναφέρει τὸν Μάρτιον καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς⁸ εἰς τὰ Carmina τον, ὁ δὲ Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης τὸν περιγράφει ὡς στρατιωτικῶς κατάφρακτον⁹, ὡς ἔνοπλος δ' ἐπίσης στρατιώτης εἰκονίζεται ὁ Μάρτιος καὶ εἰς τὸ ἐν Ἀργυροκάστρῳ ἄγαλμα τοῦ οἰκείου μηνός, συμφώνως πρὸς τὸ μυθιστόρημα Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη¹⁰. Ἀφ' ἐτέρου Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος γράφει περὶ τοῦ Μαρτίου: *ἐγὼ στρατηγὸς πρὸς πανοπλίαν ἄγω*¹¹, ὁ δὲ Ἀνώνυμος (Vat. gr. 1384 φ. 71³, 1466) *ἐξοπλίζω πρὸς μάχας*¹² καὶ ὁ

¹ Le Calendrier, σ. 237-239. Πρβλ. καὶ τὸ κεφάλαιον «Λατινικοὶ κύκλοι» σ. 205-217.

² G i p o u v è s, BCH 81, 1957, σ. 237, εἰκ. 23.

³ D L e v i, Antioch Mosaic Pavements II, πίν. XLII, 2.

⁴ The Allegories of the Months in Classical Art ἐν Art Bulletin 23, 1941, σ. 282.

⁵ D. L e v i, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 36-37.

⁶ T a k a i c h v i l i, Byzantion 10, 1935, σ. 659: «mars guerrier».

⁷ H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 175.

⁸ Carmina I, ἔκδ. E. Miller, Paris 1855, σ. 341: *τῷ Μαρτίῳ μὲν ὅπλα καὶ θάρσος γράφει*.

⁹ Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑμινίαν Δ5, ἔ. ἀ. σ. 191.

¹⁰ Le Roman de Libistros et de Rhodamné, ἔκδ. J. A. Lambert, στ. 1021 (Esc.).

¹¹ Boissonade, Notices et Extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 181 ἔ.

¹² Παρὰ Bruno Keil, Wiener Studien 1889, σ. 118, ὅστις συμπλη-

ἐπίσης Ἀνώνυμος (Paris. Gr. 2286, φ. 124^ν 140^υ αἰ.) πρὸς ἐκστρατεῖαν γυμνάσιά τε τρέπων¹ καὶ τέλος ὁ Cod. gr. 2773, φ. 370^ν τῆς Β. Βιβλιοθήκης Darmstadt χαρακτηρίζει τὸν Μάρτιον ὡς ὅπλοις κατάφρακτον².

Ἀπὸ τὸν ἐπόμενον μῆνα Ἀπρίλιον ὁ V. Bérard ἀναφέρει μόνον τὴν ἐπιγραφὴν: Α]ΠΡΗΛΙΟΣ. Σήμερον οὐδὲ αὕτη σῴζεται.

Καὶ ἐρχόμεθα εἰς τὸν Μάιον, (ἐγγρ. πίν. 7) πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς 4ης σειρᾶς. Τὸν Μάιον ἀναφέρει ὁ Bérard μὲ τὴν μνείαν ΚΑΛΟΣ ΚΑΙΡΟΣ καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς περιγραφῆς. Εἰς τὴν εἰκόνα (ἐγγρ. πίν. 7) παρίσταται κατὰ μέτωπον ἀνδρική μορφή μέχρις ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος. Ἡ κεφαλὴ καὶ μέρος τοῦ σώματος ἔχει ὑποστῇ φθοράν. Διακρίνονται μόνον ὁ εἰς τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡ δι' ἐρυθρῶν ἀνθέων (ρόδων προφανῶς) ἐστεμμένη κόμη. Πρόκειται περὶ νεαροῦ ἀνδρὸς φοροῦντος κίτρινον χειριδωτὸν χιτῶνα ἐξωσμένον³ μετ' ἀποπτύγματος (bouffant). Ἡ μορφή κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν πρὸ τοῦ στήθους ὑψηλόν, πλεκτὸν κάλαθον πλήρη ἐρυθρῶν ἀνθέων, πιθανώτατα ρόδων, τῶν ὁποίων εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν μῆν, ὡς ἄλλωστε ὑποδηλοῖ καὶ τὸ σχετικὸν τετραστίχον τοῦ Καλενδαρίου τοῦ 354⁴. Τὸ περίγραμμα τοῦ ἐνδύματος καὶ τοῦ καλάθου δηλοῦται διὰ ζωηρῶν μελαίνων γραμμῶν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἡ ἐπιγραφὴ ΜΑΙ[Ο]C. Ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ λευκοφαίου κάμπου τῆς εἰκόνης τὰ γράμματα Κ[Α]ΛΟΣ καὶ δεξιὰ ΚΑΙΡΟΣ⁵, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ σύμπλεγμα Θ. Ἡ παράστασις

ρῶνει φιλολογικῶς τὰ παλαιότερον ὑπὸ J. S t r z y g o w s k i, ἐν Repertorium für Kunstwissenschaft 1888, σ. 23-46, λεγόμενα.

¹ Br. Keil, ἔ.δ. σ. 119.

² L. V o l t z, B. Z. 4, 1895, σ. 548.

³ Τὴν tunicam manicatam cinctam, τὴν ὁποίαν ἐφόρουν συνήθως οἱ ἐργάται ἀπὸ τοῦ 3ου μ. Χ. αἰῶνος κ. ἔ.

⁴ Cunctas veris opes et picta rosaria gemmis.

Liniger in calathes, aspice, Maius habet.

⁵ Ἐπιγραφὴ Καλοὶ Καιροὶ εὐρέθη ἐσχάτως καὶ ἐπὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς Π. Κορίνθου (ἀγρὸς Κ. Λέκκα) ὑπεράνω τριῶν μορφῶν, ἐξ ὧν δύο περῶται στεφανοῦσι τὴν ἐν τῷ μέσῳ ἱσταμένην τρίτην (BCH 91, 1967, Chronique des fouilles 1966, σ. 638, εἰκ. 10). Ἀξίον σημειώσεως ἐνταῦθα εἶναι, ὅτι εἰς τὸν Πόντον, ὅπου τόσον ἰσχυρῶς διατηροῦνται στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης, ὁ Μάιος ὀνομάζεται καὶ Καλομηνᾶς ἢ Καλὸς μῆνας (Ἀ θ. Χ. Μ π ο ὑ τ ο υ ρ α, Τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν ἐν τῇ νεοελληνικῇ, Ἀθήναι 1910, σ. 26), λόγῳ τοῦ κατ' αὐτὸν ἐπικρατοῦντος καλοῦ καιροῦ. Τὸ Καλομηνᾶς λοιπὸν τοῦτο εἶναι τὸ αὐτὸ περίπου πρὸς τὸ ἐπίθετον Καλὸς Καιρὸς, ὅπερ προσγράφεται εἰς τὸν Μάιον τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας καὶ ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν, ὅτι αἱ νεοελληνικαὶ λέξεις καὶ τὰ ὀνόματα δὲν εἶναι δημιουργήματα μεταγενεστέρως ἐποχῆς ἀλλ' ἀποτελοῦσι τὸ τέρας μιᾶς μακροαἰῶνος ἐξελίξεως. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ καὶ ὅτι εἰς ἐπι-

νεανίου κρατοῦντος κάλαθον πλήρη ἀνθέων συμβολίζει βεβαίως τὰ θέλητρα τῆς ἀνοίξεως καὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἀνθέων, δι' ὃ καὶ «λούλουδος» καὶ «τριανταφυλλὰς» ὀνομάζεται ἐνίοτε ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων¹ ὁ Μάιος καὶ προἰδεάζει λαϊκὰς ἐορτὰς καὶ ἔθιμα. Ἡ διὰ ρόδων ἐστεμμένη κεφαλὴ τοῦ ἐνθυμίζει ὅχι μόνον τὰ ἀρχαῖα rosalia ἀλλὰ καὶ τὰ σημερινὰ ἐκ ρόδων στεφάνια τὰ ἀναρτώμενα κατὰ τὴν 1ην Μαΐου ἄνωθεν τῶν θυρῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἐξωστῶν τῶν οἰκιῶν. Σχετικῶς ἀναφέρει καὶ ὁ Πασπάτης² τὸ ἐξῆς παλαιὸν χιακὸν ποίημα:

Φίλοι μπλέξετε στεφάνια, ἀπὸ ἀνθῆ τρυφερὰ
καὶ τὸν Μάϊ μας τὸν φίλο στεφανώστε μὲ χαρά.

Εἰς ὅλας τὰς διασωθείσας παραστάσεις ὁ Μάιος εἰκονίζεται ὡς εὐειδῆς νεανίας, οἷος περιγράφεται καὶ εἰς τὸ μυθιστόρημα τοῦ Λυβίστρου καὶ τῆς Ροδάμνης, (περ. 1500) ἐνθα καὶ προστίθεται: εἰς κεφαλὴν τοῦ ἐφόρει στεφάνι ἀνθισμένον καὶ ἡ χέρα του κόκκινον τριαντάφυλλον βαστάζει εἶναι συνήθως πλουσίως ἐνδεδυμένος, ὅπως εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου³, εἰς τὴν Μοῖνῃ τοῦ Beth-Shan (Σκυθοπόλεως)⁴ καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Βορείου Ἀφρικῆς⁵, ὅπου ὁ Μάιος εἰκονίζεται ὡς γυνὴ πλουσίως ἡμφιεσμένη.

ἐπιγραφὴν τοῦ Μουσείου Κων/πόλεως (L. R o b e r t, Hellenika IX, 1950, σ. 58) ὁ Καλὸς Καιρὸς ἀναγράφεται ὡς θεότης, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονος καὶ τῆς Ἀγαθῆς Τύχης, τούτου δὲ τὴν βοήθειαν ἐπικαλοῦνται, ὡς ἀποδεικνύει ἡ συνέχεια τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, δι' ἧς ἐκδηλοῦται ἡ λατρεία πρὸς τὰ ἀτμοσφαιρικά φαινόμενα (ἀνέμους, βροχήν). Πρόκειται λοιπὸν μᾶλλον περὶ τοῦ καλοκαιρίου. Κατὰ τὸν L. R o b e r t (αὐτόθι σ. 58) ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας ὑπενθυμίζει ὁμάδα μνημείων τῆς Β. Ἀφρικῆς, φερόντων τὰς ἐπιγραφὰς hiems, aestas, ver καὶ tempora felicia (H é r o n d e V i l l e f o s s e Gazette archéologique 1879, σ. 154-155 καὶ CIL VIII, 8511), ἐξ ὧν τὸ τελευταῖον εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίστοιχον τοῦ ΚΑΛΟΙ ΚΑΙΡΟΙ. Τοιαῦτα felicia tempora, ὑπὸ τύπον ἀρρένων προσωποποιήσεων τῶν τεσσάρων ἐποχῶν, ἐμφανίζονται κατ' ἀρχὰς εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ μετάλλια τοῦ νέου ἔτους, (J. M. C. T o y n b e e, Roman Medaillons, 1944, σ. 90-93 καὶ 224) ἔπειτα δὲ καὶ ἐπὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν νομισμάτων (E. B a b e l o n, Revue Numismatique 1891, 31. E. S. G. R o b i n s o n, Numismatic Chronicle 1937, σ. 241) συνοδευόμενα ὑπὸ τῶν λέξεων εὐτυχῆς καιροί. Οὕτω π. χ. ἐπὶ νομίσματος τοῦ Καρακάλλα Λαοδικείας τῆς Φρυγίας, ἐνθα ἐμφανίζονται ὑπὸ τὸν τύπον τῶν τεσσάρων ἐποχῶν.

¹ Ἀ θ. Μ π ο ὑ τ ο υ ρ ας, Λαογραφία 2, 1910, σ. 305.

² Χιακὸν Γλωσσάριον, σ. 49.

³ S t e r n, Le Calendrier, πίν. IX, 2.

⁴ G. M. F i t z g e r a l d, A sixth century Monastery at Beth-Shan (Skythopolis), Philadelphia 1939, προμετωπίς.

⁵ Κατὰ φωτογραφίαν τοῦ Dumbarton Oaks (S t e r n, Le Calendrier, πίν. XLIII).

Πλαῦτον ἐνδυμασίας ἴσως ὑποδηλοῖ καὶ τὸ κίτρινον χρῶμα τοῦ φορέματος τῆς Τεγέας, ὅπερ πιθανῶς ὑποκαθιστᾷ χρυσοῦφαντον ὑλικόν, ὥς μᾶς κάμνει νὰ πιστεύσωμεν καὶ ἡ περιγραφὴ Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, λέγοντος ¹ ὅτι ὁ χιτῶν τοῦ ἦτο οἷον κατάχρυσος καὶ ὡς ἐξ ἀνθέων κατάστικτος.

Συνήθως ὁ Μάιος κρατεῖ καὶ οἶονει προσφέρει κάλαθον ρόδων. Οὕτω εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου ὁ μὴν κρατεῖ τὸν κάλαθον, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς ὁσφραίνεται ἄνθος. Κάλαθον ἐπίσης κρατεῖ ὁ Μάιος εἰς τὰ ψηφιδωτά: τῶν Θηβῶν ², τοῦ Ἀργους ³, τῆς Καρχηδόνας ⁴, τῆς Κατάνης κλπ., κατ' Εὐσταθίου δὲ τὸν Μακρεμβολίτην ὁ Μάιος πλήρεις εἶχε τὰς χεῖρας ἀνθέων καὶ ρόδων ⁵. Ὁ Πρόδρομος ἐπίσης (12^{ου} αἰ.) γράφει περὶ τοῦ Μαΐου: *ρόδον δίδωμι λιποθυμίας ἄκος* ⁶, περὶ ρόδων δ' *εὐωδίας* ὁμιλεῖ καὶ ὁ ἀνώνυμος, Cod. Vat. gr. 1384, φ. 71 τοῦ 1466⁷, ὁ δὲ Cod. gr. 2773, φ. 370^ν (τῆς Darmstadt) ⁸ τὸν Μάϊον ἀποκαλεῖ *λειμῶνα οὕτω καλὸν ὡς παντοδαποῖς ἄνθεσι καὶ χρωμάτων θάλλειν*.

Εἰς τὸν λατινικὸν κύκλον ὁ Μάιος εἰκονίζεται ὁμοίως ὡς νεαρὸν ἀγόρι μὲ θηλυπρεπῆ χαρακτηριστικά, κρατοῦν διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ρόδον, τὸ ὅποιον ὁσφραίνεται, διὰ δὲ τῆς ἄλλης κἀνίστρον, ὡς π.χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Antiquario τῆς Ρώμης ⁹ καὶ εἰς ἄλλο ψηφιδωτὸν ἀγνώστου προελεύσεως ¹⁰.

Ὡς νεαρός, ἀγένειος ἀνὴρ μὲ μακρὸν ἔνδυμα καὶ μανδύαν εἰκονίζεται ὁ Μάιος καθήμενος ἐπὶ θρόνου καὶ κρατῶν ἄνθος εἰς τὸ γλυπτὸν τόξον τοῦ Ἀγίου Μάρκου, ἔνθα δύο γυναῖκες τὸν στεφανώνουν μὲ ἄνθινον στέμμα ¹¹. Γράφει δὲ καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς ¹²:

*καὶ Μάιος μὲν τῇ πρόκῃ τῶν ἀνθέων, / τὴν βασιλίδα τάχα τιμᾷ
τοῦ χρόνου, / χιτῶνας αὐτῇ (ἢ αὐτῷ) συντιθεῖς ροδοχρόους.*

Τὸ πλαίσιον τοῦ Μαΐου κοσμεῖται διὰ σπειρομαϊάνδρου (κύματος) χρώματος κεραμεύχρου (παρένθ. πίν. Α' καὶ ἔγχρ. πίν. 7).

¹ Εὐσταθίου ὁ Μακρεμβολίτης, τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, Δ' 7, ἔ.ἀ. σ. 192.

² Π. Ααζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ 20 (1965) Χρονικά Β' 2, σ. 255, 312α.

³ Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 239 εἰκ. 25.

⁴ Beulé, Fouilles de Carthage, Paris 1861, σ. 37. N. Davis, Carthage and her Remains, London 1861, σ. 200.

⁵ Ε.ἀ. σ. 192.

⁶ Boissonade, Notices et extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, 2, σ. 181 ἔ.

⁷ Παρὰ Br. Keil, Wiener Studien 1889, σ. 118.

⁸ Voltz, BZ 4, 1895, σ. 549.

⁹ Stern, Le Calendrier, ἀρ. 6 καὶ πίν. XL, 2.

¹⁰ Παρὰ Stern, ἔ.ἀ. ἀρ. 10.

¹¹ H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 185.

¹² Carmina I, σ. 341.

Ἰούνιος. Δεξιὰ καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ὀριζοντίαν σειρὰν μὲ τὸν Μάϊον θὰ εἰκονίζετο ὁ Ἰούνιος, τοῦ ὁποίου, δυστυχῶς, οὐδὲν ἔχνης διεσώθη, οὐδὲ καὶ τὸ πλαίσιον αὐτοῦ.

Πάντως καλὸν εἶναι νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ ὁ Ἰούνιος εἰκονίζεται ἐνίοτε, ὡς ὁ Ἰούλιος, κρατῶν δρεπάνον καὶ χόρτον, ὡς π.χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἀργους ¹, ὡς χορτοκόπτην δὲ τὸν περιγράφουν καὶ οἱ ποιηταί: Οὕτω ὁ Πρόδρομος (12^{ος} αἰ.) γράφει: *ἐγὼ δὲ χόρτον τῇ δρεπάνῃ συλλέγω* ², ὁ Μανουὴλ Φιλῆς περιγράφει ἐπίσης αὐτὸν ὡς χορτοκόπτην μετὰ δρεπάνου ³, ὁ Ἀνώνυμος τοῦ Vatic. Gr. 1384, φ. 712 (τοῦ 1446) ⁴ τὸν φέρει λέγοντα *τέμνω χόρτους* καὶ ὁ 2773 τῆς Darmstadt ⁵, ὅτι εἰκονίζεται ὡς *ἀγρότης χόρτον τίλλων*. Εἰς τινες ὅμως περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος ὁ Ἰούνιος θεωρεῖται ὡς μὴν τοῦ θερισμοῦ ⁶, ὅθεν καὶ κρατεῖ δρεπάνον⁷.

Ἰούλιος. Εἰς τὸ πρῶτον ἀριστερὰ διάχωρον τῆς πέμπτῃς ὀριζοντίας σειρᾶς εἰκονίζεται, συμφώνως πρὸς τὴν κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν τοῦ ἐπιγραφῆν, ὁ ΙΟΥΛΙΟΣ (ἔγχρ. πίν. 8) ἄριστα διατηρημένος. Πρόκειται περὶ εὐθυτενοῦς, λιγυροκόρμου νεανίου, ἐνδεδυμένου πιθανῶς κατὰ μὲν τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ἐλαφρότατον, διαφανῆ σχεδόν, ὑποροδόινον χιτῶνα ἐξωσμένον δι' ἐρυθρᾶς ζώνης — ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ τελείως γυμνοῦ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος, ὅποτε τὸ ἡλιοκαμένον χρῶμά του ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὸν πρῶτον στίχον τοῦ τετραστίχου τοῦ Ἰουλίου εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354, ἔνθα λέγεται: «*ecce coloratos ostentat Julius artus*». Τὸν μόνον δισταγμὸν μου ὡς πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ἀποτελεῖ ἡ περὶ τὸν λαϊκὸν ὑπαρξίς λεπτιῆς ἐρυθρᾶς καμπύλης γραμμῆς, ἥτις δυνατὸν καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ παρυφὴ τοῦ πολὺ λεπτοῦ ἐνδύματος.

Ἐντελῶς γυμνὸς εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354 ⁸, μὲ γυμνὸν δὲ τὸ στήθος, ὡς ἐν Τεγέα καὶ εἰς τὸν Πτολεμαῖον τοῦ Βατικανοῦ, καθ' ὅλον δὲ τὸ σῶμα, πλὴν τῆς αἰδοῦς, γυμνὸν τὸν περιγράφει Εὐστά-

¹ R. Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 262.

² Boissonade, Notices et Extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 189 κέ.

³ Carmina I, σ. 341.

⁴ Br. Keil, ἔ.ἀ. σ. 118.

⁵ Voltz, ἔ.ἀ. σ. 548.

⁶ Βλ. σχετικῶς Φ. Κοκκουλέν, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τόμ. Ε', 1952, σ. 260.

⁷ Ὁ πρὸς τὸν Ἰούνιον ἀντιστοιχῶν μακεδονικὸς μὴν Δαίσιος εἶναι ὁ μὴν τοῦ θερισμοῦ καὶ εἰκονίζεται ὡς γυναικεῖα μορφή ἐστεμμένη μὲ στάχεις καὶ κρατοῦσα ὑπὸ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα δέσμην σταχύων (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 37 πρβλ. καὶ H. Stern, Le Calendrier, πίν. XLIII, 2).

⁸ Stern, ἔ.ἀ. πίν. IX, 4.

θιος ὁ Μακρεμβολίτης (περὶ τὸ 1200)¹, καὶ μὲ γυμνὰ τὰ χέρια του καὶ ὄλον ἀνασκομπωμένον τὸν ἀναφέρει τὸ μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης².

Ἡ μελανή του κόμη κοσμεῖται δι' ἄμματος (φιόγκου) ἐκ χρυσιζόντων καὶ ἀκτινοειδῶς φερόμενων σταχύων, συγκρατουμένων ἐν τῷ μέσῳ διὰ πόρπης³. Ἔχει τὰς χεῖρας κεκαμμένες ἄνω πρὸς τὸ μέσον τοῦ στήθους καὶ κρατούσας διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς μέγα καμπύλον δρέπανον, μεταλλικόν, ὡς δηλοῖ τὸ μέλαν χρώμα του, καὶ μὲ κιτρίνην ξυλίνην λαβὴν ἐξερχομένην ἀπὸ θυλάκου συμφυοῦς μὲ τὴν ζώνην του. Διὰ δὲ τῆς ἄκρας, πρὸς τὰ κάτω κεκαμμένης, ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ ὁ νεανίας ὑψηλὴν καὶ πυκνὴν δέσμην σταχύων. Οἱ μέλανες σπινθηροβόλοι ὀφθαλμοὶ τοῦ νέου, διαγραφόμενοι κάτωθεν ὠραίων καμαρωτῶν ὀφρύνων, ἔπειτα ἡ εὐθεῖα καὶ κανονικὴ εἰς αὐτοῦ, τὸ μικρὸν στόμα, αἱ ζωηρῶς ρόδινα παρειαί, παρέχουσι μίαν πολὺ ζωντανὴν καὶ πλήρη ἀντιθέσεων χρωμάτων μελανῶν, ροδίνων καὶ κιτρίνων εἰκόνα. Ἡ καλὴ διατήρησις τοῦ διαχώρου τούτου ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν ἀκόμη καὶ τὰς φωτοσκιάσεις ὅχι μόνον τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν χειρῶν, ἀποδοιδόμενας διὰ μεταβατικῶν τόνων ἀπὸ τοῦ φωτεινοτέρου πρὸς τὸ σκοτεινότερον καστανόν.

Ἡ ἀνωτέρω παράστασις τοῦ Ἰουλίου ὑποδηλοῖ σαφῶς καὶ τὴν ἐποχὴν τοῦ θερισμοῦ⁴, ὅστις ὅμως εἰς τὰς θερμὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος γίνεται καὶ κατὰ τὰς πρώτας ἐβδομάδας τοῦ Ἰουνίου (βλ. ἀνωτέρω, σ. 33). Θὰ ἀνέμενε τις λοιπὸν τὸν Ἰούνιον νὰ εἰκονίζεται ὡς θεριστής, ὅπως τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος DXL καὶ τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας⁵. Εἰς τὰς ὀρεινὰς ὅμως ἐπαρχίας, ὅπως εἶναι καὶ ἡ τῆς Τεγέας (ὕψ. 750), ὁ θερισμὸς γίνεται ἀργότερον. Συμφωνεῖ, κατὰ ταῦτα, ἡ ἡμετέρα παράστασις πρὸς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας τῆς Τεγέας.

Ὡς θεριστὴν μὲ δρέπανον καὶ στάχεις εἰκονίζουσι τὸν Ἰούλιον καὶ οἱ ποιηταί. Οὕτω Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης εἰς τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμι-

¹ Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, ἔ. ἀ. σ. 193.

² Ἐκδ. Lambert, σ. 1053 (Esc.).

³ Ὁμοίαν περίπου διάταξιν ἀκτινοειδῶς ἀπὸ τῆς κεφαλῆς διευθυνομένων σταχύων φέρει καὶ ἡ παράστασις τοῦ Θέρους εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἀκυλίας, 310-320 μ. Χ. (J. C. Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, Roma (1966;), πίν. 22) καὶ εἰς τὸ τοῦ Zliten (S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, Roma-Milano, εἰκ. 65, σελ. 111).

⁴ Βλ. σχετικῶς Φ. Κορυλλέν, Βυζ. Βίος καὶ Πολιτισμὸς Ε', 1952, σ. 260.

⁵ Ὁ Δαΐσιος = Ἰούνιος παρίσταται, ὡς ἤδη εἶπομεν (σ. 33, σημ. 7), ὑπὸ τὴν μορφὴν γυναικός, ἐστεφανωμένης μὲ στάχεις καὶ κρατούσης δέσμην σταχύων, εἰς ψηφιδωτὸν τῆς Ἀντιοχείας.

νίαν¹, ὁ Ἀνώνυμος τοῦ μυθιστορήματος Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης², ὅστις τὸν περιγράφει ἐστεμμένον μὲ στάχεις καὶ μὲ

τὸ ἔναν του χέρι νὰ κρατῇ δρεπάνι νὰ φερῇ
καὶ τὸ ἄλλον νὰ ἀγωνίζεται τ' ἀστάχνα νὰ μαζώνῃ,

ὁ Πρόδρομος³, ὅστις λέγει περὶ τοῦ Ἰουλίου σίτου θερίζω καὶ κριθῆς τοὺς ἀστάχεις καὶ τὰς ἄλλωνας ἐμφορῶ τῶν δραγμάτων. Ἀμνηστὸν θέρους δὲ ἀποκαλεῖ τὸν Ἰούλιον ὁ Vatic. Gr. 1384 τοῦ 1466⁴, ὡς τὸ δρέπανον δ' ἔχοντα καὶ θερίζοντα τὸν στάχυν τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Codex gr. 2783 τῆς Darmstadt⁵. Ἀφ' ἑτέρου οἱ πλεῖστοι κύκλοι, ἐξαιρέσει τοῦ Καλενδαρίου τοῦ 354, εἰς τὸν Ἰούλιον ἀποδίδουν τὸν θερισμόν⁶.

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Θηβῶν ὁ Ἰούλιος εἰκονίζεται μὲ ὀρητικὴν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησιν, κρατῶν δέσμην σταχύων⁷, ὀρθὸς δὲ καὶ μὲ ἐλαφρὸν ἱμάτιον ἐνδεδυμένος (;), μὲ τὸ καμπύλον δρέπανον εἰς τὴν δεξιὰν καὶ μὲ ὑψηλὴν δέσμην σταχύων εἰς τὴν μὴ σωζομένην ἀριστερὰν εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Μονῆς Beth-Shan (Σκυθοπόλεως)⁸. Δρέπανον διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ δέσμην σταχύων διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰκονίζεται κρατοῦν τὸ Θέρος εἰς τὸ Dair-Solaib (ἐκκλησία Α)⁹ τῆς Συρίας. Δέσμην σταχύων ἀγκαλιάζει ἐπίσης μὲ τοὺς δύο του βραχίονας ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ πλήρες ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνας. Ὡς θεριστὴς εἰκονίζεται ἐπίσης εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Leningrad¹⁰, μὲ στέφανον δ' ἐκ σταχύων εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Κατάνης (ἀρχῶν 5ου αἰ.)¹¹. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἐπίσης ὡς θεριστὴς εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ τόξον τῆς Reims¹².

Τὸ πλαίσιον τοῦ Ἰουλίου (ἔγχρ. πίν. 8) κοσμεῖται διὰ κατ' ὀρθὴν γω-

¹ Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν (Erot. Script. Graeci, Λιψία 1859 σ. 192) κεφ. 114.

² Ἐκδ. Lambert, σ. 1055 (Esc.).

³ Boissonade, ἔ. ἀ.

⁴ Br. Keil, ἔ. ἀ.

⁵ Voltz, BZ 4, 1895, σ. 548.

⁶ D. Levi, The Allegories of the Months ἐν Art Bulletin, 23, 1941, σ. 264.

⁷ Π. Αζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 20, 1965, Χρονικὰ Β' 2, πίν. 313α.

⁸ G. M. Fitzgerald, A sixth century Monastery at Beth-Shan, ἔγχρ. προμετωπίς.

⁹ J. Mattern - R. Mouterde - A. Beaulieu, Mélanges de l'Université St Joseph de Beyrouth XXII, 1939, πίν. XIV, XV.

¹⁰ Stern, Le Calendrier, σ. 212 καὶ S. Korsunskaja, Röm. Mit. 48, 1933, σ. 276, καὶ πίν. 47.

¹¹ Stern, ἔ. ἀ. σ. 211 καὶ πίν. XXXIX.

¹² Stern, Le Calendrier, σ. 209.

νίαν διατεταγμένων λευκοκιτρίνων φυλλοφόρων κλάδων, συνενουμένων ἐν τῷ μέσῳ ἐκάστης πλευρᾶς δι' ἐλικοειδοῦς ταινίας, προβαλλομένων δ' ἐπὶ μελανοῦ κάμπου. Τὸ περιθώριον ἐσωτερικῶς ἀποτελεῖται ἐκ λεπτῆς ἐρυθρᾶς γραμμῆς (φιλέτο).

Αὐγούστος. Ὁ παραπλεύρως τοῦ Ἰουλίου εἰκονιζόμενος ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ, ὡς δηλοῖ ἢ εἰς τὸ ἄνω μέρος αὐτοῦ ἐπιγραφή (ἔγχρ. πίν. 9), εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν μὴν τοῦ καύσωνος καὶ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς παραστάσεώς του ἀποτελοῦσιν ἀλληγορίαν τοῦ καύσωνος τούτου.

Ὁ μὴν εἰκονίζεται ὡς νεαρὸς ἀγένειος, παχουλὸς ἀνὴρ μὲ καστανέφυθρον κόμην στεφομένην ὑπὸ σειρᾶς πρασίνων τριφύλλων, συνδεομένων διὰ μελανῆς ταινίας, τῆς ὁποίας τὰ ἀνεμιζόμενα ἄκρα εἰκονίζονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς κόμης (ἔγχρ. πίν. 9). Ἔχει μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, ἀνοιγομένους κάτωθεν καμαρωτῶν ὀφρύων, μικρὰν κανονικὴν ῥίνα καὶ μικρὸν κόκκινον χεῖλος. Μία κοκκίνη κηλὶς βάφει τὰ μῆλα τῶν παρεῶν του καὶ ἔλαφροὶ κιτρινορρόδινοι τόνοι ὑπὸ τὴν σιαγόνα καὶ παρὰ τὰ ὦτα δίδουν ἀνάγλυφον τὸ πρόσωπόν του.

Τὸ σῶμα τοῦ μηνὸς καλύπτει ἔλαφρότατος, μονοκόμματος, χειριδωτὸς χιτὼν φορούμενος ἐκ τῶν ἄνω μέσῳ σχισμῆς κομβουμένης ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Αἱ διὰ ποικίλων πολυχρῶμων περιφερικῶν ταινιῶν κοσμοῦμεναι χειρίδες του δὲν καλύπτουν τὰς χεῖρας μέχρι τῶν ἄκρων, ἀλλ' εἶναι ἐρριμμέναι πρὸς τὰ ὀπίσω ἀφήνουσαι γυμνὸν τὸν πῆχυν, βεβαίως χάριν δροσερότητος.

Ὁ μὴν ὑψώνει ἀμφοτέρως τὰς γυμνάς του χεῖρας ἐκατέρωθεν τοῦ σώματος μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ λαιμοῦ, κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δύο σικυνοὺς (ἀγγούρια) ἀναγνωριζομένους ἐκ τοῦ ἐπιμήκους των σχήματος καὶ τοῦ πρασίνου των χρώματος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαιρικὸν καρπὸν, ὅστις, λόγῳ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν κιτρινομελαίνων λωρίδων του, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὕδροπέπων (καρπούζι). Κατὰ τὸν γεωπόνον Λ. Οἰκονομίδην¹ «ὠριμένον εἶδος τῶν ὕδροπεπόνων γίνονται στρογγυλά, μετρίου ἢ ὀγκώδους μεγέθους, χαρακτηρίζονται δὲ ἀπὸ τὸν φλοιόν, ὅστις φέρει περὶ τὰς 18 πλατείας, σκούρας, δαντελλωτὰς γραμμὰς εἰς φόντον ἀνοικτοπράσινον». Ὁ αὐτὸς γεωπόνος παρέχει εἰς τὴν σελ. 87 τοῦ ἔργου του καὶ εἰκόνα ἀνθέων καρπουζιοῦ ὁμοιάζουσας πολὺ πρὸς τὰ τριφυλλοειδῆ τοῦ στεφάνου τοῦ μηνός. Κατὰ ταῦτα χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ πέπονος, φαίνεται πιθανώτερον νὰ θεωρήσωμεν τὸν ὑπὸ τοῦ Μαῖου κρατούμενον καρπὸν ὡς ὕδροπέπων.

Τόσον οἱ σικυοί, ὅσον καὶ ὁ ὕδροπέπων, εἶναι καρποὶ χυμώδεις κατ'

¹ Παράρτημα Γεωργικῶν Δελτίου μηνός Ἰανουαρίου 1940, σ. 90.

ἐξοχὴν δροσιτικοί, εἶναι δὲ καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα¹ ἐν μεγάλῃ χρήσει κατὰ τὸν Αὐγούστον.

Ἡ ὅλη στολὴ τοῦ Αὐγούστου μὲ τὸν τόσον διαφανὴ χιτῶνα, ὥστε νὰ διακρίνεται ἔσωθεν αὐτοῦ ὁλόκληρος ἡ μυολογία τοῦ στήθους, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ ὀμφαλός, αἱ ἔξωμοι χεῖρες καὶ ἡ παρουσία τῶν δροσιτικῶν καρπῶν, σικυῶν καὶ ὕδροπέπωνος, συμβολίζουν σαφῶς τὴν κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ὑψηλὴν θερμοκρασίαν καὶ ἐνθυμίζουν ζωηρῶς τοὺς εἰς τὸν Αὐγούστον ἀφιερωμένους στίχους Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου²: *ἐγὼ κελεύω τὰς ὁπώρας ἐσθίειν / καὶ πᾶσι τοῖς ψύχουσι χρῆσθαι σιτίοις*, καὶ τὴν τοῦ Ἀνωνύμου, Paris. Gr. 2286 φ. 124 (14^{ου} αἰ.): *τὴν τῶν ψυχρῶν διαίταν ἀσπάζου*³. Εἰς ἄλλα παραδείγματα ὁ μέγας καύσων τοῦ Αὐγούστου συμβολίζεται διὰ τῆς τελείας γυμνότητος τοῦ μηνός, ὅπως εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354⁴ ἢ διὰ τῆς γυμνότητος τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος, ὅπως εἰς τὸν Πτολεμαῖον τοῦ Βατικανοῦ. Ἐλαφρὸν ἐπίσης ἱμάτιον φέρει ὁ Αὐγούστος καὶ εἰς τὰ ἑξῆς χειρόγραφα: τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος DXL, τῶν Ὀκτατεύχων τοῦ Βατικανοῦ ἀρ. 746 καὶ 747, τῆς Ὀκτατεύχου τοῦ Σεραγίου, τῆς Ὀκτατεύχου τῆς Σμύρνης⁵, ὡς καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀσκληπείου⁶ τῶν Ἀθηνῶν.

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πρὸς μετριάσμον τοῦ ὑπερβολικοῦ καύσωνος προετιμᾶτο μᾶλλον ἢ χρήσις τοῦ ἐκ πτερῶν παγωνίου⁷ ἢ ἄλλης ὕλης ριπιδίου χάριν ἀερισμοῦ, ὡς βλέπομεν εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Λουτροῦ τοῦ Beth - Shan, εἰς τὸν Μαρκιανὸν κώδικα DXL καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Μάρκον

¹ Ὁ ὕδροπέπων, ὡς καὶ ὁ πέπων ἦτο γνωστὸς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (Περβλ. Schrader, Reallexikon der Indogerm. Altertumskunde, σ. 484 καὶ Steir ἐν Realencycl. λ. Melone, στ. 563-565). Ἐλέχθη ὅμως παλαιότερον, πιθανῶς ἀτόπως, ὅτι μόνος ὁ πέπων ἦτο γνωστὸς (Περβλ. V. Hehn, Kulturpflanzen und Haustiere, σ. 317). Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς σικυνοὺς, τοὺς ὁποίους ἐσφαλμένως ὁ Stern ἐν τῇ βραχείᾳ του περιγραφῇ (Le Calendrier, σ. 223) χαρακτηρίζει ὡς μίαν πελωρίαν μελιτζάναν (aubergine), οὗτοι δὲν εἶναι ἐνταῦθα μοναδικοί· διότι παρεμβάλλονται καὶ εἰς τὰ ἀνθοπλακαμοειδῆ πλαίσια τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἀργους, ῥητῶς ἐκεῖ ὡς ἀγγούρια κατονομαζόμενοι (G i n o u v è s, BCH 81, 1957, σ. 264, συνέχεια σημ. 8 τῆς σελ. 263), εἰκονίζονται δ' ἐπίσης καὶ χαρακτηρίζονται ὡς σικυοὶ (ἀγγούρια) καὶ ἐπὶ ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὡς π. χ. τοῦ τῆς βασιλικῆς Α' Δομητίου Νικοπόλεως ('Α. Φιλαδέλφους, Ἀρχ. Ἐφ. 1917, σ. 62) ἐνθα ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ ὕδροπέπων.

² Ἐκδ. Boissoneade, Notices et extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 189 κέ.

³ Παρὰ Br. Keil, ἔ. ἀ. σ. 119.

⁴ Stern, Le Calendrier, πίν. X, 1.

⁵ Εἰκόνες παρὰ Ἀ. Ξυγγοπούλου, ΕΕΒΣ 1, 1924, σ. 183 εἰκ. 2.

⁶ Ξυγγοπούλου, ἔ. ἀ. σ. 181 εἰκ. 1.

⁷ Οἶον σαφῶς ἐμφαίνεται καὶ εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου (Stern, ἔ. ἀ. πίν. X, 1, ἄνω ἀριστ.).

τῆς Βενετίας, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀσκληπιδίου τῶν Ἀθη-
νῶν καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἀργους¹. Εἰς τὰς μετὰ ριπιδίου παραστά-
σεις τοῦ Αὐγούστου συγκαταλέγονται καὶ αἱ εἰκονίζουσαι γέροντα ἀσθενῆ,
κατακεκλιμένον ἐπὶ κλίνης ἢ καθήμενον ἐπὶ ἔδρας μετὰ ἐρεισινώτου, καὶ
ἀερίζομενον διὰ ριπιδίου ὑπὸ ὑπηρετρίας. Τοιαῦται παραστάσεις ἀποτελοῦ-
σαι ἀλληγορίας τῶν κατὰ τὰ κυνικὰ καύματα (20 Ἰουλίου - 20 Αὐγούστου)
ἐμφανιζομένων ἐπικινδύνων τριταίων πυρετῶν, τοὺς ὁποίους ἀναφέρουν
τόσον οἱ ἀρχαῖοι ὅσον καὶ οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἀντιστοιχοῦσι καὶ πρὸς
σχετικὴν ἔκφρασιν τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, καθ' ἣν ὁ δὲ φθίνων Αὐγουστος,
ἀλγῶν ἐν κλίνῃ ριπίζεται μὲν, ἀλλὰ πυρέττει πλέον, κἂν τῶν ὁπωρῶν εὐτρε-
πίῃ τὸ ψύχος². Παράδειγμα τοῦτου παρέχουν τὸ χειρόγραφον τοῦ Βατο-
πεδίου³ καὶ τὸ γλυπτὸν τοῦ Ἀγ. Μάρκου Βενετίας⁴ κλπ. Γράφει δὲ καὶ ὁ
Vat. Gr. 1384 φ. 71^r (τοῦ 1446) διὰ τὸν Αὐγουστον: *ρίπιζε τὴν θέρους
φλόγα*. Εἰκονίζεται ἐπίσης ἐνίοτε ὁ Αὐγουστος εἰς βυζαντινὰ κείμενα⁵ ὡς
ιστάμενος πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ βαλανείου, καταρρέομενος ἐξ ἰδρωτός καὶ
ἐκλελυμένος ἀπὸ τὸ καῦμα, ἔνεκα τοῦ ὁποίου πίνει ὕδωρ ἐξ ἐκπώματος, ὡς
πράττει ὁ Αὐγουστος τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ
Φιλοκάλου (πίν. XVI, 3).

Τὸ πλαίσιον κοσμεῖται διὰ συνεχοῦς ἀλυσσοειδοῦς πλέγματος, ἐσωτερι-
κῶς τοῦ ὁποίου σημειοῦται διὰ πορτοκαλέοχρου χρώματος τὸ περίγραμμα
τοῦ πίνακος, ἐξωτερικῶς δὲ τονίζεται διὰ μελαίνης ταινίας ὁμοιοχρώμου
πρὸς τοὺς γειτονικοὺς μαιάνδρους.

Σεπτέμβριος. Εἰς τὴν ἐπομένην ἔκτην ὀριζοντίαν σειρὰν εἰκονίζεται ἀρι-
στερά, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν СЕПТЕМ - ВР[І]ОC εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος, προ-
τομὴ νεαροῦ ἀγενεῖου ἀνδρὸς κατεστραμμένη ὅμως κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ
(ἔγχρ. πίν. 10). Εἶναι ἐνδεδυμένος ἀπλόχωρον λευκόφαιον χιτῶνα ἐξωσμένον,
φέροντα ταινίαν πορτοκαλέοχρον μὲ χειρίδας φθανούσας μόνον μέχρι τοῦ
ἀγκῶνος. Τὸ κάτωθεν τῆς ζώνης ἔνδυμα ἔχει χρῶμα ἀνοιχτὸν ἰόχρουν. Τὸ
ὡσείδες πρόσωπον τοῦ μηνὸς μὲ τὴν πυρὰν κόμην καὶ τοὺς ζωηροὺς μέλανας
ὀφθαλμοὺς βλέποντας πρὸς τὰ δεξιὰ, στέφεται ὑπὸ φυλλοφόρου στεφάνου.
Ὁ ἀνὴρ κρατεῖ διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω κεκαμμένης μέχρι τοῦ ὤμου δεξιᾶς
χειρὸς πλεκτὸν ἐκ λιγαριᾶς κυλινδρικὸν κάνιστρον⁶, πλήρες μικρῶν στρογγύ-

¹ BCH, 81, 1957 σ. 241 εἰκ. 28.

² Miller, Man. Philae Carmina, τόμ. I, 1855, σ. 342.

³ Παρὰ H. Stern, Le Calendrier, σ. 261.

⁴ H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1908, σ. 175.

⁵ Π. χ. Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ 10, ἔκδ. Hercher σ. 193.

⁶ Οὐχὶ δίσκον, ὡς γράφει ὁ Stern, Le Calendrier, σ. 223.

λων, κιτρινερούθρων καρπῶν προφανῶς μήλων¹. Δυστυχῶς τὸ δεξιὸν ἥμισυ
τῆς εἰκόνης εἶναι κατεστραμμένον, ὥστε νὰ μὴ γνωρίζωμεν τί ἐκράτει ὁ μὴν
διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, πιθανώτατα ὁμῶς βότρες.

Τὰ φιλολογικὰ κείμενα ἀναφέρουν διὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον τρυγη-
τὸν² καὶ καρποὺς ἀλλὰ κυρίως βότρες³, διότι ὁ μὴν ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ
φθινοπώρου, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύουν σταφυλαὶ καὶ ἀμπελόφυλλα. Τὸ
Ἀγροτικὸν ἐν τούτοις Μηνολόγιον τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 3ου αἰ., ὅπερ προσ-
γράφει τὸν τρυγητὸν εἰς τὸν Ὀκτώβριον, χαρακτηρίζει τὸν Σεπτέμβριον ὡς
ἐποχὴν τῆς συλλογῆς μήλων: *pomta legunt*⁴. Μῆλα δὲ προφανῶς κρατεῖ
καὶ ὁ ἡμέτερος μὴν. Βότρες καὶ καρποί, κυρίως μῆλα, εἶναι διὰ τὸν Σεπτέμ-
βριον τὸ θέμα ὄλων τῶν ἄλλων ποιημάτων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Σεπτέμβριος χα-
ρακτηρίζεται ὑπὸ πολλῶν κύκλων καὶ ποιητῶν⁵ ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν μὴν τοῦ
τρυγητοῦ, ἀρχομένου κατὰ τὰς πρώτας ἐβδομάδας αὐτοῦ, θὰ ἀνέμενε τις
διὰ τοῦτο ἐνταῦθα ὁ στέφανος, τὸν ὁποῖον φέρει, νὰ ἦτο ἐκ φύλλων ἀμπέ-
λου, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει, ἐπειδὴ, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, μὴν τοῦ
τρυγητοῦ καὶ τῆς παρασκευῆς τοῦ νέου οἴνου χαρακτηρίζεται εἰς τὰ ἡμέτερα
ψηφιδωτὰ ὁ Ὀκτώβριος.

Εἰς τὸ πλήρες ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνας⁶ ὁ Σεπτέμβριος κρατεῖ ἐπί-
σης ὑψηλὸν κάνιστρον μὲ καρπούς, δεξιὰ του δὲ φαίνονται σαφῶς φύλλα
ἀμπέλου. Κάνιστρον μὲ καρποὺς καὶ βότρες χαρακτηρίζουν ἐπίσης τὸ φθι-
νόπωρον εἰς τὸ αὐτὸ ψηφιδωτόν. Εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. XXII πίνακα τοῦ ψηφι-
δωτοῦ τοῦ 3ου μ. Χ. αἰ. τοῦ St Romain en Gal⁷ εἰκονίζεται μετὰξὺ
Αὐγούστου (θερισμοῦ) καὶ Ὀκτωβρίου (τρυγητοῦ) ἡ συλλογὴ μήλων ἀπὸ
δένδρων.

Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὸν Μεσαίωνα: Εἰς τὸ Γεωργιανὸν
Εὐαγγέλιον⁸ ὁ Σεπτέμβριος κρατεῖ κάλαθον, ὅστις θὰ περιεῖχε πιθανῶς

¹ Ὡς δέχεται καὶ ὁ Stern (ἔ. ἀ. σ. 264).

² Παλατινὴ Ἀνθολογία IX 383.

³ Παλατινὴ Ἀνθολογία IX 384, 580. Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολί-
της Δ' 11 (Erotici Scriptores Graeci, ἔκδ. Hercher, 1859, σ. 193), Πρόδρο-
μος, Paris. Gr. 396β, 249ε (ἔκδ. Boissonade), Μανουὴλ Φιλῆς (Miller,
Man. Philae Carmina, σ. 342), Ἀνώνυμος τοῦ Βατικανοῦ, gr. 1384, φ. 71^r (Br.
Keil, ἔ. ἀ.). Τὸ χφ. gr. 2773 φ. 370 τῆς Darmstadt (Vollz, ἔ. ἀ. σ. 549),
γράφει διὰ τὸν Σεπτέμβριον: *ὁ τὸν βότρην ἐκθλίβων καὶ τὸν βότρην τρυγῶν*.

⁴ Menologium rusticum παρὰ Levi, Allegories, σ. 267.

⁵ Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ
Ὑσμινίαν Δ, 11 (ἔ. ἀ. σ. 193), Μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης (ἔκδ. Lam-
bert) στ 1066 (Esc.).

⁶ Stern, Le Calendrier, πίν. XLII, 1.

⁷ Πίναξ παρὰ Stern, Le Calendrier, XXXVIII, 3.

⁸ Takaischvili, Byzantion 10, 1938, σ. 658.

μήλα ἢ βότρες, ἐνῶ εἰς τὸ τόξον τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας ἀγένειος ἀνὴρ φέρει ἐπὶ τῆς ράχεως κάνιστρον μὲ σταφυλὰς¹.

Περαίνοντες τὸν περὶ τοῦ διαχώρου τούτου λόγον ἀναφέρομεν, ὅτι ὡς πλαίσιον τοῦ μὲν ἐσωτερικοῦ ἐμβλήματος ἐτέθη πορτοκαλεόχρους γραμμὴ (ἔγχρ. πίν. 10), ἀρμονιζομένη πρὸς τοὺς χρωματισμοὺς τῆς εἰκόνης, ἡ δὲ καθ'αυτὸ κορνίζα ἐκοσμήθη δι' ἀπλοῦ ἀλυσιδωτοῦ πλέγματος περιβαλλομένου ὑπὸ μελανοπρασίνης ταινίας, συντονισμένης πρὸς τὸν περίξ μαϊάνδρον.

Ἰανουάριος. Ὁ δεξιῶ παραπλεύρως τοῦ Σεπτεμβρίου εἰκονιζόμενος ΟΚΤΩ/ΒΡΙΟΣ, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν, ἣν φέρει ἐπὶ τῆς ἄνω του πλευρᾶς (ἔγχρ. πίν. 11), εἰκονίζεται ὡς νεαρός, ἀγένειος ἀνὴρ μὲ πλουσίαν καὶ μέχρι τοῦ αὐχένος ὀπισθεν φθάνουσιν καστανὴν κόμην, στεφομένην ὑπὸ φύλλων ἀμπέλου. Τὸ σκοτεινέρυθρον πρόσωπόν του μὲ τὰς καμαρωτὰς ὀφρύας, τοὺς μέλανας πρὸς τ' ἀριστερὰ βλέποντας ὀφθαλμούς, τὴν λεπτὴν ρίνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, προσδίδει εἰς αὐτὸν σοβαρὰν καὶ σκυθρωπὴν φυσιογνωμίαν, ἀνταποκρινομένην πρὸς τὰ κατ' Ἰανουάριον ἐμφανιζόμενα πρῶτα σύννεφα τοῦ ἐπερχομένου χειμῶνος. Ὁ ἀνὴρ εἶναι ἐνδεδυμένος μὲ ἀπλοῦν πορτοκαλερυθρὸν χειριδωτὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποῖου αἱ χειρίδες φθάνουσι μόνον μέχρι τῶν ἀγκῶνων. Ὁ μὴν κρατεῖ διὰ μὲν τῆς παρὰ τὸ στήθος ὀριζοντίως ὑψωμένης δεξιᾶς πλατὺ κυκλικὸν κύπελλον, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου χύνεται ἕξ ἀτρακτοειδοῦς, ραβδωτῆς, μεταλλικῆς πιθανῶς ἢ ὑαλίνης σκαλιστῆς κλασσιζούσης μορφῆς οἰνοχόης, ἐρυθροῦ χρώματος οἶνος. Τὴν οἰνοχόην ταύτην κρατεῖ ὁ μὴν διὰ τῆς κάπως ἀδεξίως προοπτικῶς εἰκονιζόμενης ἀριστερᾶς χειρὸς του μέσῳ κιλλιβαντοσχήμου ὀρθίας λαβῆς (ὥτὸς) τῆς ὁποίας εἰκονίζεται τὸ κάτω ἐλικοειδὲς ἄκρον. Ὁμοίον σχήματος ἀτρακτοειδὲς οἰνοχόη εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τῆς ἕξ ἐλεφαντοστοῦ λειψανοθήκης τοῦ Museo Civico τῆς Brescia² (± 350 μ. Χ.), κρατεῖ δὲ καὶ ἡ Χειμερινὴ εἰς τὸ παρὰ τὴν Τύρον ψηφιδωτὸν τοῦ Kabr-Hiram³, καὶ ὁ Χειμῶν εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Beth-Jebrin⁴. Ἡ παράστασις τοῦ οἴνου εἶναι συμβολικὴ τῆς κατ' Ἰανουάριον γινομένης παρασκευῆς καὶ πρώτης δοκιμῆς τοῦ οἴνου, συμφώνως πρὸς τὰ κατ' Ἰανουάριον (ἀρχαῖον Πυανεσιῶνα) τελούμενα Πιθοίγια. Τὴν αὐτὴν παράστασιν ὑπαινίσσονται καὶ οἱ λατινικοὶ στίχοι οἱ συνοδεύον-

¹ H. von der Gabelentz, ἔ. ἀ. σ. 175.

² R. Delbrueck, Probleme der Lipsantheke in Brescia, Bonn 1952, πίν. 4 κάτω καὶ P. Metz Elfenbein der Spätantike, München 1962, εἰκ. 7.

³ Βλ. εἰκόνα παρὰ G. M. A. Hanfmann, The Seasons Sarkophagus, 1951, ἀρ. 193.

⁴ Vincent, Rev. Bibl. 31, 1922, πίν. VIII, 3.

τες τὸν Ἰανουάριον εἰς τὸ Καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου, οἵτινες λέγουσιν: «vinu vas calet ecce pono»¹.

Κύπελλον πλήρες οἴνου διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ φιάλην διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ πάλιν ὁ Ἰανουάριος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἀργους². Χαρακτηρίζει λοιπὸν καὶ ἡ παράστασις αὕτη τὰ παραδείγματα τοῦ ἑλληνοανατολικοῦ κύκλου, ἐνῶ εἰς τὸν λατινικὸν κύκλον ὁ Ἰανουάριος εἰκονίζεται κυρίως ὡς θηρευτὴς πτηνῶν, ἰδίᾳ τῇ βοηθείᾳ γεράκων³. Οὕτω π.χ. εἰς τὰς Ἰανουαρίους, εἰς τὸν Μαρκιανὸν κώδικα DXL, παρ' Εὐσταθίου⁴, Προδρομῶ⁵ καὶ Μανουὴλ Φιλῆ⁶, εἰς τὸ μυθιστόρημα Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη⁷ καὶ εἰς τὸ Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον⁸.

Τὸ πλαίσιον φέρει ἐσωτερικῶς μὲν (ἔγχρ. πίν. 11) ἐρυθρὰν γραμμὴν (φιλέτο), εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικόν του κοσμεῖται μὲ τοὺς γωνιώδεις φυλλοφόρους κλάδους, ὅπως καὶ ὁ πίναξ τοῦ Ἰουλίου.

Νοέμβριος (ἔγχρ. πίν. 12). Εἰς τὴν προτελευταίαν ὀριζοντίαν σειρὰν εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ ΝΟΕΜ/ΒΡΙΟΣ, συμφώνως πρὸς τὴν εἰς τὴν ἄνω πλευρὰν του ἐπιγραφὴν, κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον σωζομένην. Ὁ πίναξ οὗτος εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένος, τόσον κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν του, ὅσον καὶ δεξιὰ εἰς τὸ μέσον. Φθορὰν ἐπίσης παρουσιάζει καὶ τὸ πρόσωπον.

Ὁ μὴν εἰκονίζεται ὡς νεαρός, παχουλὸς ἀνὴρ μὲ ἀνοιχτόχρωμον κοντὴν κόμην ἐστεμμένην διὰ φύλλων, τὰ ὁποῖα φαίνονται νὰ εἶναι μᾶλλον ἐλαίας, συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὸν κατωτέρω παρατιθέμενον στίχον τοῦ Δρακοντίου. Φέρει χιτῶνα κιτρίνου (χρυσοῦ;) χρώματος μὲ βραχείας μέχρι τοῦ ἀγκῶνος χειρίδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορτοκαλεόχρουν ἱμάτιον κομπούμενον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου καὶ πίπτον ἐμπρός, ὥστε νὰ καλύπτῃ μὲν τὸ στήθος, νὰ ἀφήνῃ δὲ ἐλευθέραν τὴν ὑπὸ τοῦ χιτῶνος κεκαλυμμένην δεξιὰν χεῖρα. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ ἐμπρὸς πίπτοντος ἱματίου ἀναδιπλοῦται δίκην

¹ H. Stern, Le Calendrier, σ. 245.

² Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 247 εἰκ. 29.

³ Εἰς ἄλλο ψηφιδωτὸν ἕξ Ἀργους δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Vollgraf (BCH 1930, σ. 481, εἰκ. 20), εἰκονίζεται τοιοῦτος θηρευτὴς πτηνῶν, ὅστις, καίτοι δὲν φέρει ἐπιγραφὴν, ὅμως θεωρεῖται δικαίως ὡς παριστάνων τὸν Ἰανουάριον. Πρβλ. καὶ Μανουὴλ Φιλῆ, Περί ζώων ιδιότητος, 10, 12 ὡς καὶ Βέλθανδρον καὶ Χρυσάντζαν, στ. 770.

⁴ Ὡς ἱερωτὴς μικρῶν πτηνῶν περιγράφεται εἰς τὰ κατ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, Δ' 12 (ἔ. ἀ. σ. 194).

⁵ Πρὸ δρομοῦ: στρουθῶν δὲ μικρὸν ἔθνος ἕξω προσφέρω, Ἀνώνυμος τοῦ Βατικανοῦ, Gr. 1384 φ. 71r καὶ ὁ Cod. Gr. τῆς Darmstadt 2773, φ. 370 (Vollz, BZ 4, 1895, σ. 547).

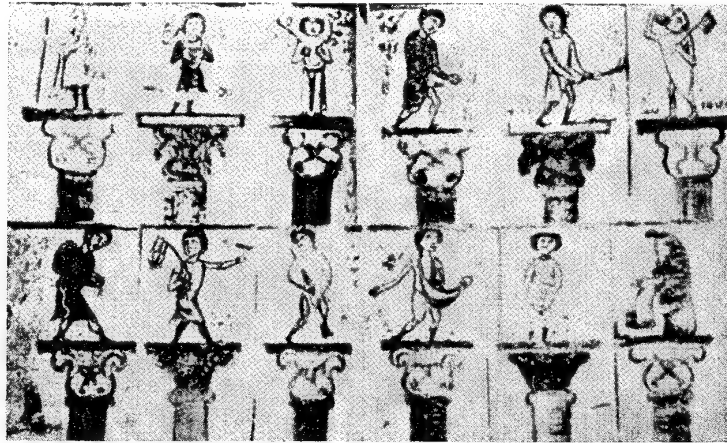
⁶ Miller, Man. Philae Carmina, σ. 342.

⁷ Εκδ. Lambert, στ. 1072 (Esc.).

⁸ Takachvili, Byzantion 10, 1938, σ. 658.

λάρου ἐπὶ τοῦ καρποῦ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ἥτις, ὥς καὶ ἡ δεξιὰ, εἶναι τεθειμένη ἐμπρὸς εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος.

Αἱ δύο ἄκραι χεῖρες τῶν ὀριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους κεκαμμένων βραχιόνων φαίνονται ὥς νὰ κρατοῦσι ¹ τὸ ἐμπρὸς πίπτον καὶ ἀναδιπλούμενον πρὸς τὰ ἄνω κάτω μέρος τοῦ ἱματίου (ἔγχρ. πίν. 12), σχηματίζοντος εἶδος ποδιᾶς (θυλάκου), ἐντὸς τῆς ὁποίας δι' ἐρυθροῦ χρώματος γραμμῶν εἰκονίζονται πιθανώτατα σπόροι. Ἀπὸ τοιαύτης ποδιᾶς (θυλάκου), ἀπεσπασμένης ὅμως τοῦ ἱματίου καὶ πλήρους σπόρων, εἰκονίζεται σπείρων ὁ Ὀκτώβριος,

α

Εἰκ. 21. Ἀπεικονίσεις τῶν μηνῶν ἐπὶ Εὐαγγελίου τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 11^{ου} αἰῶνος (Codex Marcianus DXL).

καὶ οὐχὶ ὥς ἐνταῦθα, ὁ Νοέμβριος, εἰς τὸ χειρόγραφον Εὐαγγέλιον τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (Marc. DXL), 11^{ου} αἰ. ² (εἰκ. 21α). Σχετικοὶ δὲ εἶναι καὶ οἱ στίχοι τοῦ μυθιστορήματος Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη ³, ἐνθα ἀναγινώσκουμεν διὰ τὸν Νοέμβριον: καὶ εἰς τὴν ποδίαν του ἐβάσταζεν σιτάρην διὰ νὰ σπέρῃ. Ὡς σπορεὺς λοιπὸν εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὁ Νοέμβριος, ὅπως καὶ ὁ Δρακόντιος ἀναφέρει, εἰς τοὺς σχετικούς πρὸς τὸν Νοέμβριον στίχους του: *Pigra redux torpescit hiems; mitescit oliva / et frumenta capit quae fenore terra refundat* ⁴.

Περίεργον ἀντικείμενον κωνικοῦ σχήματος εἰκονίζεται ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ

¹ Οὐχὶ δίσκον, ὥς γράφει ὁ Stern, ἔ. ἀ. σ. 223.

² D. Levi, The Allegories of the Months, Art Bulletin 23, 1941, εἰκ. 21 ἐναντι σελ. 277.

³ Ἐκδ. Lambert, στ. 1081 Esc.

⁴ Levi, αὐτόθι σ. 270.

ἄερος, προσηρημένον (;) ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ βραχίονος. Τὸ πρασινομέλαν χρῶμά του προϋποθέτει μεταλλικὸν ὕλικόν. Πρόκειται ἀράγε περὶ κέρατος ἀφθονίας, τόσον μικροῦ ὅμως; ¹

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ Νοέμβριος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἄρωσιν ἢ τὸ σκάψιμο τῆς γῆς καὶ τὴν σποράν, ὥς π. χ. εἰς τὸν κώδικα Marcianus DXL, εἰς χειρόγραφα τοῦ Βατοπεδίου, παρ' Εὐσταθίου ², παρὰ Προδρόμου ³, Φιλῆ ⁴, ὥς καὶ εἰς τὸν κώδικα Gr. 2773 τῆς Darmstadt ⁵. Μὲ ἐργαλεῖα τῆς φθινοπωρινῆς ἐργασίας εἰκονίζεται ὁ Νοέμβριος καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἀργους ⁶.

Ὁ σπόρος, ἥτοι ἡ ἐποχὴ τῆς σπορᾶς ἤρχιζε συνήθως κατὰ Νοέμβριον ⁷. Δι' ὃ καὶ ἐν Χαλκιδικῇ μὲν ὁ Νοέμβριος καλεῖται σπαρτής, σπορίτης δ' ἐν Πελοποννήσῳ καὶ σπορέας ἐν Πόντῳ ⁸, μεσοσπορίτης δὲ ἐν Ἡπείρῳ ⁹, ὥς ἐκπροσωπῶν τὸ μέσον τοῦ χρόνου τῆς σπορᾶς, ὁπότε ἐορτάζεται καὶ ἡ Παναγία ἡ Μεσοσπορίτισσα (8/21 Νοεμβρίου).

Ὁ Τίγρις. Εἰς τὴν τελευταίαν ὀριζοντίαν σειρὰν τοῦ quadratum populi εἰκονίζονται, ὅπως καὶ εἰς τὴν πρώτην, δύο ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου. Ὁ πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος εἶναι, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν φέρει εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ διαχώρου του ὁ ΤΙΓΡΙΣ (ἔγχρ. πίν. 4) Πρόκειται περὶ ἀνδρὸς εἰκονιζομένου μέχρι καὶ ὀλίγον κάτω τῆς ὁσφύος, γενειοφόρου, μὲ παχύν, καμπύλον πρὸς τὰ κάτω, μύστακα συνενούμενον πρὸς τὸ ὑπὸ τὸ κόκκινον χεῖλος γένειον. Ἡ μακρὰ καὶ καστανὴ κόμη του καταλήγει ὀπισθεν τῶν ὤμων εἰς ἐλικοειδῶς συνεστραμμένους ἐπι-

¹ Ὁ Stern, Le Calendrier, σ. 223, λέγει ὅτι ὁμοιάζει πρὸς κέρας (ἀφθονίας) (corne).

² Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ 13 (ἔ. ἀ. σ. 194).

³ Paris gr. 396, φ. 249r. Boissonade, Notices et Extraits: Γῆς τὴν ἄρουραν ἐξορύττω καὶ σπέρω / σίτου σπόρον.

⁴ Miller, Carmina σ. 342, ἀδλακίζει τῷ σπόρῳ.

⁵ Voltz, ἔ. ἀ., ὁρᾷ τὸν ἀρότην.

⁶ Ginouves, BCH 81, 1957, σ. 245, εἰκ. 30.

⁷ Σεβεριανοῦ, Περί κοσμοποιίας, Λόγος Γ' (Migne, E. Π. τόμ. 56, στ. 451). Γεωπονικά 2, 14, 3. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Περί Γεωργικῶν (ἔκδ. Boissonade, Anecdota Graeca I, 242). Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέν, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς τόμ. Ε', 1952, σ. 257. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐπιγραφὴ ἐκ Κνωσοῦ, τοῦ 2^{ου} ἢ 3^{ου} π. Χ. αἰ., ἀναφέρει «μηνὸς σπερμῖφ» προκειμένου περὶ τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου (Garducci, Inscr. Creticae I, ἀρ. 4A, στ. 6). Τὸν Ὀκτώβριον ἐπίσης ὀνομάζει Ἰωάννης ὁ Λυδὸς (ἔκδ. Βόννης, σ. 109, 9) Σεμεντίλιον ἥτοι σπορέα (ἐκ τοῦ σπόρου).

⁸ Κατὰ τὸν Ἀν. Βρόντην (Λαογραφία 12, 1938/48, σ. 111) ἐν Ρόδῳ ἡ σπορὰ ἀρχίζει τὴν 3^{ην} Νοεμβρίου, ἐορτὴν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, τοῦ διὰ τοῦτο καλουμένου Σποριάδη.

⁹ Ἀθ. Μπούτουρας, Λαογραφία 2, 1910, σ. 305.

μήκεις βοστρύχους. Ἄνωθεν τοῦ μετώπου φέρει φυλλοφόρον στέμμα ἐκ φύλλων ἀδήλου φυτοῦ, φαιοῦ χρώματος, συγκρατούμενων ἐν τῷ μέσῳ διὰ στρογγύλης ἐρυθρᾶς πόρπης. Ἡ κεφαλή, τῆς ὁποίας διατηροῦνται ἐπίσης οἱ καμπυλόφρουες ὀφθαλμοὶ καὶ ἡ δεξιὰ τριγωνικὴ ρίς, εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρῶς ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ γυμνὸν ἄνω μέρος τοῦ σώματος, ἀποδιδόμενον διὰ κιτρινολεύκων ψηφιδῶν παρουσιάζει μυολογίαν δηλουμένην διὰ λεπτῶν ἐρυθρῶν γραμμῶν. Γυμνὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ δεξιὰ χεὶρ, ἐνῶ τὸ κάτω τῆς ὀσφύος μέρος καὶ ἡ ἀριστερὰ χεὶρ καλύπτονται διὰ φαιοκυάνου ἱματίου πίπτοντος ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ προεκτεινομένου εἰς περισκελίδα κομβουμένην εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος.

Διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω μέχρι τοῦ ὤμου ὑψομένης δεξιᾶς του κρατεῖ ὁ Τίγρις βαθέος κιτρίνου χρώματος ὡσείδες ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ στενοῦ στομίου τοῦ ὁποίου ἐκπηδῶσι καὶ χύνονται πρὸς τὰ κάτω νάματα ὑγροῦ, ὅπερ, κατὰ τὰ ὑπὸ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Παύλου λεγόμενα, πρέπει νὰ εἶναι οἶνος, ὅστις μάλιστα ἐνταῦθα συλλέγεται ἐντὸς μικρᾶς τετραγώνου δεξαμενῆς εἰκονιζομένης κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ πίνακος. Πρόκειται περὶ τυπικῆς ἑλληνιστικῆς παραστάσεως ποταμοῦ¹. Τὴν αὐτὴν ἑλληνιστικὴν ἐντύπωσιν προσδίδει εἰς τὴν εἰκόνα καὶ ὁ διὰ τῆς μακροδακτύλου ἀριστερᾶς χειρὸς μεταξὺ τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ κορμοῦ συγκρατούμενος ὄρθιος φυλλοφόρος κλάδος ἀγριοκαλάμου ἢ ὑδροχαροῦς φυτοῦ, ὅμοιον τοῦ ὁποίου κρατεῖ καὶ ὁ ποταμὸς Ἰορδάνης εἰς τὸ Βαπτιστήριον τῶν Ἀρείων τῆς Ραβέννης².

Τὸ εἰδικὸν πλαίσιον τοῦ πίνακος ἐσωτερικῶς μὲν σχηματίζεται ἀπὸ κιτρίνην γραμμὴν (φιλέτο), ἀρμονιζομένην πρὸς τὰ κιτρινωπὰ κύρια χρώματα τοῦ πίνακος (ἔγχρ. πίν. 4), ἐνῶ ἐσωτερικῶς πληροῦται διὰ συνεχοῦς ζατρικοειδοῦς ἔξ ἐρυθρῶν τετραγωνιδίων κοσμήματος, οἷου τμήμα σώζεται καὶ εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ κατεστραμμένου πίνακος τοῦ Δεκεμβρίου (παρ. πίν. Α'). Ἐξωτερικῶς τὸ πλαίσιον περιορίζεται ὑπὸ πρασινομελαίνης ταινίας.

Ὁ δεξιὰ τοῦ Τίγριτος καὶ ἐπομένως κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ μέσου κλίτους εἰκονιζόμενος ἀνὴρ (ἔγχρ. πίν. 5), εἶναι προφανῶς ὁ **Εὐφράτης**³, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μόνον κατὰ τὴν κατάληξιν - ΤΗΣ σωζομένης ἄνω ἀριστερᾶς ἐπιγραφῆς. Ὁ ποταμὸς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ μέχρι τῆς ὀσφύος μὲ τὸ στήθος καὶ τὴν δεξιὰν χεῖρα γυμνὰ καὶ μὲ χρυσοῖζον ἱμάτιον καλύπτον τὸν ἀριστερὸν ὤμον καὶ τὴν ἀντίστοιχον χεῖρα. Ἡ δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένη κεφαλὴ του, συμπληρωθεῖσα διὰ σιμέντου (ἔγχρ. πίν. 5) τὸν δεικνύει γενειοφόρον καὶ μάλιστα μὲ διχαλωτόν, πιθανώτατα, ξανθὸν γένειον

¹ Πρβλ. Daremberg - Saglio - Pottier, λ. Flumina τόμ. II, 2 σ. 1193.

² Βλ. εἰκόνα του προχείρως παρὰ P. Muratoff, La Peinture byzantine, πίν. XXXI.

³ Καὶ οὐχὶ Εὐφραθεὺς, ὡς γράφει ὁ Stern, ἔ. ἀ. σ. 223.

καὶ βλέποντα πρὸς τὰ ἐμπρὸς (;). Ἡ καστανέρυθρος κόμη του στέφεται ὑπὸ ἐρυθρῶν ἀνθέων (ρόδων;) ¹. Διὰ τῆς ὀλίγον διαφαινομένης γυμνῆς δεξιᾶς χειρὸς του ὑψομένης κατακορύφως κρατεῖ ὁ ποταμὸς ἀπὸ τοῦ εὐρέος χείλους χρυσοῦν «κέρας ἀφθονίας» τοῦ συνήθους ἑλληνιστικοῦ τύπου, ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ὁποίου ἐκπηδῶσι καὶ ἐνταῦθα δύο νάματα λευκοφαίου χρώματος, τὰ ὅποια, ἐὰν λάβωμεν καὶ πάλιν ὑπ' ὄψιν τὰ ὑπὸ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Παύλου λεγόμενα, πρέπει νὰ εἶναι γάλα ². Ὅπως δὲ εἰς τὸν Τίγριτα, οὕτω καὶ εἰς τὸν Εὐφράτην ἡ ἀπὸ τοῦ ἱματίου ὀριζοντίως ἐξερχομένη ἀριστερὰ μακροδάκτυλος χεὶρ κρατεῖ δύο μακροὺς πρὸς τὰ ἄνω ἐλικοειδῶς ἀναπτυσσομένους πρασίνοὺς μίσχους, καταλήγοντας ἀμφοτέρους εἰς ἐρυθρὰ καρδιόσχημα φύλλα ὑδροχαροῦς φυτοῦ (κισσοῦ ἢ κολοκασίου ;)

Πρὶν τελειώσωμεν τὴν περιγραφὴν τοῦ Εὐφράτου θὰ προσθέσωμεν ἀκόμη καὶ ὅτι πρὸ τοῦ στήθους αὐτοῦ ζωγραφεῖται ἐλαφρῶς καστανοῦ χρώματος ἀγγεῖον ἢ ἄλλο τι σχέδιον μὲ ἡμικυκλικὴν βάσιν καὶ χεῖλος σχήματος πέλτης, τοῦ ὁποίου ἀδυνατῶ νὰ ἐρμηνεύσω τὸν σκοπόν.

Ὁ πίναξ πλαισιούται ἐσωτερικῶς δι' ἐρυθροῦ φιλέτου (ἔγχρ. πίν. 5) τὸ δὲ πλατὺ πλαίσιον αὐτοῦ πληροῦται διὰ τῆς ἐλισσομένης πλατείας ταινίας μετὰ παρεμβαλλομένων ἀνθέων λωτοῦ, ὅπως καὶ εἰς τὸν πίνακα τοῦ Νοεμβρίου.

Ἡ γενικὴ σύνθεσις τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς ἀκολουθεῖ τὴν ὑπὸ τῶν Πατέρων ἀντίληψιν περὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦ ἐπιγείου Παραδείσου³. Τὸν Παράδεισον τοῦτον, *παράδεισον τρυφῆς*⁴, ἐφύτευσεν ὁ Θεός, κατὰ τὴν

¹ Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Εὐφράτου, ἑλληνιστικοῦ ὅπου, διετηρήθη καὶ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐπὶ Ὀρόντη (Mas' Udije), ἐνθα οὗτος εἰκονίζεται μὲ ἄτακτον κόμην, μυστακοφόρος καὶ ἐλαφρῶς γενειοφόρος στηρίζων κόπην ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου καὶ φέρων τὴν ἀριστερὰν χεῖρα κεκαμμένην ἐπὶ τῆς ἀντιστοίχου παρειᾶς. Εἰκὼν παρὰ D. L e v i, Antioch on the Orontes, Mosaic Pavements, Text, σ. 540, εἰκ. 203.

² G. B r a n d e s, Urchristentum, 1927.

³ Οὕτω ὁ E l e η ν α ῖ ος (Contra haereses V, 20 M i g n e, E. Π. 7, 2 σ. 1178) γράφει: *plantata est enim Ecclesia, paradisus in hoc mundo*. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Περὶ νηστείας η', 1 = M i g n e, E. Π. 49, σ. 336) ἀποκαλεῖ τὴν ἐκκλησίαν *λιμένα* καὶ *παράδεισον*. Ὁ Μ. Β α σ ῖ λ ε ῖ ος (Λόγος ΑΔ', 1 = M i g n e, E. Π. 85, σ. 365 D) ἀποκαλεῖ τὸν Χριστὸν φυτουργὸν τοῦ Παραδείσου τῆς Ἐκκλησίας κλπ.

⁴ Εὐσέβιος, Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων, σ. 80, 20 καὶ σημ. (ἐκδ. Klostermann, Die griechischen christlichen Schriftsteller III, 1, Leipzig 1904): Ἐδὲμ (Γεν. Β', 8) ὁ τοῦ θεοῦ Παράδεισος τόπος εἰς Ἀνατολὰς, ἐρμηνεύεται δὲ τρυφή. Π ρ ο κ ὶ π ι ος Γ α ζ α ῖ ος, Εἰς τὴν Γένεσιν Ἐρμηνεία 52 (M i g n e, E. Π. 87, σ. 157 Δ): Ἐδὲμ δὲ ὁ τόπος ἐν ᾧ περ ἦν ὁ Παράδεισος, ὅπερ ἐστὶ τρυφή καθ' Ἑλλήνων φωνήν.

Π. Διαθήκην¹, εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς Ἑδέμ, ἐν χώρᾳ ἀρδευομένη ὑπὸ τῶν ποταμῶν Φισῶν, Γεῶν, Τίγριτος καὶ Εὐφράτου. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον²: *Φεισῶν ἔστιν ποταμός, ὃν Ἕλληνες Γάγγην ὀνομάζουσιν ἐκ μὲν τοῦ παραδείσου προϊών, ἐπὶ δὲ τὴν Ἰνδικὴν φερόμενος ἐκδίδωσιν εἰς τὸ πέλαγος, Γαιῶν* (Γένεσις Β', 13) *ὁ παρ' Αἰγυπτίους Νεῖλος ἐκ Παραδείσου μὲν προϊών, κυκλῶν δὲ πᾶσαν Αἰθιοπίαν, Τίγρις* (Γένεσις Β', 14) *ποταμός ἀπὸ (τοῦ) Παραδείσου ἐξιῶν, φερόμενος, ὥς ἡ γραφή, «κατέναντι Ἀσσυρίων» ἐκπίπτων δὲ «ἐπὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν, ὥς φησὶν Ἰώσιππος, καλεῖσθαι τε Τίγριν διὰ τὴν δξύτητα ἐμφερῶς τῇ τοῦ ὁμωνύμου ζώου προσηγορίᾳ, Εὐφράτης* (Γεν. Β', 14) *ποταμός Μεσοποταμίας, ἐκ Παραδείσου προϊών.*

Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον Μανασσῆν³ τὰ ὀνόματα τῶν τεσσάρων ποταμῶν τοῦ Παραδείσου προέρχονται ἐξ ὕδατομήτορος πηγῆς διαιρουμένης εἰς τέσσαρα ρεύματα. Ἐκαλοῦντο δὲ ταῦτα τῇ μὲν φωνῇ τῶν Σύρων: *Φεισῶν, Γεῶν, Φοράδ καὶ Ἑδδεκέλ*, κατὰ δὲ ἑλλάδα φωνήν, *Γάγγης καὶ Νεῖλος, Εὐφράτης καὶ Τίγρις*. Ὁ Φισῶν καὶ ὁ Γεῶν λοιπὸν ἀντικατέστησαν εἰς τὴν Π.Δ. τὸν Γάγγην καὶ τὸν Νεῖλον, ἡ δὲ ἀπουσία τοῦ Νεῖλου ἐκ τῶν ποταμῶν τῆς Π. Διαθήκης, μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ γεωγραφία τοῦ Παραδείσου προέρχεται ἀπὸ βαβυλωνιακὴν μᾶλλον ἢ αἰγυπτιακὴν παράδοσιν⁴.

Ὡς ἀπλᾶ γεωμετρικά, ἥτοι ἀνεικονικά, ἀμυγδαλόσχημα συνήθως ρεύματα, εἰκονίζονται οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους εἰς τοιχογραφίας τῶν κατακομβῶν⁵ καὶ ναῶν⁶, εἰς σαρκοφάγους⁷,

¹ Γένεσις Β', 8.

² Περί τῶν τοπικῶν ὀνομάτων, σ. 166, 6-11, ἔκδ. Er. Klostermann.

³ Σύνοψις Ἱστοριῶν 213, Βόννης σ. 12 Δ.

⁴ Bl. L. Réa u, Iconographie de l'art chrétien II, Iconographie de la Bible I, Paris 1956, σ. 80.

⁵ Τοιχογραφία κατακόμβης Ἀγ. Ποντιανοῦ, Bullettino 1867 καὶ Nuovo Bullettino 1917, σ. 111-115). Τοιχογραφία κατακόμβης Ἀγ. Πέτρου καὶ Μαρκέλλινου (P. A. Fénrier, Rivista di Arch. Cristiana 33, 1956, σ. 182, εἰκ. 1).

⁶ Τοιχογραφία τῆς ἀψίδος τοῦ ναοῦ Ἀγίου Πέτρου Ρώμης, μέσα 4ου αἰ. (W. Oakeshott, The Mosaics of Rome, London 1967, εἰκ. 29).

⁷ Ραβέννας: Σαρκοφάγος Κωνσταντίνου τοῦ Γ', (5ου αἰ.), (G. Bovini, Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia in Ravenna 1950, εἰκ. 55 καὶ G. Schiller, Iconographie der christl. Kunst III, 1971, ἀρ. 591). Σαρκοφάγος τοῦ Ἀγ. Ρινάλδου, (α' ἡμίσεος 5ου αἰ.) (G. Bovini, Corpus della scultura paleocristiana II, Roma 1968, ἀρ. 15). Σαρκοφάγος τοῦ Ὀνωρίου, (6ου αἰ.) (G. Bovini, Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia... εἰκ. 62 καὶ G. Schiller, ἔ.δ. ἀρ. 589). Σαρκοφάγος τῶν «ἀμνῶν» τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (ἀρχῶν 6ου αἰ.) (G. Bovini, Corpus..., ἀρ. 32). Σαρκοφάγος Μουσείου Borély Μασσαλίας (μέσων 5ου αἰ.). (F. Benoît, Sarcophages paléochrétiens d'Arles et de Marseille, Paris 1954, ἀρ. 111, πίν. XLIII, 2), σαρκοφάγος Ἀγ. Βίκτωρος Μασσαλίας (β' ἡμ. 5ου αἰ.). (F. Benoît, ἔ.δ. ἀρ. 115, πίν. XLVIII, 2). Πλάξ μαρμαρίνη τῆς κατακόμβης τῆς Πρισκίλλης

πυξίδας¹ καὶ ψηφιδωτὰ ναῶν καὶ βαπτιστηρίων². Τὰ ρεύματα ταῦτα εἰκονίζονται ἀναβλύζοντα ἀπὸ τῆς κλιτύος λόφου ἢ βράχου ἐπὶ τῆς ὀριζωντιωμένης κορυφῆς τοῦ ὁποίου βαίνει συνήθως ὁ μυστικὸς ἀμνός, φέρων ἔνσταυρον φωτοστέφανον, ἄλλοτε ὁμως καὶ αὐτὸς ὁ Χριστός, εἴτε ὄρθιος, εἴτε καθήμενος ἐπὶ θρόνου. Ἡ τοιαύτη ἀπεικόνισις τῶν ρευμάτων συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους³.

Κατὰ τὸν Ἱερὸν Ἀθουαστῖνον⁴ οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου συμβολίζουν τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια, ἄλλοτε δὲ καὶ αὐτοὺς τοὺς Εὐαγγελιστάς⁵, ἀφοῦ βλέπομεν εἰς τὴν θέσιν των νὰ εἰκονίζονται τὰ τέσσαρα ἔξ Ἀνατολῆς εἰλημμένα ζωόμορφα σύμβολα τοῦ Τετραμόρφου. Ἀργότερον

¹ Πυξίς τῆς Πόλης (Fénrier, ἔ.δ. σ. 186, εἰκ. 3). Ἀργυροῦν κιβωτίδιον ἔξ Ἀφρικῆς, νῦν ἐν τῷ Βατικανῷ (C. M. Kaufmann, Handbuch der christl. Archäologie, Paderborn 1913, σ. 288).

² Ψηφιδωτὸν Ἀγ. Κωνσταντίας Ρώμης, μέσων 4ου αἰ. (O. Wulff, Altchristliche u. byz. Kunst I, εἰκ. 298 καὶ σ. 323 καὶ G. Schiller, Ikonographie der christl. Kunst III, εἰκ. 577). Ψηφιδωτὸν ἀψίδος ναοῦ Ἀγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ Ρώμης, περὶ τὸ 530, μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν ποταμῶν Γεῶν, Φισῶν, Τίγρις, Εὐφράτης (W. Oakeshott, The Mosaics of Rome, London 1967, σ. 92 καὶ P. A. Fénrier, ἔ.δ. σ. 183, εἰκ. 2). Ψηφιδωτὸν ἀψίδος Ἀγ. Βιταλίου Ραβέννας, περὶ τὸ 547 (Fr. W. Deichmann, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Baden-Baden 1958, εἰκ. 311).

³ Ψηφιδωτὸν Ἀγ. Μάρκου Ρώμης, 9ου αἰ. (W. Oakeshott, The Mosaics of Rome 1967, πίν. XXIII) καὶ ψηφιδωτὸν Ἀγ. Πραξέδης, 9ου αἰ. (αὐτόθι, πίν. 124).

⁴ Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ περὶ τῆς οἰκοδομίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας διήγησις, ἡ περιλαμβανομένη εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 66, φύλλον 280, χειρόγραφον τῆς Μ. Καρακάλλου τοῦ Ἀγ. Ὁρους (Νέος Ἑλληνομνήμων 16, 1922, σ. 245), ἥτις λέγει: *τὸ ἔδαφος δὲ οὐ μικρὸν θέαμα τοῖς ὁρῶσιν ἦν· αἱ γὰρ τῶν μαρμάρων ποικιλίαι διέκην θαλάσσης ὁρῶντο ἢ ποταμῶν ἀναβρυτῶν· τὰς δὲ τέσσαρας σφῆνας, τοῦ ναοῦ, τέσσαρας ὀνόμασε ποταμούς τοὺς ἐξερχομένους ἀπὸ τοῦ Παραδείσου.* Βλ. σχετικῶς καὶ Ψευδο-Κωδινόν, ἔκδ. Βόννης, σ. 143 (περὶ Ἀγ. Σοφίας).

⁵ De civitate Dei XIII, 21.

⁶ Τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Μᾶρκον τῆς Βενετίας, ἔνθα εἰς τὰ τέσσαρα λοφία τοῦ κεντρικοῦ τροῦλλον εἰκονίζονται μετὰ τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ οἱ ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου (1100 μ. Χ.). Βλ. σχετικῶς τὸ μὲν διάγραμμα τῆς θέσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἀγ. Μάρκου εἰς σελ. 6 τὴν δὲ μνείαν εἰς σελ. 24 τοῦ ἔργου τοῦ O. Demus, Die Mosaiken von S. Marco in Venedig, 1935. Εἰς τὸν Ἀγίον Μᾶρκον ὁ μὲν Εὐφράτης εἰκονίζεται μετὰ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου εἰς τὸ ΒΔ λοφίον (V), ὁ Ματθαῖος μετὰ τοῦ Τίγριτος εἰς τὸ ΒΑ (VI), ὁ Ἰωάννης μετὰ τοῦ Φισῶν εἰς τὸ ΝΑ (VII) καὶ ὁ Λουκᾶς μετὰ τοῦ Γεῶν εἰς τὸ ΝΔ (VIII). Οἱ ποταμοὶ ἐνταῦθα τοποθετοῦνται βεβαίως καὶ πάλιν εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τροῦλλον χώρου, αἱ θέσεις των ὁμως δὲν ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῆς Τεγέας.

(4ον - 6ον αἰ.) οἱ ποταμοὶ παρεστάθησαν, ὡς ἐνταῦθα, δι' ἀνθρωπίνων μορφῶν, τοῦ τύπου τῶν ποταμίων θεῶν, οἷους διέπλασεν αὐτοὺς ἡ ἑλληνικὴ¹ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ² τέχνη, δηλ. ὡς ἡλικιωμένους καὶ γενειοφόρους ἄνδρας, ἄλλοτε κρατοῦντας κέρας ἀφθονίας (εἰς ἀνάμνησιν τοῦ περὶ τοῦ Ἀχελώου καὶ τῶν Νυμφῶν μύθου καὶ τῆς ταυρομόρφου παραστάσεως τῶν ἑλληνικῶν ποταμῶν) καὶ ἄλλοτε ἀγγεῖον ἢ πίθον, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐκρέουν ὑγρὰ νάματα. Ὑπ' αὐτὴν δὲ τὴν μορφήν εἰκονίζονται οἱ ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου καὶ ἐνταῦθα εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ quadratum populi τῆς ἐξεταζομένης βασιλικῆς.

Οἱ ποταμοὶ ἐποποθετοῦντο κατὰ τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος, κατὰ τὸν θεολογικὸν δὲ κώδικα τῆς Βιέννης, τὸν περιέχοντα τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Παύλου³, οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου ρέουσιν ὁ μὲν Φισὼν μέλι, ὁ Εὐφράτης γάλα, ὁ Τίγρις οἶνον καὶ ὁ Γεὼν ἔλαιον⁴. Ὁ Παράδεισος λοιπὸν ἦτο ἡ κατ' ἐξοχὴν χώρα, ἐνθα, κατὰ τὴν συνήθη ἔκφρασιν, ἔρρεε «τὸ μέλι καὶ τὸ γάλα».

Εἶναι ὁπωσδήποτε ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἢ ἀλλαχοῦ ἀπεικονίσις τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου ἔχει ἐσχατολογικὴν σημασίαν· εἰσήγε πράγματι τοὺς πιστοὺς εἰς τὸν τόπον ἀναψύξεως καὶ τρυφῆς, ὅπου θὰ τρέφονται ὑπὸ τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ⁵.

Ὁρθῶς κατὰ ταῦτα γράφει καὶ ὁ Stern (Calendrier σ. 297), ὅτι εἰς τὴν Τεγέαν ἠθέλησαν προφανῶς νὰ δείξουν τὴν ἐπίγειον ζωὴν ἐξαρτωμένην ἀπὸ τῆς τοῦ ὑπερτέραν (ποταμοὶ Παραδείσου).

Ἡ ἐπιγραφή. Πρὶν προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν διακοσμητικῶν πλαισίων, τὰ ὁποῖα περιβάλλουν τοὺς περιγραφέντας πίνακας ἢ διάχωρα, κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἐξετάσωμεν τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ἣτις εὐρίσκεται, ὡς ἤδη εἴπομεν, εὐθὺς πρὸ τοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα, ἥτοι τῆς λεγομένης βασιλείου πύλης. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη εὐρέθῃ ὁμοῦ μετὰ τῶν ψηφιδωτῶν μηνῶν, διατηρεῖται δ' εὐτυ-

¹ Πρβλ. Daremberg - Saglio, Dict. ἐν λ. Acheloos καὶ Roscher, Lexikon der Mythologie ἐν λ. Flussgötter.

² Daremberg - Saglio, ἔ.δ. ἐν λ. Cornucopia.

³ Codex Vindobonensis 876 παρὰ Brandes, ἔ.δ. σ. 98 κέ.· πρβλ. καὶ H. Ganszynieć, ἐν Byz. Neugr. Jahrbücher IV, 1923, σ. 275.

⁴ Πρβλ. καὶ τὴν σλαβικὴν παραλλαγὴν τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἑνώχ (κεφ. 8), καθ' ὃ δύο πηγαὶ ἀναβλύζουν μέλι καὶ γάλα, πηγάζουσαι ἐκ πηγῶν ἐλαίου καὶ οἶνου καὶ μεριζόμεναι εἰς τέσσαρα μέρη, ρέοντα ἡρέμα καὶ καταλήγοντα εἰς τὸν παράδεισον τοῦ Ἑδέμ (N. Bonwetsch, Das slavische Henochbuch, Abhandl. Gött. Gesellsch. d. Wissensch. I, 3, Berlin 1893).

⁵ P. A. Février, Rivista di Archeologia Cristiana 33, 1956, σ. 198.

χῶς ἀκεραία, πλὴν ἐλαχίστων μικρῶν φθορῶν εἰς τὴν πρώτην καὶ τὴν τελευταίαν λέξιν αὐτῆς καὶ τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τοῦ τελευταίου στίχου.

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (διαστάσεων 1,67 × 0,59 μ.) περικλείεται ἐντὸς ὀρθογωνίου πίνακος φέροντος τριγωνικὰς ἐκατέρωθεν λαβὰς (tabula ap-sata), ἐκάστην τῶν ὁποίων κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνὰ ἓν χαριτωμένον παιδίον, στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ἐνὸς ποδὸς καὶ κάμπτον πρὸς τὰ ὀπίσω τὸν ἄλλον. Τὰ παιδάκια εἶναι παχουλά καὶ ροδαλά, θὰ ἔλεγέ τις πληθωρικά, ἀλλὰ θελκτικὰ πάντως (ἔγχρ. πίν. 1, 2 καὶ 3). Φοροῦσι βραχύν, ἐξωσμένον δι' ἐρυθρὰς ζώνης, λευκόφαιον χιτῶνα, φθάνοντα μέχρις ὀλίγον ἄνω τῶν γονάτων, μὲ χειρίδας καλυπτούσας τὸν βραχίονα μέχρι τοῦ ἀγκῶνος, ἐνθα καταλήγουν εἰς ἐρυθρὸν κέντημα (ἔγχρ. πίν. 2 καὶ 3).

Τὰ ὑποδήματά των σχηματίζονται διὰ περιτυλίσσομένων δερματίνων ἱμάντων ἀνερχομένων ὑψηλότερον τῶν σφυρῶν. Ἡ μέχρι τῶν ὠτων καταπίπτουσα οὐλὴ κόμη των φέρει στέφανον ἐξ ἀνθέων, πιθανώτατα ρόδων. Οἱ ὠρατοὶ, ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ των, ἡ μικρὰ ρις καὶ τὸ μικρὸν εὐθύγραμμον μὲ κόκκινον χεῖλος στόμα ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὰς ἰσχυρῶς ροδίνας παρειάς, τὴν χαριτωμένην κλίσιν τῆς κεφαλῆς, τοὺς φαιδροὺς τόνους τῶν χρωμάτων, καὶ τὴν ὅλην στάσιν καὶ ἔκφρασιν ἀποτελοῦν, ἰδίᾳ ἡ τοῦ πρὸς Β., ἐξαιρέσει τοῦ πληθωρικοῦ πάχους, μίαν μακρινὴν προήχησιν τῶν παιδίων (Putti) καὶ τῶν ἀγγέλων ἢ χαριτωμένων ἐρωτιδῶν, τοὺς ὁποίους ἀπθανάτισε κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ Σχολὴ τῆς πρώτης ἀνθήσεως τῆς Ἀναγεννήσεως μὲ τοὺς ζωγράφους Filippo Lipi, A. Mantegna κλπ. καὶ τοὺς γλύπτας Donatello, ἀδελφοὺς della Robbia κλπ. ποὺ ἐπέτυχον νὰ ἐμφυσήσουν εἰς τὰ ἔργα των ἰσχυρὸν ρεαλισμὸν, ἀνοικτὰ γελαστά χρώματα καὶ μίαν ἀφελῆ χαρὰν τῆς ζωῆς¹.

Τὰ ἡμέτερα παιδία ἀντικατέστησαν τοὺς ἐρωτιδεῖς, οἵτινες συχνὰ εἰκονίζονται κρατοῦντες τὰς λαβὰς τῆς tabula εἰς ρωμαϊκοὺς² καὶ εἰς παλαيوχριστιανικοὺς πρωίμους χρόνους³. Ὅπως καὶ τὰ ἡμέτερα παιδία, οὕτω καὶ οἱ ἐρωτιδεῖς συνηθίζετο νὰ ἀπεικονίζονται παχουλοί, συμφώνως καὶ πρὸς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν παραστάσεως τῶν παιδίων.

Τὸ θέμα μακροῦ πίνακος βασταζομένου ὑπὸ ἐρώτων ἦτο ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸν κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐπὶ Θεοδοσίου. Τὸ συναντῶμεν π. χ. ἐπὶ τῶν

¹ Βλ. εἰκόνας παρὰ W. von Bode, Die Kunst der Früh-Renaissance in Italien ἐν Propyläen-Kunstgeschichte τ. VIII, σ. 38 ἐξ. καὶ πίν. VIII, εἰκ. 218, 219, 236, 237, 332 κλπ.

² Πρβλ. ἐπιγραφὴν ἐντὸς δέλτου τῶν Μασταύρων (K. Koukouνιώτης, Ἀρχ. Δελτίον 6-7, 1922, σ. 257).

³ Βλ. χριστιανικὰς σαρκοφάγους προκωνσταντινείων χρόνων παρὰ Fr. Gerke (Die christlichen Sarkophage, Berlin 1940, πίν. 38, 2).

καλυμμάτων τῶν μετὰ κιώνων σαρκοφάγων τῆς Perugia¹, τοῦ Ἀρλεάτου² (Arles), τῆς Avignon³, τῆς Ἀγκῶνος⁴ καὶ τοῦ Ἀγ. Μαξιμίνου⁵, ὡς καὶ εἰς πλείστας σαρκοφάγους τῆς Ραβέννας⁶. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν προμετωπίδα τοῦ Καλενδαρίου τοῦ Φιλοκάλου δύο ἐρωτιδεῖς κρατοῦσι τὴν tabula ansata εἰς τὸ ἀντίγραφον τῶν Βρυξελλῶν⁷.

Ἐπιγραφαὶ μετὰ λαβῶν πρὸ τῆς βασιλείου θύρας, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ ναοῦ, εἶναι συχνόταται εἰς τὰς κατακόμβας⁸, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς παλαιο-χριστιανικὰς βασιλικὰς, τόσον εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν⁹, Παλαιστίνην¹⁰ καὶ Συρίαν¹¹, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα¹².

Τὸ κείμενον τῆς διὰ πρασινομελαίνων ψηφίδων ἐπὶ λευκοῦ βάθους ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΤΟΥΣΕΠΤΟΥΤΟΥΤΟΥΤΕΜΕΝΟΥΣ : ΕΝΙΕΡΕΥΣΕΙΝ
ΕΝΝΕΑΚΑΙΔΕΚΑΤΟΣ : ΘΥΡΣΟΟΟΟΙΩΗΓΗCΑΜΕΝΟC
ΑΜΦΟΤΕΡΩΝΕΚΡΥΨΕΝΠΡΟCΗΓΟΡΙΑCΠΙCΙΝΕCΘΛΟΙC
ΚΑΙΜΑΡΤΥΡΙΤΑΚΤΙCΜΑΤΑΚΑΙΙΘΟΥΛΕΠΤΑΛΕΗC
ΕΥCΥΝΘΕΤΟCΚΟCΜ[ΟC]

¹ G. Wilpert, Sarkophagi christiani antichi, Roma 1929-1936, πίν. XXVIII, 3.

² Αὐτόθι, πίν. XI, 4.

³ Αὐτόθι, πίν. XXXVII, 5.

⁴ Αὐτόθι, πίν. XIV, 3.

⁵ Αὐτόθι, πίν. XXXIX, 2.

⁶ Fr. Deichmann, Repertorium der christl. antiken Sarkophagen I, 1967, ἀρ. 303, 715 (S. Lorenzo), ἀρ. 790 (Museo Nazionale).

⁷ Stein, Le Calendrier de 354, πίν. I.

⁸ Bl. π. χ. Pasq. Testini, Le Catacombe e gli antichi Cimiteri cristiani in Roma, Bologna 1966, εἰκ. 166.

⁹ Μητρόπολις Κωρύκου (Meriamlik) (MAMA II, 1930, σ. 107, εἰκ. 107).

¹⁰ Βασιλικὴ εἰς Ἐμμαοῦς (L. H. Vincent - F. M. Abel, Emmaus, Paris 1932, σ. 167 καὶ πίν. XVIII). Βασιλικὴ Μα-Ἰν Ὑπεριορδανίας (R. de Vaux, Rev. Bibl. 1938, πίν. X). Ναὸς Ἀγίων Πέτρου καὶ Παύλου (περὶ τὸ 350 μ. Χ.) εἰς Γέρασα (J. W. Crowfoot, Churches at Gerasa, London 1931, σ. 29, πίν. XII, C. Kraeling, Gerasa, New Haven-Connecticut 1938, σ. 484, πίν. LXXVa καὶ J. W. Crowfoot, Churches in Palestine, London 1941, πίν. XVIII, b). Ναὸς Ἐπισκόπου Γενεσίου (C. Kraeling, εἰκ. πίν. LXXIV, d). Ναὸς Προκοπίου (C. Kraeling, εἰκ. πίν. LXXIX, a).

¹¹ D. Leví, Antioch on the Orontes, πίν. CXV, b. Ναὸς Kaoussie, σ. 426, εἰκ. 160. Συναγωγὴ τοῦ 421 ἐν Ἀπαμείᾳ, σ. 540, εἰκ. 203 (Ma-udije) καὶ σ. 73 (Sheikh Zoueda). Βασιλικὴ Ma-schouka Ἀντιοχείας (β. κλίτος) (J. Lassus, Sanctuaires de Syrie, Paris 1947, πίν. LXIX).

¹² Νικόπολις, βασιλικὴ Δομητίου (Ἀ. Φιλαδέλφους, AE 1917, σ. 63 καὶ AE 1916, εἰκ. 14).

1. Τοῦ σεπτοῦ τούτου τεμένους, ἐν ἱερεῦσιν
2. ἐννεακαίδεκατος, Θύρσος ὁ ὁσιώτατος ἡγησάμενος
3. ἀμφοτέρων ἔκρυψεν προσηγορίας πᾶσιν ἐσθλοῖς
4. καὶ μαρτυρ(ε)ῖ τὰ κτίσματα καὶ λίθου λεπταλέης
5. εὐσύνθετος κόσμος

Ἀποτελεῖται ἐκ πέντε στίχων ἀπεχόντων ἀλλήλων ἴσα διαστήματα. Ὁ πέμπτος στίχος σώζεται μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ. Τὸ τελείως ἐφθαρμένον δεξιὸν ἥμισυ αὐτοῦ διασώζει μόνον εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τὰ ἡμίση στοιχεῖα ΛΟ, ἴσως λείψανόν τι τῆς χρονολογίας κατασκευῆς, ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν διεσώθη.

Στ. 1-2: Τοῦ σεπτοῦ τούτου τεμένους ἐν ἱερεῦσιν ἐννεακαίδεκατος Θύρσος ὁ ὁσιώτατος ἡγησάμενος.

Εἰς τὸν πρῶτον καὶ τὸν δεύτερον στίχον μετὰ τὰς λέξεις «τεμένους» καὶ «δέκατος» ἐτέθη τριπλῇ κατακόρυφος στιγμὴ, ὡς σημεῖον στίξεως ἀντὶ τοῦ ἐνταῦθα ἀπαιτουμένου κόμματος. Ὁμοίου εἴδους στίξεις ἐχρησιμοποιήθη ἤδη κατὰ τὴν προευκλείδιον καὶ τὴν μετευκλείδιον περίοδον εἰς ἀρχαίας ἐλληνικὰς ἐπιγραφάς, ἰδίᾳ ἀττικὰς¹.

Περίργος εἶναι ἡ κατάληξις -σιν ἀντὶ τοῦ -σιν τῆς δοτικῆς πλυθυντικῆς τῆς λέξεως ἱερεῦσιν, γεγραμμένη διὰ τοῦ -ει ὡς μακρά, ἐνῶ αὕτη εἶναι πάντοτε βραχεῖα. Ἀλλὰ τοιαῦται ἐναλλαγὰι τοῦ -ει πρὸς τὸ -ι καὶ ἀντιστρόφως εἶναι συνήθεις εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (βλ. κατωτέρω στ. 4, μαρτυρεῖ ἀντὶ μαρτυρεῖ καὶ σ. 52 σημ. 6 γινώσκis ἀντὶ γινώσκεις).

Διὰ τῆς λέξεως τεμένους δύναται βέβαια νὰ χαρακτηρίζεται καὶ ὁ ναός, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ αὐτοῦ, δεδομένου, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὸν 2ον στίχον ἱερεὺς Θύρσος χαρακτηρίζεται ὡς δέκατος ἑνατος κατὰ σειρὰν ἡγηθεῖς, ἥτοι ἡγούμενος αὐτοῦ, δηλ. τοῦ τεμένους, τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ μᾶλλον μονὴν ὑπάρχουσαν ἐκεῖ, τῆς ὁποίας ἡ ἐκκλησία μας θὰ ἦτο τὸ καθολικόν. Ἡ μονὴ αὕτη πρέπει νὰ ἦτο ἀρκετὰ παλαιά, ἀφοῦ ὁ Θύρσος ἐγένετο ὁ δέκατος ἑνατος ἡγούμενος αὐτῆς.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα Θύρσος παρατηροῦμεν, ὅτι οὗτος ἦτο ἅγιος² μαρ-

¹ W. Larfeld, Griechische Epigraphik, München 1914, σ. 304 καὶ M. Guarducci, Epigrafia Greca I, Roma 1967, σ. 103.

² Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 14ην Δεκεμβρίου (H. Delehay, Synagarium Ecclesiae Const., σ. 305) ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ ναὸς αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Σωζομένους, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. R. Hussey, 1860, σ. 881-887). Ὁ Προκόπιος (Περὶ κτισμάτων σ. 190, 14, ἐκδ. Βόννης) ἀναφέρει τὸν ναὸν τοῦτον ὡς κτίσμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ γράφων: τοῦ Θύρσου μάρτυρος ἔδος. Ὑπάρχει δὲ καὶ ἐπίγραμμα εἰς τὸν μάρτυρα Θύρσον τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη (ΕΕΒΣ, τόμ. Κ', 1950, σ. 181, ἀρ. 35). Εἰκὼν τοῦ Ἀγ. Θύρσου σώζεται 14ου αἰ. εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς Dečani II. Σερβίας (Vl. Petković, Dečani II, Beograd 1941, πίν. 162).

τυρήσας ἐπὶ Δεκίου (250 μ. Χ.). Δὲν πρόκειται βεβαίως ἐνταῦθα περὶ τοῦ ἁγίου μάρτυρος ἀλλὰ περὶ κληρικοῦ, ἐπισκόπου πιθανώτατα, χαρακτηριζομένου ὡς ὁσιωτάτου, ἥτοι δι' ἐπιθέτου δι' οὗ προσφωνοῦνται κυρίως οἱ ἐπίσκοποι¹, οἵτινες καὶ ὡς ἄπλοῖ ἱερεῖς ἐχαρακτηρίζοντο συχνότατα, ὡς π. χ. εἰς κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Καρθαγένης (419 μ. Χ.) ἐνθα ἀναγινώσκομεν: τοῖς . . . εἰς σύνοδον συνηθροισμένοις ἱερεῦσιν² καὶ τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς³, ἐνθα γράφεται: τῇ ἐπιτιμίᾳ ἡμῶν τῶν ἱερέων, ὡς καὶ παρὰ Προκοπίου⁴: τῶν δέ τις ἱερέων, οὗς δὴ ἐπισκόπους καλοῦσιν. Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι ἦτο ἐπιτρεπτή ἢ εἰς οἰονδήποτε ἱερατικὸν βαθμὸν (ἐπομένως καὶ τοῦ ἐπισκόπου) χειροτονία μοναχοῦ. Πράγματι εἰς ἔγγραφα καὶ σφραγίδας ἀρχαιότερας τοῦ Θ' αἰῶνος ἀπαντῶσιν ἐπίσκοποι, χαρακτηριζόμενοι ταυτοχρόνως καὶ ὡς μοναχοί⁵.

Στ. 3. Ἀμφοτέρων ἐκρυσεν προσηγορίας πᾶσιν ἐσθλοῖς. Ὁ στίχος εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφής. Ὅμιλεῖ ἐν πρώτοις περὶ ἀμφοτέρων. Ποῖοι εἶναι αὐτοὶ οἱ δύο ἄγνωστοι; Πρόκειται ἄραγε περὶ δωρητῶν, τῶν ὁποίων ἐκ μετριοφροσύνης ἀποκρύπτονται τὰ ὀνόματα; Ἡ περὶ ζεύγους ἁγίων μαρτύρων π. χ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Πέτρου καὶ Παύλου Σεργίου καὶ Βάκχου κλπ. Πιθανώτερα φαίνεται ἡ πρώτη τῶν ἐκδοχῶν τούτων, ἥτοι ἡ περὶ ζεύγους ἀνωνύμων δωρητῶν, ὧν συχνάκις δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ μόνον ὁ Θεὸς γνωρίζει αὐτὰ⁶.

Στ. 4 - 5. Καὶ μαρτυρεῖ τὰ κτίσματα καὶ λίθον λεπταλέης εὐσύνθετος κόσμος. Τὸ μαρτυρεῖ ἐγράφη μὲν κατάληξιν ἰ προφανῶς ἀντὶ τοῦ -ρεῖ, ἥτοι

¹ Οὕτω π. χ. προσφωνεῖ τὸν ἐπίσκοπον Γάζης Πορφύριον Μάρκος ὁ Διάκονος (Βίος Πορφυρίου, ἐκδ. Grégoire - Kugener, Paris 1930, σ. 33, 1). Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Γεράσων (C Kraeling, Gerasa, 1938, ἀρ. 293 (ἐπὶ τοῦ ὁσιωτάτου) ἐπισκόπου / Παύλου), ἀρ. 298 (ἐπὶ τοῦ ὁσιωτάτου) ἐπισκόπου Κλαυδίου), ἀρ. 304 (ἐπὶ Παύλου . . . ὁσιωτά (του) ἐπισκόπου), ἀρ. 309, καὶ τῆς Ἀντιοχείας (D. L e v i, Antioch on the Orontes, πίν. CXV, Kaoussie Church (Ὁσιωτάτου ἐπισκόπου Θεοδότου) οἱ ἐπίσκοποι χαρακτηρίζονται ἐπίσης καὶ ὡς ἁγιώτατοι (πρβλ. κατωτέρω) καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ μεμαρτυρημένως ἐπισκόπου Ὁφελίμου).

² Ἀ. Α. Λιβιζάτοφ, Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες, Ἀθήναι 1949, σ. 301.

³ M a n s i, Conciliorum ampl. coll. τόμ. 3, σ. 20 K'.

⁴ Βανδ. I, 10 (= Βόννης I, σ. 356).

⁵ Βλ. Ἀν. Χριστοφιλόπουλον, Θέματα Βυζαντινοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Ἀθήναι 1957, σ. 15 καὶ 17.

⁶ Πρβλ. προχείρως μετὰ πολλῶν τὴν ἐν Θάσφ ἐπὶ κιονοκράνου χαραγμένην ἐπιγραφὴν. Κύριε βοι(θει) ον υδ(εν) ω θεως τὸ ὄνομα (Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ζ', 1951, σ. 62 καὶ εἰκ. 1) κλπ., τὴν ἐκ Γεράσων ἐπιγραφὴν τοῦ 529/30 μ. Χ. (Kraeling, Gerasa, ἀρ. 309) οὗ ὁ Κύριος οἶδεν τὸ ὄνομα, τὴν ἐξ Ἀντιοχείας Ma-schouka: Κ(ύρι)ε πρόσδεξε τὴν καρποφορίαν, ὧν τὰ ὀνόματα γινώσκεις (J. L a s s u s, Sanctuaires de Syrie, Paris 1947, πίν. XLIX β).

εἶναι ῥῆμα ἄσχετον πρὸς μάρτυρα τινά, ἢ δὲ σύνταξις ἐνταῦθα εἶναι ἀττική. Τὰ κτίσματα εἶναι βεβαίως ὁ ναὸς καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ κτήρια τῆς μονῆς.

Διὰ τῆς λεπταλέης λίθου ὑπονοοῦνται βεβαίως αἱ ψηφίδες. Τόσον τὸ γένος, ἢ λίθος, ὅσον καὶ τὸ θηλυκὸν ἐπίθετον¹ εἶναι καὶ ὁμηρικὰ. Ἡ ὁμηρικὴ γλῶσσα τῆς ἐπιγραφῆς μαρτυρεῖ ἅπαξ ἔτι τὴν ἀθεράπευτον ἀρχαϊστικὴν μανίαν τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν προτίμησιν τῶν δι' ἐμμέτρους ἐπιγραφὰς συντεταγμένους εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον. Τοιαῦτα εἶναι π. χ. ἡ ἐπιγραφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Δομητίου Νικοπόλεως², καὶ τινες ἐπιγραφαὶ τῆς Κρήτης³. Ὡς πρὸς δὲ τὸ εὐσύνθετος κόσμος ἀναγινώσκομεν τὴν ἐξῆς ἀνάλογον φράσιν εἰς ἐπιγραφὴν τῶν Συρακουσῶν⁴: ὡς ἂν τὸ βῆμα σεπτὸν ἢ Ζαχαρίας κέκλεικε τοῦτο μαρμάρους εὐσυνθέτοις, ἐνθα βεβαίως πρόκειται περὶ μαρμαροθετήματος.

Κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ προστεθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Γ. Α. Σωτηρίου, σχολιάζων τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν εἰς τὰ Πρακτικά τοῦ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, ἐνθα ἐδημοσίευσεν τὴν ἐπιγραφὴν⁵ κατὰ παραχώρησίν μου, ἔγραψε τὰ ἐξῆς: Κατὰ τὴν γνώμην ἄλλων ἢ ἀποκαλυφθεῖσα βασιλικὴ τῆς Τεγέας (μονόκλιτος τότε θεωρουμένη), δὲν ἀνήκει εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν ἀλλ' εἰς ἐβραϊκὴν συναγωγὴν. Στρεῖζει δὲ τοῦτο ὁ Σωτηρίου εἰς τοὺς κάτωθι τρεῖς λόγους: α) εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς, β) εἰς τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ χαρακτηρισμὸν τῆς ὡς τεμένους, ἀντὶ ἐκκλησίας, καὶ γ) εἰς τὴν ἀριθμητικὴν κατανομήν τῶν ἱερέων.

Τὸ πρῶτον ἐπιχείρημα εἶναι τελείως ἀβάσιμον, διότι ἡ μετὰ ἡμικυκλικῆς ἀψίδος μορφή τοῦ ἱεροῦ, τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει ἡ βασιλικὴ τῆς Τεγέας, εἶναι τυπικὴ διὰ παλαιохριστιανικὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐντελῶς ἀσυνήθιστος διὰ συναγωγὴν, ἢ ὁποία εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς περιοχὰς παρουσιάζει, πρὸς Ἀνατολὰς, ἐξαιρέσει μόνον τῆς τῆς Αἰγίνης⁶ εὐθύγραμμα τὴν ἀπόληξιν τοῦ

¹ Τὸ λεπταλέος ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τῷ ὁμηρίζοντι Σιλεντιαρίφ ("Ἐκφρασις τῆς Ἀγ. Σοφίας, στ. 782). Πρβλ. καὶ τὴν ὁμηριστὶ συντεταγμένην ἐπιγραφὴν (6^{ου} αἰ.) τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Πέτρου καὶ Παύλου εἰς Γέρασα, ἐνθα ἀναφέρεται: οἶκον ἔδωκεν . . . ἀργυροῖς κόσμοισι καὶ εὐβαφέσαι λίθοισιν (C r o w f o o t, Churches at Gerasa, London 1931, σ. 29 καὶ πίν. XII). Ὅρα καὶ Πανταξίδου, Ὁμηρικὸν Λεξικόν, ἐν λ. λεπταλέος.

² Ἀ. Φιλαδέλφεύς, AE 1917, σ. 48 καὶ 63, σ. 66.

³ A. B a n d y, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1971, ἀρ. 80, 93, 103.

⁴ CIG IV, 9895.

⁵ Atti di IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana I, Roma 1940, σ. 365 καὶ εἰκ. 13.

⁶ B. D. M a z z u r, Studies on Jewry in Greece, I, Athens 1936, πίν. IV.

κτηρίου, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὴν συναγωγὴν τῆς Δήλου¹ καὶ εἰς πολλὰς συναγωγὰς τῆς Γαλιλαίας².

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα, ἥτοι τὸ περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου *τέμενος* ἀντὶ τοῦ ναός, τοῦτο ἐπίσης δὲν εὐσταθεῖ, δεδομένου, ὅτι ἡ ὅλη φρασσιολογία τῆς ἐπιγραφῆς δημερίζει (ἐσθλός, λίθος λεπταλέη κλπ.) εἰδικῶς δὲ ἡ λέξις *τέμενος* ἀπαντᾷ συνηθέστατα παρ' Ὀμήρῳ³, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἱερᾶς περιοχῆς. Εὐρυτάτην δ' αὐτῆς χρῆσιν κάμνει καὶ ὁ γνωστός δημερίζων ποιητὴς Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας⁴ Κωνσταντινουπόλεως ὡς καὶ ὁ Φώτιος (ὁμιλία 10', VII).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ τρίτον ἐπιχείρημα, ἥτοι τὸ τῆς ἀριθμητικῆς κατανομῆς τῶν ἱερῶν, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐγίνετο τοιαύτη καὶ εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας ἢ μονὰς, δὲν ἔτυχεν ὅμως νὰ εὐρεθῇ μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, σχετικὸν κείμενον. Πάντως ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ἱερέως — δημερικῆς καὶ ταύτης καὶ παγκοίνου ἔπειτα καθ' ὅλον τὸν ἑλληνικὸν κόσμον — διετηρεῖτο καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἀφοῦ μαρτυρεῖται ρητῶς ὅχι μόνον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τοῦ 4ου, 5ου καὶ 6ου αἰ.⁵, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ δύο παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν⁶ (6ου αἰ.) αἵτινες ἀναφέρουσιν ἀρχιερέα καὶ προϋποθέτουσι βεβαίως καὶ τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως ἱερέως, ὀνομαζομένου τότε γενικώτερον πρεσβυτέρου.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἐπιχειρήματα ἀνατρέπονται κατόπιν τῆς εὐρέσεως τοῦ εἰς τὴν βασιλικὴν προσηρτημένου παρεκκλησίου (ἢ ἴσως καὶ τετάρτου κλίτους αὐτῆς) τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει δίστιχον ψηφιδωτῆν, κολοβὴν δυστυχῶς, ἐπιγραφὴν εἰς τὸ δάπεδόν του (εἰκ. 37), ἀρχομένην ἀπὸ σταυροῦ καὶ λέγουσαν εἰς μὲν τὸν πρῶτον στίχον: † Ἅγιος

¹ Mazzur, ἔ. ἀ. πίν. I.

² Συναγωγὴ Tell Hām (Fr. D. Baldi, Guida di Terra Santa), συναγωγὴ Yafa (Sukeni, Bulletin for the Exploration of ancient Synagogues II, σ. 22 καὶ S. J. Saller, Catalogue of ancient Synagogues in the Holy Land, Jerusalem 1969 σ. 71 εἰκ. 30), συναγωγὴ εἰς Keraze (H. Kohl-C. Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, Leipzig 1916, πίν. VII), Συναγ. Irbid (αὐτόθι, πίν. VIII), Συναγ. Umm-el-Amed (πίν. X), Συναγ. Mêrôn (πίν. XI), Συναγ. Kefr-Bir-Im (πίν. XII), Συναγ. En Nabratên (πίν. XIV), Συναγ. Ed Dschisch (πίν. XV), Συναγ. Ummel-Kanatir (πίν. XVII).

³ Π.χ. Ἰλιάδος Z 194, Σ 550, Ὀδυσσεΐας ζ 293.

⁴ Ἐκδ. Bekker, Βόννη 1837, στ. 296, 313, 334 κλπ.

⁵ Χρυσόστομος, Ὀμιλία ΚΑ', 1 (= Migne, E. Π. 49, στ. 211) καὶ πλειστάκις. Σωζομένος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VIII, 2, 16, XVIII, 5, XI, 1, 8, 17, 3. Προκόπιος, Γοτθ. I, 3, II, 7, III, 16. Περσ. I, 25, II, 25, Βανδ. I, 10. Μένανδρος Προτίκτωρ, fr. 22, ἐν F.H.G. IV, 259 A καὶ 263, Müller.

⁶ Ἐκ Φθιωτῶν Θηβῶν Γ. Α. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1955 (1960) σ. 132-134 καὶ Π. Α. Ζαρίδης, ΠΑΕ 1970, σ. 46, πίν. 61α.

Ἅγιος Ἅγιος Ἅγιος (ἐννοεῖται ὁ Θεός), εἰς δὲ τὸν δεύτερον: σὺν Υἱῷ καὶ Ἀγίῳ Πνεύματι (βλ. κατωτέρω). Ἄς προστεθῇ δ' ἀκόμη ὅτι καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἡγουμένου, Θύρσος, εἶναι καὶ αὐτό, ὡς εἶδομεν (σ. 51) χριστιανικώτατον, ἥτοι τὸ τοῦ χριστιανοῦ μάρτυρος Θύρσου.

ΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ

α) Τὸ ἐσωτερικὸν πλαίσιον Οἱ περιλαμβάνοντες τὰς προσωποποιήσεις τῶν ποταμῶν καὶ τῶν μηνῶν τετράγωνοι (0.93×0.93 μ. μετὰ τοῦ πλαισίου) πίνακες, δέκα ἕξ τὸν ἀριθμὸν ἐν συνόλῳ καὶ εἰς δύο παραλλήλους στήλας τεταγμένοι, ἀφῆνουςι μετὰ αὐτῶν καὶ τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ πλαισίου τοῦ quadratum populi ταινίας πλάτους 0.41 μ., αἵτινες διακοσμοῦνται διὰ διπλοῦ μαιάνδρου ἐκ πρασινομελαίνων ψηφιδῶν (παρένθ. πίν. Α καὶ εἰκ. 22, 23). Εἰς τὰ κενὰ τοῦ μαιάνδρου τούτου παρεμβάλλονται κανονικῶς μὲν μικρὰ τετράγωνα, ἐνίοτε δὲ καὶ μικρὰ ὀρθογώνια σχήματα ἀναλόγως τῆς ἐξοικονομήσεως τῶν διαστάσεων τοῦ σχεδίου τοῦ μαιάνδρου (εἰκ. 22, 23). Τὰ ἐν λόγῳ μικρὰ τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια σχήματα πληροῦνται ἄλλοτε μὲν διὰ ζατρικιοειδοῦς κοσμήματος ἕξ ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν τετραγωνιδίων (ἔγχρ. πίν. 1), ἄλλοτε δὲ διὰ χιαστί διατεταγμένων φύλλων (ἔγχρ. πίν. 1) καὶ ἄλλοτε δι' ἀντινῶν τριγώνων¹. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ μαιάνδρος σώζεται κυρίως ἕξ ὀλοκλήρου κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ quadratum populi, ἐνῶ ἔχει κατὰ μέγα μέρος καταστραφῇ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ, ἀκολουθῶν κατὰ τοῦτο καὶ τὴν τελείαν καταστροφὴν τῆς ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ ἱεροῦ παραστάσεως τῶν Καλῶν Καιρῶν. Ἀκριβῶς ὁμοία μετὰ τῶν τετραγώνων πινάκων διακόσμησις μετὰ παρεμβаллоμένων μαιάνδρων ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν γάμων τοῦ Ἀδμήτου εἰς Νεμαυσόν². (Nîmes) τῆς Γαλλίας.

Ὁ μαιάνδρος ἀπλοῦς ἢ διπλοῦς, ἐφηρμοσθῇ συχνότατα εἰς ψηφιδωτὰ κατὰ τε τοὺς κλασσικοὺς³ καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους⁴ ἀκόμη δὲ καὶ

¹ Εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον τοῦ παρενθέτου πίνακος Α πάντα τὰ παρεμβаллоμένα εἰς τὸν μαιάνδρον μικρὰ τετράγωνα ἐσχεδιάσθησαν ἐκ παραδρομῆς ὅλα ὡς περιέχοντα διασταυρούμενα φύλλα, ἐνῶ πλείστα ἕξ αὐτῶν περιέχουσι ζατρικιοειδὲς ἢ ἄλλο σχέδιον.

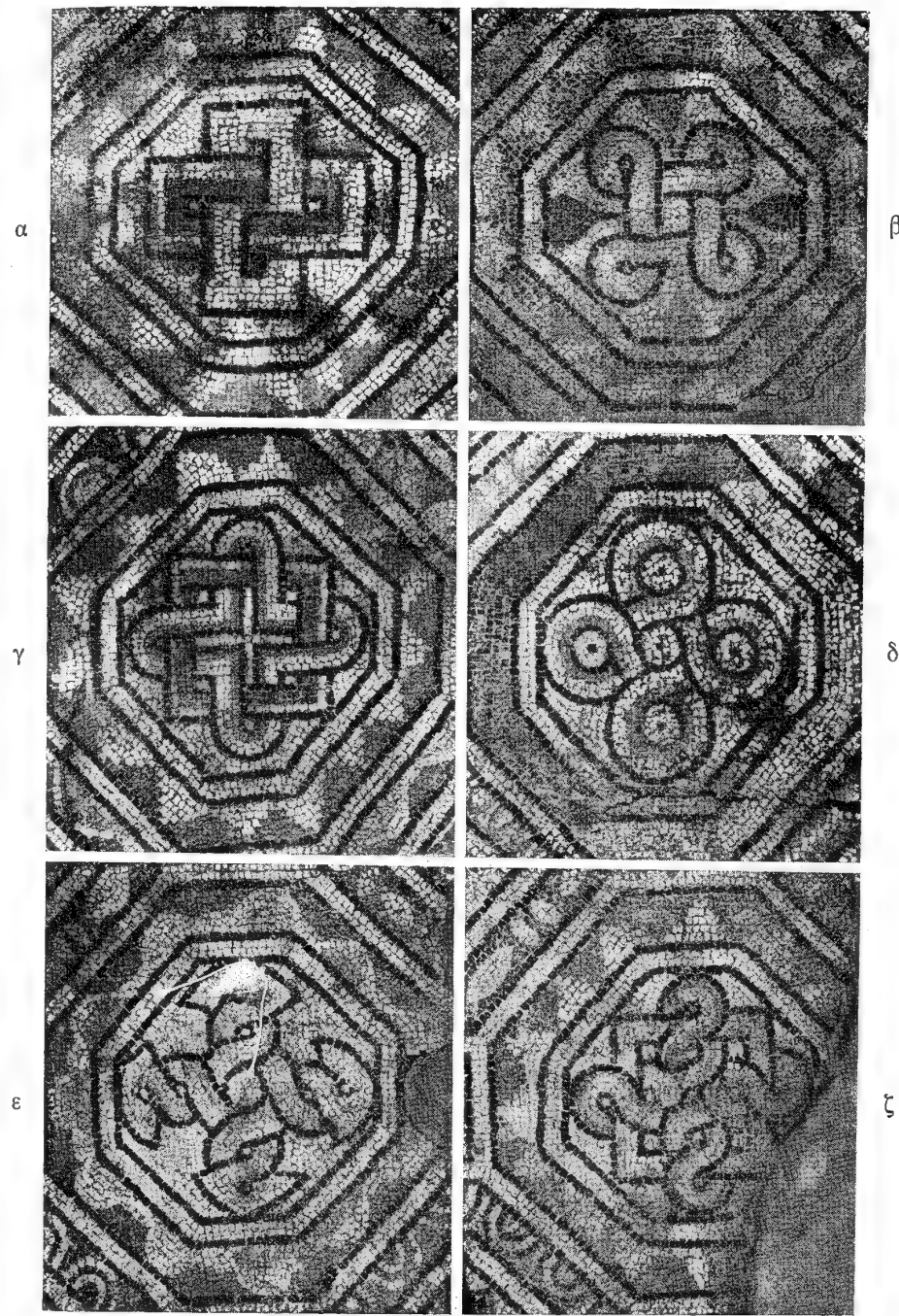
² Daremberg-Saglio, ἐν λ. Muséum opus, σ. 2111, εἰκ. 5248.

³ Τὸ σχέδιον τοῦ διπλοῦ μαιάνδρου εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ καὶ εἰς τὸν Παρθενῶνα (ἐσωτερικὸς θρόνος) ἐφαρμοσθέν: G. Fougères, Le Parthénon, Paris 1910, πίν. 72, 74 καὶ M. Collignon, Le Parthénon, Paris 1912, πίν. 72, 74.

⁴ Ψηφιδωτὸν εἰς Pit Meads Ἀγγλίας, La Mosaïque Gréco-romaine, Paris 1965, exposé Smith, εἰκ. 13, 15. Ψηφιδωτὸν εἰς Lyon τοῦ 200 μ. Χ. (βλ. εἰκόνα του παρὰ H. Stern, Le Calendrier, εἰκ. 1, 9, 16, 17).

Εικ. 22 και 23. Ψηφιδωτοί μάλανδροι μεταξύ τῶν τετραγώνων διαχώρων.

Εικ. 24. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ σχέδια.

κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνας¹, όποτε μάλιστα τὰ μεταξύ του παρεμβλλόμενα μικρά τετράγωνα ή ορθογώνια σχήματα μεγεθύνονται ή επιμηκύνονται τόσο, ώστε νά περιλάβουν αὐτοτελή διακοσμητικά θέματα, ως π.χ. τετράφυλλα², άντωπά παγώνια³ κλπ.

β) Τὸ ἐξωτερικὸν πλαίσιον. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πλαίσιον. Τοῦτο ἔχον πλάτος 1.00 μ. περιβάλλει καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τὴν ἐσωτερικὴν μετὰ μαϊάνδρων διακόσμησιν διακοπτόμενον μόνον κατὰ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπὸ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς (1.62 X 0.62 μ.) περὶ ἧς ἤδη ὠμιλήσαμεν. Τὸ πλαίσιον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ δύο κατὰ τὸ πλάτος του σειρῶν οκταγώνων, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶναι κανονικά ἀλλ' ἔχουσι τὰς μὲν τέσσαρας πλευρὰς των μεγάλας, τὰς δὲ ὑπολοίπους τέσσαρας μικροτέρας. Διὰ τῶν τεσσάρων τούτων μικρῶν πλευρῶν των συνάπτονται τὰ οκτάγωνα, τῇ βοηθείᾳ μικρῶν τετραγώνων, πρὸς τὰ γειτονικά των τῆς αὐτῆς καὶ τῆς παραλλήλου σειρᾶς. Ἡμίση οκτάγωνα σχηματίζονται ἐπίσης καὶ κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ πλαισίου. Τὰ ἀκέραια οκτάγωνα καὶ τῶν δύο σειρῶν ὑπολογίζονται ἐν συνόλῳ εἰς ὀγδοήκοντα, ἐκ τούτων ὅμως τὰ τριάκοντα καὶ ἐν ἔχουσι τελείως καταστραφῇ, ἄλλα δὲ τινὰ σώζονται μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ (παρένθ. πίν. Α').

Ἐκαστον οκτάγωνον φέρει ἐσωτερικῶς δεύτερον μικρότερον ὁμόλογον οκτάγωνον, οὕτω δὲ τὸ σύνολον φαίνεται μᾶλλον νά ἀπομιμῆται φατνωματικὴν ὁροφήν, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ μεταξὺ τῶν δύο (ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ οκταγώνου) διακόσμησις, ἀποτελουμένη ἀπὸ τόν, παρηλλαγμένον βεβαίως, κλασσικὸν κανόνα τῶν ὠν (εἰκ. 25ε, 26α, β καὶ παρένθ. πίν. Α' πολλαχοῦ), οἷος ἐτίθετο καὶ εἰς τὰ πλαστικά φατνώματα τῶν ρωμαϊκῶν κτηρίων (θυριαμβευτικῶν τόξων, θερμῶν, ναῶν καὶ ἀλλαχοῦ⁴), ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ ἀστράγαλον (εἰκ. παρ. πίν. Α', παρὰ τὸ πρὸς Β. παιδάριον, 25ζ, 26γ) ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαξεντίου κλπ.

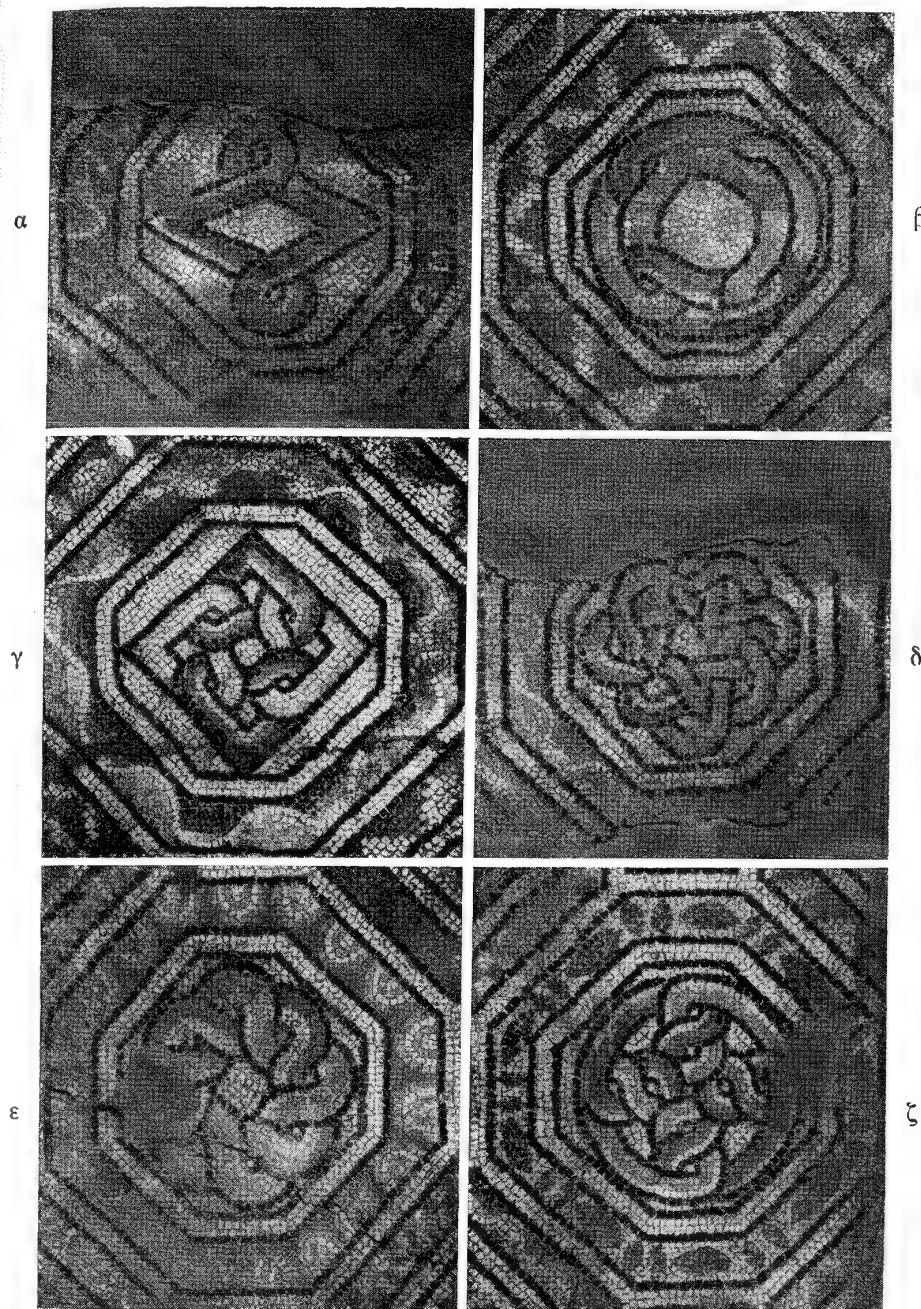
Τὸ ἐσώτερον οκτάγωνον διακοσμεῖται ποικιλοτρόπως, διὰ στοιχείων τῆς θαλασσίας πανίδος (ἰχθύων, μαλακίων, ὀστρακοδέσμων κλπ.) ἐναλασσομένων πρὸς γεωμετρικά διακοσμητικά σχέδια μεγάλης ποικιλίας (εἰκ. 24, 25, 26) ὡς π.χ. διαφόρων εἰδῶν κόμβων Σολομώντος, ἀπλῶν (εἰκ. 24α, β) ἢ συνθέτων (εἰκ. 24γ, δ), ἐξαφύλλων (εἰκ. 26δ) ἢ πολυφύλλων (εἰκ. 26β) ροδά-

¹ Ἀπλοῦς: εἰς τὴν βασιλικὴν Α' Ἀμφιπόλεως (Ε. Σ τ ί κ α ς, ΠΑΕ 1970, πίν. 68) καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Ἀφεντέλλη ('Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Δελτίον 12, 1929, πίν. III. Διπλοῦς: Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη ('Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ε. ἀ. πίν. II).

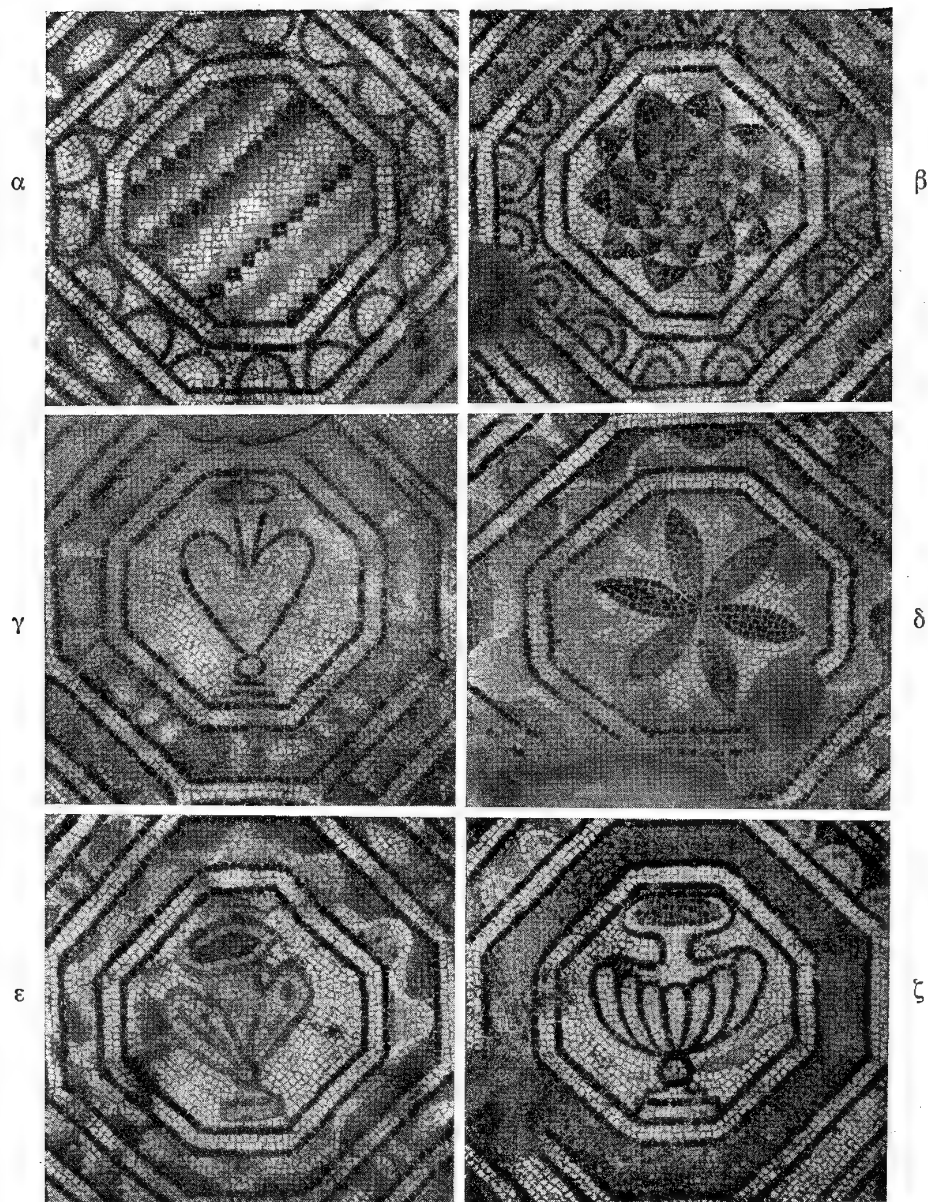
² Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη ('Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ε. ἀ. πίν. III καὶ σ. 63, εἰκ. 70).

³ Βασιλικὴ Ἐρεσοῦ ('Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ε. ἀ. πίν. II).

⁴ J. D u r m, Die Baukunst der Etrusker u. Römer, Stuttgart 1905, σ. 257 εἰκ. 276 (Θέρμαι, Καρακάλλα), σ. 256 εἰκ. 278 (βασιλικὴ Μαξεντίου).

Εἰκ. 25. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικά θέματα.

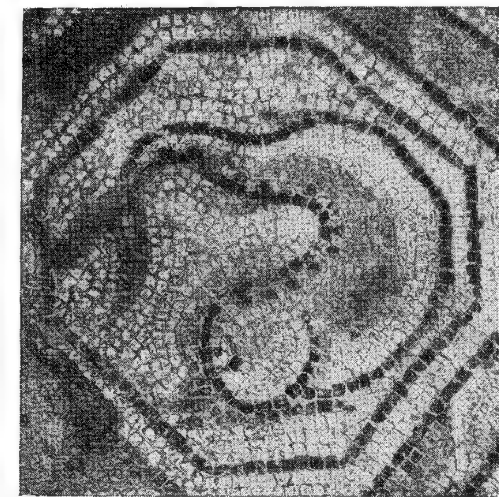
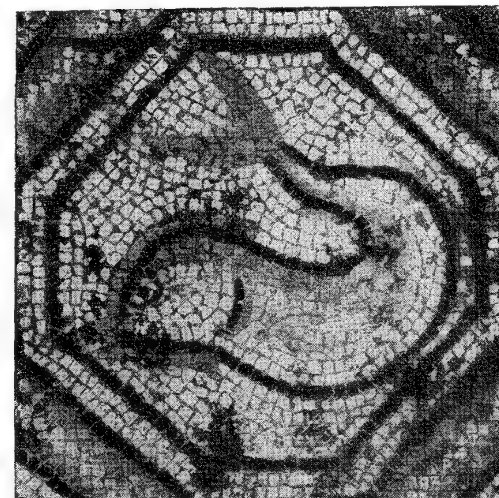
Εἰκ. 26. Ὀκτάγωνα τοῦ πλατεῖου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ θέματα.

κων, ποτηρίων Μεταλήψεως (εἰκ. 26ε, ζ), φύλλων (:) (εἰκ. 26γ), πλαγίων ζατροικιοειδῶν (εἰκ. 26α) καὶ ποικίλων ἄλλων πλεγμάτων σταυρομόρφων (εἰκ. 24ε) ἢ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ρομβοειδῇ, τετράγωνα ἢ κυκλικά θέματα, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν εἰκόνων 24 καὶ 25 παρεχόμενα σχέδια.

Ἡ ἐντὸς τῶν ὀκταγώνων θαλασσία πανὶς περιλαμβάνει τὰς ἐξῆς κατηγορίας: ἰχθύς, μαλάκια, κεφαλόποδα, μαλακόστρακα καὶ ἐχινόδεσμα. Ἐκ τῶν ἰχθύων, οἵτινες εἶναι καὶ οἱ πολυαριθμότεροι, κατέστη δυνατόν νὰ διακριθῶσι, τῇ βοηθείᾳ ἐμπειρογνωμόνων¹ καὶ σχετικῶν βιβλίων, τὰ ἐξῆς εἶδη, ἀναγραφόμενα κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν:

1) Γόγγρος (κοινῶς μουγγρὶ) (ἔγχρ. πίν. 13γ καὶ παρ. πίν. Α', νοτία στήλη, 3ον ὀκτάγωνον ἐκ τῶν ἄνω). Πρόκειται περὶ ἄποδος ὀφιομόρφου ἰχθύος, μεγάλου μήκους, καταλήγοντος εἰς ὀξύληκτον πτερύγιον. Ἡ ῥάχis τοῦ εἶναι καφέχρους, ἡ δὲ κοιλία ἀνοικτοτέρου χρώματος. Ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ σώματός τοῦ ὑπενθυμίζει τὸν ἔγχελυν. Ἀπαντᾷ συνήθως εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Παράστασις γόγγρου εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον ἀπαντᾷ δις καὶ εἰς Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς².

2) Δελφίς ἢ δελφίν (ἔγχρ. πίν. 13α, εἰκ. 27, ἐπὶ τοῦ παρενθέτου πίνακος Α' εἰκονίζεται ἐπανε-

Εἰκ. 27. Δύο ἀπὸ τοὺς δελφίνας.

¹ Ἰδιαίτερος εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴν κ. Βενέτην Σ. Κουγέα, τοῦ Μπενაკείου Φυτοπαθολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κηφισιάς, διὰ τὴν εὐγενῆ συνδρομὴν τοῦ εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ εἶδους τῶν ἰχθύων.

² S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, α) εἰκ. 68, σ. 118, εἰκ. 70 c, β) εἰκ. 80 Ea, 83.

λημμένως). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται περί δελφίνος δεδομένου, ότι εις όλα τα παραδείγματα η κεφαλή καταλήγει εις επίμηκες ἐν εἵδει ράμφους ρύγχος (εἰκ. 27). Ὁ χρωματισμός τῶν πτερυγίων καὶ τῆς ράχεως εἶναι φαιομέλας ἢ πρασινομέλας, ἡ δὲ κοιλία ἔχει ἀνοικτὸν πορτοκαλιόχρουν χρῶμα. Τὸ σῶμα ἔχει ἐν γένει μορφήν ἀτρακτοειδῆ καταλήγον ἐν τὴν χαρακτηριστικὴν διχαλωτὴν οὐράν. Ὁ ψηφωτὴς ἵνα προσδώσῃ μεγαλυτέραν ποικιλίαν εἰς τὴν εἰκόνα του ἐχρωμάτισεν ἐρυθρὰ τὸ ρύγχος, τὰ πτερύγια καὶ τὴν οὐράν, ἐνῶ ταῦτα δὲν εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα τοιαῦτα. Ὁ δελφὶς ἦτο λίαν ἀγαπητὴ παράστασις τῶν παλααιο-χριστιανῶν ψηφωτῶν εἰς δάπεδα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. τῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου¹, τοσούτω μᾶλλον καθόσον εἶχε καταντήσῃ τὸ σύμβολον τοῦ Βυζαντίου.

Εἰκ. 28. Κάτω : Κρηνίλαβρος (κ. χειλοῦ) καὶ ἄνω Ἐχίνος.

3) Κρηνίλαβρος ὁ στικτός (crenilabrus) (κοινῶς χειλοῦ ἢ χειλοῦσα) (εἰκ. 28 καὶ 29, παρὲνθ. πίν. Α' βόρειος στήλη, 2α σειρά). Ὁ ἰχθὺς ἀναγνωρίζεται ἐκ τῶν παχέων καὶ προτεταμένων χειλέων του. Ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ὁ λάβραξ (κ. λαβράκι) οἰκογένειαν τῶν λαβριδῶν (labridae). Τὰ εἶδη του, κοινότατα εἰς τὴν Μεσόγειον, εἶναι πολλὰ καὶ πολύχρωμα. Ἡ κεφαλή του εἶναι ἰσχυρὰ καὶ τὸ οὐραῖον ἀπεστρογγυλωμένον. Φέρει ἐνίοτε στίγματα, ὅθεν καὶ ὡς στικτός χαρακτηρίζεται. Κρηνίλαβρος εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς².

4) Ὁρφός (κ. ροφός) (εἰκ. 30) (eriphephelus). Ἰχθὺς τῆς οἰκογενείας τῶν περικιδῶν. Κύρια χαρακτηριστικά του εἶναι : τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς οὐράς. Εἶναι ἰχθὺς ἀκανθοπτερύγιος ἀναφερόμενος ὑπὸ τε τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ Ζῶα ἱστορίαι 8.2, 24· 8.13, 3) καὶ τοῦ Ἀριστοφάνους (Σφήκες 493). Ὁ Βελλώνιος ὁρθῶς τὸν ἀποκαλεῖ πετρώφαρο, λόγῳ τῶν συνήθων τόπων διαμονῆς του, εἰς πετρώδη μέρη.

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὰ ψηφιδωτά : Κλαυσείου (Μ. Χατζηδάκης ΠΑΕ 1959 πίν. 53α), Ἀμφιπόλεως (βασιλικὴ Γ') Ε. Στίκας, (τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1971, σ. 48 εἰκ. 54) Vadi ez Zgaia τῆς Β. Ἀφρικῆς (L. Foucher, La Mosaïque Gréco-Romaine, σ. 141).

² S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, εἰκ. 67, σ. 118, εἰκ. 69α.

5) Συναγρίς ἡ κοινὴ (κοινῶς συναγρίδα, dentax) (εἰκ. 31). Ἰχθὺς ἀκανθοπτερύγιος. ἔχει χρῶμα ὑποκύανον, ἀρχυρόχρουν μετ' ἀκανονίστων μελανῶν κηλίδων. Ἀναφέρεται ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι Β', 13). Τὸ κρέας τῆς εὐγευστότατον. Ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν οἰκογένειαν μὲ τὸν φάγγρον.

6) Φάγγρος (κοινῶς φαγγρί) (εἰκ. 32). Εἶναι ἀκανθοπτερον. Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ Ζῶα ἱστορίαι 8.13, 3· 19, 5) ὡς φάγγρος. Τὸ κρέας του θεωρεῖται ἀνώτερον καὶ τοῦ τῆς συναγρίδος.

7) Χρύσοφρος ὁ ἐπίχρυσος (κοινῶς τοιπούρα) (εἰκ. 33). Εἶναι καὶ αὐτὸς ἀκανθοπτερύγιος, συχνότατος ἐν Μεσογείῳ. Κυανωπὸς κατὰ τὰ νῶτα καὶ ἀργυρόχρους κατὰ τὴν κοιλίαν. Ἐπειδὴ παρουσιάζει ποιάνα ὁμοιότητα καὶ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ πρὸς τὸν ἐρυθρίνον (κοινῶς λυθρίνι) δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς τοιοῦτος.

Εἰκ. 29. Κάτω : Κρηνίλαβρος (κ. χειλοῦ) καὶ ἄνω θράψαλον.

Β'. Μαλάκια κεφαλόποδα :

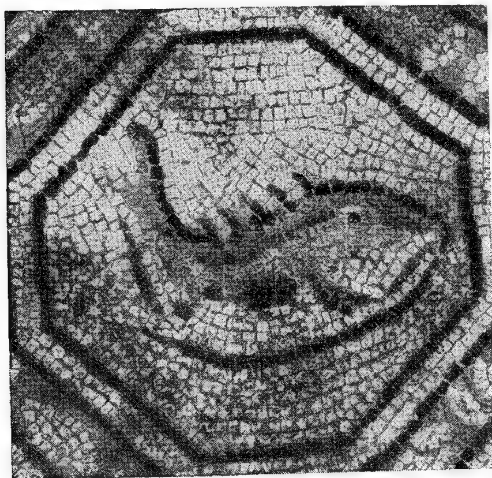
1) Ὁκτάπους ὁ κοινός (κοινῶς χταπόδι) (ἔγχρ. πίν. 13δ, παρὲνθ. πίν. Α', νοτία στήλη, ἐσωτερικὴ γραμμὴ). Τὸ συνηθέστατον τοῦτο καὶ παρ' ἡμῖν κεφαλόποδον — ὁ πολύπους τοῦ Ἀριστοτέλους — ἀπαντῶν εἰς ὅλας τὰς ἀκτὰς τῆς Μεσογείου, ἔχει τὸ σῶμα σφαιροειδὲς καὶ τοὺς ὀκτὼ πλοκάμους ἡβραχίονάς του ἐλικοειδῶς ἐξελισσόμενους. Εἶναι ἐρυθρόφαιος ἕως τεφρόλευκος. Ξηραίνόμενος ἀποτελεῖ γευστικὴν καὶ δυναμωτικήν τροφήν, ἰδίᾳ τῶν πτωχοτέρων τάξεων, δι' ὃ καὶ συνήθως ἀπεικονί-

Εἰκ. 30. Ὁρφός (κ. ροφός).

ζεται ἐπὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὡς π.χ. τῆς βασιλικῆς Α' τῆς παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος Ἀμφιπόλεως¹.

2) Σηπία ἢ κοινὴ (κοινῶς σουπιά) (εἰκ. 33 ἄνω, ὁμοῦ μετὰ τοῦ χρυσόφρουτος). Ἄλλο κεφαλόποδον μαλάκιον, συνηθέστατον εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Ἐχει τὸ σῶμα ὠοειδές, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἐξέρχονται μακροὶ ἐλικοειδεῖς πλόκαμοι. Τὸ χρῶμά της εἶναι ἄνω ὑπερύθρον, ἢ δὲ κοιλία

Εἰκ. 31. Συναγρίς.

λευκή. Ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ ἀγαπητὸν θέμα ἀπεικονίσεως εἰς παλαιохριστιανικά ψηφιδωτὰ δάπεδα, ὡς π.χ. τῆς Νικοπόλεως², τῆς Ἀμφιπόλεως³ κλπ.

3) Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν κεφαλοπόδων μαλακίων ὑπάγεται ἐπίσης καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 29 (ὁμοῦ μετὰ τοῦ κρηνιλάβρου) εἰκονιζόμενον εἶδος τευθίδος (καλαμαρίου), τὸ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ὀνομαζόμενον θράψαλον. Τὸ θράψαλον διακρίνεται τῆς τευθίδος (καλαμαρίου) κατὰ τοῦτο, ὅτι ἔχει δύο τῶν πλοκάμων του πολὺ μακροτέρους τῶν ἄλλων, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς τὸ

καλαμάρι. Χαρακτηριστικόν του ἐπίσης ἀποτελοῦσι τὰ πολὺ βραχεὰ ὀπίσθια πτερύγια. Τὸ χρῶμά του εἶναι ὠχρόν, σαρκόχουν ἕως λευκοκίτρινον.

Γ'. Ἐκ τῶν μαλακοστράκων ἀναφέρομεν τὸν πάγουρον (κοινῶς κριτσίνι ἢ ποδαράτο) (ἔγχρ. πίν. 13β καὶ εἰκ. 34, παρὲνθ. πίν. Α, βορεία στήλη ἐσωτερικῶς). Οἱ πάγουροι, εἶδος καρκίνου, εἰσδύουν πάντοτε εἰς κενὰ στῆλη ἐσωτερικῶς). Οἱ πάγουροι, εἶδος καρκίνου, εἰσδύουν πάντοτε εἰς κενὰ ὄστρακα πρὸς προστασίαν τῆς μαλακῆς τῶν κοιλίας. Ἐν τοιοῦτον ἀκριβῶς ὄστρακον, σχήματος θαλασσίου κοχλίου, εἶναι προσηρημένον εἰς τὴν οὐρὰν τοῦ ἡμετέρου παγούρου καὶ εὐδιάκριτον ἐπὶ τῶν εἰκόνων (πίν. 13β καὶ εἰκ. 34). Τὸ χρῶμά του εἶναι κόκκινον ὡς τὸ τοῦ ἀστακοῦ. Πάγουρος εἰκονίσθη καὶ εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς⁴.

¹ Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1970, καὶ εἰς Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1970 σ. 35 εἰκ. 32, σ. 36 εἰκ. 34.

² Βασιλικὴ Α' (διαμέρισμα Ω), Ἀλ. Φιλαδέλφους, Ἀρχ. Ἐφημ. 1917 σ. 62 καὶ εἰκ. 15 καὶ 16.

³ Βασιλικὴ Α', Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1970 καὶ Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1970, σ. 34, εἰκ. 30 καὶ 31.

⁴ S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, Roma (ἄ. χρ.), εἰκ. 67, σ. 118, εἰκ. 691.

Τελευταῖον θὰ ἀναφέρωμεν τὸν συχνότατον ἐν Μεσογείῳ ἀπαντῶντα ἐχινόδερμον, μέλανα ἐχίνον (κοινῶς ἄχινόν) μετὰ τὰς ἀκνθώδεις ἀκτῖνας του ἐξερχομένας ἀπὸ τῶν θηλῶν τοῦ σφαιροειδοῦς κελύφους του. Εἰκονίζεται ὁμοῦ μετὰ τοῦ κρηνιλάβρου (κοινῶς χειλοῦ) (εἰκ. 28, παρὲνθ. πίν. Α', εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ πλαισίου, ἐσωτερικῶς). Ἐχίνος παρίσταται καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten¹ τῆς Β. Ἀφρικῆς.

Συνοψίζοντες τὰ περὶ τῶν ἰχθύων προσθέτομεν ἀκόμη καὶ τὰ ἐξῆς: Οἱ ἰχθύς καὶ τὰ ἄλλα θαλάσσια ζῶα δὲν εἰκονίζονται ἐνταῦθα μετὰ ἀπόλυτον ἀκριβείαν, ὁ προσδιορισμὸς ὅμως ἐκάστου ἐξ αὐτῶν κατέστη δυνατός ἀπὸ μερικὰ πολὺ ἔντονα χαρακτηριστικὰ των, τὰ ὅποια ἰδιαίτερος τονίζονται εἰς τὰ ψηφιδωτά. Ἀκριβεία τῆς ἀποδόσεως ὑπάρχει κυρίως εἰς τὸ σχέδιον καὶ τὰς ἰριδώσεις,

αἷτινες δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ζωντανοῦ ἰχθύος κινουμένου ἐντὸς τοῦ ὕδατος· δὲν ὑπάρχει ὅμως πάντοτε καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρώματος. Οὕτω π.χ. ὁ γόγγρος ἢ μύραινα τοῦ ἔγχρ. πίν. 13γ, ὁ πάγουρος (πίν. 13β), ὁ ὀκτάπους (πίν. 13δ) κλπ. ἀπεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ψηφιδωτοῦ ὅχι μετὰ τὸ σὺνηθες χρῶμά των, ἀλλὰ μετὰ τὸ κόκκινον ἐκεῖνο χρῶμα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν ὅταν βρασθοῦν, τοῦθ' ὅπερ παρετηρήθη ὅτι συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀντιοχείας². Μία ἄλλη ἀκόμη παρατήρησις ἀφορᾷ τοὺς δελφῖνας, τῶν ὁποίων τὸ εὐγχεῖς, ἢ οὐρὰ καὶ τὰ πτερύγια εἰκονίσθησαν ἐρυθρά, χάριν ἐμφάσεως ἢ ποικιλίας βεβαίως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς παραστάσεις δελφίνων, ὡς π.χ. τῆς Δήλου³.

Τὰ ζωικὰ θαλάσσια θέματα ὑπῆρξαν λίαν ἀγαπητὰ, προτιμώμενα ὑπὲρ πάντα τὰ ἄλλα εἰς τε τὰ ρωμαϊκὰ καὶ τὰ παλαιохριστιανικά δάπεδα μάλι-

Εἰκ. 32. Φάγρος (φαγγρί).

¹ Aurigemma, ἔ. ἄ. εἰκ. 80 Cd, 82.

² Βλ. D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 39.

³ M. Bulard, Peintures murales et mosaïques de Délos, Monuments et Mémoires Piot τόμ. XIV, 1907, πίν. XIII.

στα δὲ τῶν παραλίων πόλεων τῆς Ἑλλάδος¹, τῆς Ἰταλίας² καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς³. Οἱ ψηφωταὶ εἶχον τὰ σχέδια τῶν θεμάτων εἰς τετράδια μετεκινούντο δὲ καλούμενοι καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἔνθα καὶ τὰ ἐφήρμο-

Εἰκ. 33. Κάτω: Χρυσόφωρος (κ. τσιπούρα)
καὶ ἄνω: σηπία.

ζον. Οὕτω βλέπομεν ἰχθύς νὰ εἰκονίζονται ἐπὶ δαπέδων καὶ μὴ παραλίων πόλεων, ὡς π. χ. τοῦ Κλαυσείου τῆς Εὐρυτανίας⁴, τῶν Δελφῶν⁵ καὶ τὰ ἡμέτερα τῆς Τεγέας. Θέματα τῆς θαλασσίας πανίδος ἐφηρμόζοντο ἰδιαιτέρως εἰς δάπεδα οἰκοδομημάτων σχέσιν ἔχόντων πρὸς τὸ ὕδωρ, ὡς π. χ. λουτρῶν, νυμφαίων καὶ δεξαμενῶν, ἔνθα τὰ ψηφιδωτὰ ὑδροβία ζῶα μὲ τὰς ποικίλας ἀποχρώσεις τῶν ψηφίδων τῶν ἀπέκτων, τῇ συνεργασίᾳ καὶ τοῦ ὕδατος, πολλὴν ζωντάνιαν καὶ κίνησιν. Εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν τὰ θαλάσσια αὐτὰ ζῶα

δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀντιπροσωπεύουν καὶ τὸν ὠκεανόν, τὸν μέγαν

¹ Λίμνη Εὐβοίας (Μ. Χατζηδάκης, ΠΑΕ 1958, πίν. 50β καὶ 1959 πίν. 53α καὶ 54β), Ἄργος, βασιλικὴ Παλαιοπύργων (Ε. Πρωτονοταρίου-Δελιάκη, Ἀρχ. Δελτ. 19, 1964, Β' σ. 126, πίν. 124β, γ, δ), βασιλικὴ Δ' Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1935 εἰκ. 2-3 καὶ 1936 εἰκ. 3, 5-8), βασ. Κεφάλου (Χ. Μπάρα, ΠΑΕ 1967, σ. 28-32), Κέρκυρα (Β. Καλλιπολίτης, ΠΑΕ 1956, σ. 158-163 καὶ 1957, σ. 79-84), βασιλικὴ Α' Ἀμφιπόλεως (Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1967, σ. 82-88, πίν. 63-66α), βασιλικὴ Γ' Ἀμφιπόλεως (Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1966, σ. 39, πίν. 20-22α), Καστρί Χερσονήσου Κρήτης (Α. Ὁρλάνδος, ΠΑΕ 1959, πίν. 176β) κλπ.

² Ἀκυλῆα (G. C. Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, Roma, ἄν. χρόν., πίν. 15, 50, 51, 53), Σικελία (G. V. Gentili, La Villa Erculia di Piazza Armerina, Roma 1965 (;), πίν. XXXIX, καὶ LI).

³ Ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς Zliten (= Dar Bur Ammera) (S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, εἰκ. 42, 43, 63, 79, 81-85). Βλ. ἐπίσης ψηφιδωτὸν Καρχηδόνας (G. Ville, Inventaire des Mosaïques d'Afrique II, σ. 226, no 671), ψηφιδωτὸν εἰς Medeina (αὐτόθι II, σ. 190, ἀρ. 576), ψηφιδωτὸν εἰς Vadi ez Zgaia Β. Ἀφρικῆς (L. Foucher, ἐν La Mosaïque Gréco-Romaine, σ. 141, εἰκ. 23).

⁴ Μ. Χατζηδάκης, ΠΑΕ 1958, σ. 58-63, πίν. 47, 49, 50β, 1959, σ. 34-36, πίν. 33-35, 36α, γ.

⁵ Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐμπροσθεν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, σ. 167, πίν. 149α, δ, 150).

ἐκείνον ποταμόν, ὅστις, ἤδη ἀπὸ τῶν δημικῶν χρόνων¹, ἐθεωρεῖτο ὡς περικυκλώνων τὴν Γῆν καθ' ὅλας τὰς πλευράς της, ἡ-ἰδέα δ' αὕτη ἐπέζησε καὶ καθ' ὅλην τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ὁπότε ἡ γῆ ἐθεωρεῖτο ὡς ἐπίπεδος δίσκος². Οἱ Ρωμαῖοι ἐπίσης παρεδέχοντο ὄχι μόνον ἐπίπεδον τὴν Γῆν ἀλλὰ καὶ τὸν Ὠκεανὸν περιβάλλοντα αὐτὴν καθ' ὅλας τὰς πλευράς³, ἡ αὕτη δ' ἀποψις ἐγένετο δεκτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς συγγραφεῖς⁴. Ἰδιαιτέρως μάλιστα Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλευστής (μέσα βου αἰ.) παρέχει εἰς τοὺς διασωθέντας κώδικάς του⁵ γραφικὴν παράστασιν τῆς Οἰκουμένης Γῆς, περιβρεχομένης ὑπὸ τοῦ ὀρθογωνίου σχήματος Ὠκεανοῦ, ὡς δηλοῖ καὶ σχετικὴ ἐπιγραφή λέγουσα: τὴν γῆν ἅπασαν ὠκεανὸς κυκλῶν⁶.

Εἰκ. 34. Πάγουρος (κ. κριτσίνι).

Πλὴν ὅμως τοῦ Κοσμά ἔχομεν καὶ παράστασιν τοῦ Ὠκεανοῦ πλήρους ἰχθύων περιβάλλοντος τὸ διὰ ψηφιδωτοῦ διακοσμούμενον δάπεδον τοῦ παστοφορίου τῆς βασιλικῆς Α' τῆς Νικοπόλεως⁷, τὸ ὁποῖον δι' ἐπιγραφῆς ρητῶς χαρακτηρίζεται ὡς εἰκονίζον Ὠκεανὸν περιφάντον πλήρη ἰχθύων, Γαῖαν μέσσον ἔχοντα⁸. Εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν ὡς ἐπίπεδος Γῆ πρέπει νὰ νοηθῇ τὸ περιλαμβάνον τὰς προτομὰς ποταμῶν καὶ μηνῶν ὀρθογώ-

¹ Pauly-Wissowa, Real-Enycl. XVII, στ. 2308 κ.έ. ἐν λ. Okeanos.

² Roscher, Lexikon der Mythologie VI, στ. 455.

³ R. E., ἔ. ἀ. στ. 2336-2338.

⁴ Εὐσέβιος, (Migne, Ε. Π. τόμ. 20, στ. 1344c). Rosius, Ἱστορία I 2 (Migne, Α. Π. 31, στ. 672).

⁵ Laurent. φ. 93r καὶ Cod. Sinaiticus φ. 67r.

⁶ Βλ. εἰκόνα του παρὰ W. Wolska, La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes, Paris 1962, σ. 300, εἰκ. 22.

⁷ Ἀλ. Φιλαδέλφους, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916, σ. 67.

⁸ Τὴν γαῖαν ταύτην, ἀτόπως ὡς σφαῖραν καὶ οὐχὶ ὡς δίσκον χαρακτηρισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Στ. Πελεκανίδη (Zeitschrift für Kirchengeschichte 59, 1940, σ. 114-124), ἤλεγξεν ἤδη ὁ E. Weigand ἐν BZ 40, 1940, σ. 543.

νιον, τὸ quadratum populi, τὸ δὲ πλαίσιον ὡς Ὁκεανὸς πλήρης ποι-
κίλης ὑδροβίου πανίδος ¹.

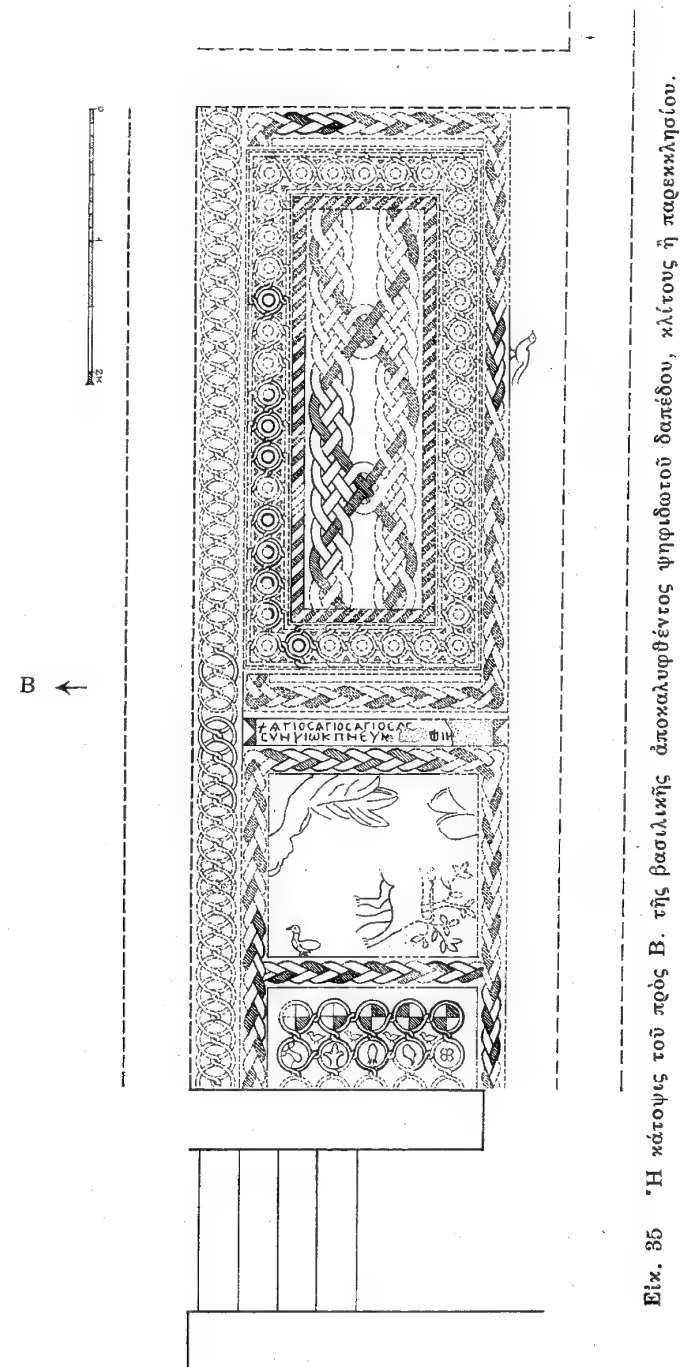
ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ

Τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ψηφιδωτὰ διατρέχοντα κίνδυνον τελείας δια-
λύσεως καὶ καταστροφῆς ἐλήφθη πρόνοια ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑται-
ρείας νὰ στερεωθῶσι καὶ συντηρηθῶσιν. Πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνετέθη
εἰς τὸν εἰδικὸν στερεωτὴν ψηφιδωτῶν ζωγράφον ν. Peschke ἡ συντήρησις
αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παι-
δείας ἀνέλαβε, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὴν κατασκευὴν στε-
γάστρου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος μετὰ δικλινοῦς στέγης κατὰ σχέδιον
τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχιτέκτονος τῆς Ἀναστηλώσεως κ. Ε. Στίκα ². Τὸ στέ-
γαστρον τοῦτο ἐφωδιασμένον εἰς τὰ ἄνω του μέρη διὰ μεγάλων ὑαλοφράκτων
ἀνοιγμάτων (εἰκ. 13) κατεσκευάσθη μὲ διαστάσεις κατὰ τι μεγαλυτέρας
(15 × 7.60 μ.) τῶν τοῦ μέσου κλίτους, μὴ περιληφθείσης ὅμως ἐν αὐτῷ καὶ
τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, τῆς ὁποίας τὰ ψηφιδωτὰ ἦσαν, ὡς εἵπομεν (σ. 24),
τελείως κατεστραμμένα.

Λόγῳ τῆς θέσεως τῶν ψηφιδωτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ρυμοτομικὴν
διαρρύθμισιν τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ἡ θύρα εἰσόδου
τοῦ στεγάστρου (ἀνοίγματος 1.78 μ.) κατεσκευάσθη εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου
πλευρᾶς του, οὕτως ὥστε νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς ἓνα τῶν δρόμων τοῦ ἀγροκη-
πίου (βλ. εἰκ. 7) χάριν εὐκολωτέρας ἐπισκέψεως τῶν ψηφιδωτῶν. Ἐπειδὴ δὲ
ἡ στάθμη εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται τὰ ἀρχαῖα ψηφιδωτὰ ἔκειτο 1.25 μ.
χαμηλότερον τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀγροκηπίου, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἄνετος
προσπέλασις πρὸς τὴν θύραν ἐδέησε νὰ ἐκσκαφῇ πρὸ αὐτῆς πρὸς Βορρᾶν
χῶρος πλάτους 4.70 μ. (συνυπολογιζομένης καὶ τῆς πρὸ τοῦ βορείου τοί-
χου κατασκευασθείσης ἐκ σκυροκονιάματος βάσεως πλ. 1.21 μ.) ἐφοδιασθεῖς

¹ Προσωποποιήσεις τοῦ Ὁκεανοῦ ἐπὶ δαπέδων, εἴτε μόνου εἴτε μετὰ τῆς Γῆς
ἢ τῆς Θέτιδος, συναντῶνται εἰς πλείονα παραδείγματα ἀρχαῖα καὶ ρωμαϊκὰ (παρὰ
R o s c h e r, Lexikon der griech. u. röm. Mythologie I, στ. 1564. Βλ. καὶ
Inventaire I 1909, 376, II, 449, III, ὡς καὶ παρὰ H i n k s, Catalogue of the
Greek and Roman paintings and mosaics in the British Museum, London
1933, ἀρ. 15, 37 d). Ὁραίαν προσωποποίησιν τοῦ Ὁκεανοῦ καὶ τῆς Θέτιδος ἐν
μέσῳ πλήθους ἰχθύων παρέχει τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἀντιοχείας, Οἰκία Καλενδαρίου,
2ου μ. Χ. αἰ., (D. L e v i, Antioch Mosaic Pavements, Princeton 1947, πίν.
VI b) τὴν δὲ παράδοσιν ταύτην παρεδέχθησαν καὶ οἱ Χριστιανοί. Οὕτω προτομή
τῆς Γῆς εἰκονίσθη εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ τοῦ ἱερέως Ἰωάννου εἰς El-Muhayet
(S a l l e r - B a g a t t i, The Town of Nebo, πίν. 9, 1 καὶ 10, 2), προτομή
δὲ τῆς θαλάσσης ἀπεικονίσθη ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀποστόλων τῆς
Μαδηβᾶς (Revue Biblique 11, 1902, σ. 529).

² Βλ. ΠΑΕ 1953, σ. 314.

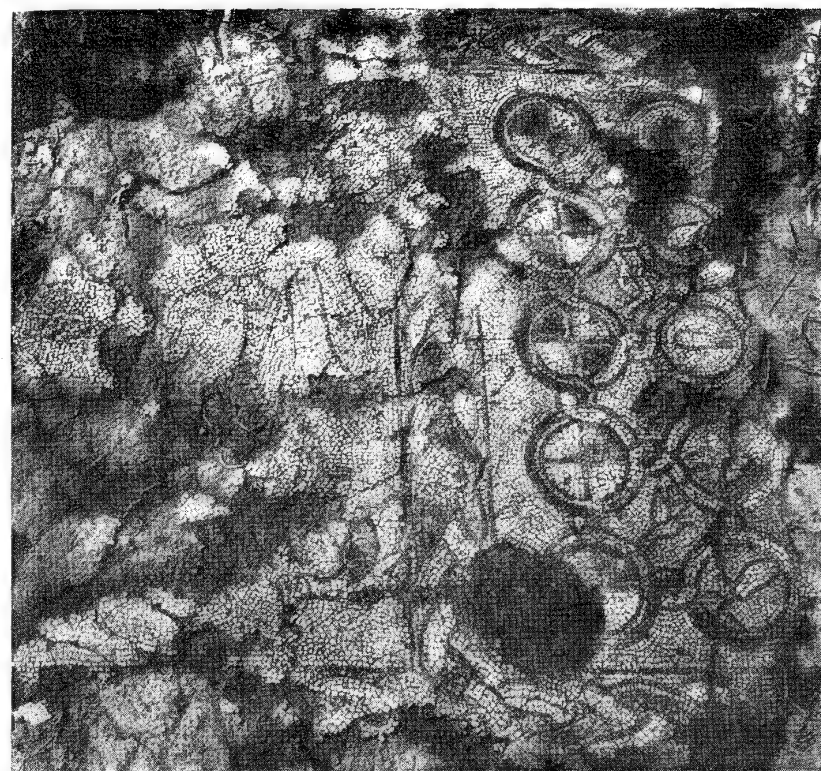

Εἰκ. 35 Ἡ κάτοψις τοῦ πρὸς Β. τῆς βασιλικῆς ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ δαπέδου, κλίτους ἢ παρεκκλήσιον.

διὰ μικρᾶς λιθίνης κλίμακος καθόδου (εἰκ. 35) ἐκ 5 βαθμίδων πλάτους 1.25 μ. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὅμως τῆς ἐκσκαφῆς ταύτης ἡ σκαπάνη προσέκρουσεν εἰς νέα ψηφιδωτά, καταλαμβάνοντα ἑκτασιν 3.50×7.50 μ.

Τὰ νέα ψηφιδωτά ὁρίζονται πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ νεωτέρου τοίχου, πάχους 0.50 μ., τοῦ ὁποίου ἡ νοτία πλευρὰ ἀπέχει τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ἐσωτερικοῦ στυλοβάτου τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς 5.82 μ. Ἐὰν ἀπὸ τοῦ μήκους τούτου ἀφαιρέσωμεν τὸ πλάτος τοῦ νέου ψηφιδωτοῦ, ἦτοι τὸ 3.07 μ. καὶ τὸ πάχος τοῦ νοτίου αὐτοῦ τοίχου, ὅστις δὲν σώζεται, ἔστω 0.50 μ., ὑπολείπεται ὡς πλάτος τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς 2.25 μ. Τὸ πρὸς Β. λοιπὸν νέον διαμέρισμα, τὸ ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτῶν, δυνατόν νὰ ἦτο εἴτε ἐν πρόσθετον βόρειον (πέμπτον) κλίτος εἴτε μᾶλλον ἐν παρεκκλήσιον, ἀφοῦ τὸ πλάτος του, 3.07 μ., προκύπτει πολὺ μεγαλύτερον τοῦ πλάτους τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς (2.50).

Τὸ ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν τοῦ παρεκκλησίου εὗρισκόμενον εἰς στάθμην κατὰ 0.10 μ. περίπου ὑψηλοτέραν τῆς τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν ἔνδειξιν μεταγενεστέρως προσθήκης τοῦ παρεκκλησίου), ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἐξῆς διαχώρων, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ Δυσμῶν, ἦτοι α) ἐκ τοῦ παρὰ καὶ ὑπὸ τὴν κλίμακα καθόδου εὗρισκομένου ὀρθογωνίου, πλάτους 1.60 μ. καὶ μήκους μὴ καθοριζομένου λόγῳ διακοπῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πτερυγίου τῆς κλίμακος καθόδου. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα του ἔχει μῆκος 0.79 μ. πληροῦται δὲ διὰ πλέγματος ἐκ πέντε συριακῶν, ὁριζοντίως καὶ καθέτως κομβουμένων τροχῶν, ὧν σήμερον φαίνονται δύο σειραὶ (εἰκ. 35, 36), συνεχίζοντο ὅμως περαιτέρω πρὸς Δυσμὰς ἄγνωστον κατὰ πόσας ἀκόμη σειράς, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν διαμέτρου 0.10 μ. σωζομένων κόμβων των συνδέσεως πρὸς ἐπομένους. Οἱ κύκλοι τῶν τροχῶν, περιβαλλόμενοι ὑπὸ ταινίας πλάτους 0.05 μ., ἔχουσι διάμετρον 0.20-0.21 μ., πληροῦνται δὲ οἱ μὲν τῆς ἄκρας ἀνατολικῆς σειρᾶς διὰ τεσσάρων στανροειδῶς τεταγμένων τομέωνκύκλου, χρώματος ἐναλλὰξ κοκκίνου καὶ λευκοῦ (εἰκ. 36), οἱ δὲ τῆς ἐπομένης δευτέρας σειρᾶς, δι' ἰχθύων καὶ διὰ κοκκίνων τριφύλλων καὶ τετραφύλλων (εἰκ. 35, 36). Τὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν κενὰ πληροῦνται διὰ πτηναρίων βαινόντων πρὸς τ' ἀριστερά. Τὸ περιγραφὲν διάχωρον περιβάλλεται καὶ κατὰ τὰς τρεῖς σωζομένας πλευράς του ὑπὸ διπλοῦ ἑλικοειδοῦς πλοχοῦ ἐκ μιᾶς λευκῆς καὶ μιᾶς ἐρυθρᾶς ταινίας, πλάτους 0.20 μ., πλαισιουμένου ἐξωτερικῶς ὑπὸ λεπτῆς ταινίας πλάτους 0.035 μ. Ὁ περιβάλλων τὸ περιγραφὲν διάχωρον πλοχμὸς συνεχίζεται καὶ εἰς τὸ δευτερον πρὸς ἀνατολὰς τετράγωνον διάχωρον. Τούτου αἱ μὲν διαστάσεις σώζονται (1.60×1.60 μ.), ἴσως δὲ νὰ ἦσαν ὅσαι ἀκριβῶς καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ πρώτου περιγραφέντος διαχώρου, ἦτοι νὰ ὑπῆρχον ἀκόμη δύο σειραὶ συριακῶν τροχῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ ρωπογραφικὸν θέμα, τοῦ ὁποίου μικρὰ μόνον τμήματα σώζονται. Ἐκ τούτου διακρίνονται δεξιᾷ μὲν τὸ ὀπίσθιον

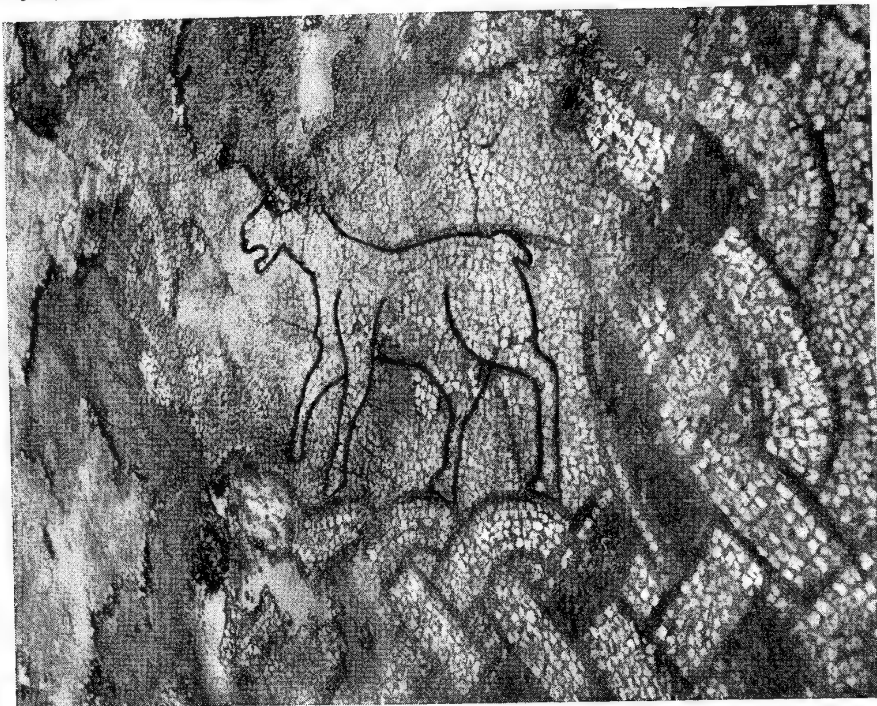

Εἰκ. 36. Φωτογραφία τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δυτικωτάτου διαχώρου τοῦ παρεκκλησίου.

Εἰκ. 37. Ἡ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου διαχώρου τοῦ παρεκκλησίου ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

ἤμισυ τετραπόδου ζώου (βοός;) (εἰκ. 35, 36) βαίνοντος πρὸς τ' ἀριστερά, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου διαφαίνεται ὁ κορμὸς φυλλοφόρου δένδρου, εἰς δὲ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν βράχος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται πλατύφυλλος θάμνος. Μικρὸν πτηνὸν ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ ἐλικοειδοῦς πλοχοῦ τῆς κάτω δεξιᾶς γωνίας (εἰκ. 35, 36). Τὸ ὑπόλοιπον κατεστράφη.

Εἰκ. 38. Τεμάχιον ψηφιδωτοῦ δαπέδου, μὴ εὑρεθὲν κατὰ χώραν, εἰκονίζον τετράποδον βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ πατοῦν ἐπὶ τριπλοῦ πλοχοῦ.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιγραφέντος διαχώρου χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὁμοίου δυτικοῦ πλοχοῦ τοῦ ἐπομένου διὰ στενῆς λωρίδος, πλάτους 0.22 μ., ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶναι γεγραμμένη δίστιχος ἐπιγραφὴ, κολοβὴ δυστυχῶς, ἐντὸς πίνακος μετὰ τριγωνικῆς λαβῆς. Τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης τὸ σωζόμενον τμήμα ἀναγινώσκεται ὡς ἑξῆς (εἰκ. 37):

† ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓ[ιος] (Κύριος ὁ Θεός)
CYN YIN K[αι] ΠΝΕΥΜ[ατι] (Ἀγίω) ΩΙΗ

Τὸ ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς ἐρχόμενον τρίτον διάχωρον εἶναι λίαν ἐπίμηνες, παρουσιάζει δὲ καὶ τινα ἀκανονιστίαν εἰς τὴν διακόσμησιν. Τὸ κέντρον του ἀποτελεῖ ἐπίμηνες ὀρθογώνιον, διαστάσεων 0.90 × 3.04 μ., κατα-

λαμβάνομενον ὑπὸ δύο κατὰ μῆκος παραλλήλων τριπλῶν πλοχῶν συνεχουμένων πρὸς ἀλλήλους διὰ δύο κόμβων (εἰκ. 35). Τοὺς δύο παραλλήλους πλοχοὺς καὶ τοὺς συνδέοντας αὐτοὺς δύο κόμβους διασχίζουν, χιαστί διατεταγμένοι, ἐρυθραὶ ταινίαι, ὡς τὸ σχέδιον δεικνύει (εἰκ. 35). Τὸ περιγραφέν θέμα τῶν πλοχῶν περιβάλλεται κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς ὑπὸ ταινίας, πλάτους 0.10 μ., κοσμουμένης διὰ λοξῶν, ἐναλλάξ λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν, παραλληλογράμμων. Τὸ τελευταῖον περιγραφέν πλαίσιον περιβάλλεται ὑπὸ ἑτέρου, πλάτους 0.37 μ., ἐκ συνεχῶν συριακῶν τροχῶν, 16 κατὰ τὸ μῆκος καὶ 7 κατὰ τὸ πλάτος, τῶν γωνιαίων ἀριθμουμένων δῖς. Τὸ νέον τοῦτο ἐκ συριακῶν τροχῶν πλαίσιον περιβάλλεται κατὰ τὰς τρεῖς μόνον αὐτοῦ πλευρὰς (ἀνατολικήν, δυτικὴν καὶ νοτίαν) ὑπὸ πλοχοῦ ὁμοίου πλάτους καὶ σχεδίου πρὸς τὸν τοῦ δευτέρου διαχώρου. Τὸ ὅλον μῆκος τοῦ παρεκκλησίου διατρέχει κατὰ τὴν βόρειόν του πλευρὰν διακοσμητικὴ ζώνη ἐκ διατετακμένων συριακῶν τροχῶν, πλάτους 0.36 μ. Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν ζώνην ταύτην θὰ ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτίαν μακρὰν πλευρὰν τοῦ παρεκκλησίου ἑτέρα, οὐχὶ ὅμως ὁμοία, τῆς ὁποίας τὸ μόνον διατηρηθὲν λείψανον εἶναι μικρὸν πτηνὸν (εἰκ. 35) βαῖνον πρὸς τὰ ἀριστερὰ.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν εὑρέθη, οὐχὶ ὅμως κατὰ χώραν, τεμάχιον ψηφιδωτοῦ, ὅπερ εἰκονίζει τετράπουν ζῶον μὲ βραχεῖαν οὐράν, βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ ἔχον ἀνοικτὸν τὸ στόμα. Τὸ ζῶον τοῦτο, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 38, πατεῖ ἐπὶ μιᾶς τῶν ταινιῶν τοῦ μεγάλου ἀνατολικοῦ διαχώρου καὶ ἴσως νὰ προέρχεται ἐξ αὐτοῦ, δηλ. ἐκ τοῦ κενοῦ, τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται μετὰ τῶν παραλλήλων πλοχῶν, οἵτινες θὰ ἔπρεπε πιθανώτατα νὰ σχεδιασθῶσιν ὀλίγον στενότεροι, ὥστε νὰ χωρέσῃ καὶ τὸ ἀνεξηγήτου σημασίας βραχύουρον ζῶον τοῦτο ἐκεῖ, ἐπειδὴ καὶ ὡς ἐσχεδιάσθησαν (εἰκ. 35) εἶναι ὀλίγον ἐκτὸς κλίματος.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Πρὸς εὔρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν, ἐλλείψει συγκεκριμένων χρονολογικῶν ἐνδείξεων, θὰ καταφύγωμεν κυρίως εἰς αἰσθητικῆς φύσεως κριτήρια¹.

¹ Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς δὲν μᾶς χρησιμεύει τόσο πολύ, ὥστε νὰ εἰδικῶς χαρακτηρῶν, τὸν ὁποῖον παρέχει εἰς αὐτὰ ἡ τεχνικὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ. Ἐχει ἄλλωστε παρατηρηθῇ, ὅτι ἐντὸς ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ὑπάρ-

Ἀγγέλλων εἰς τὸν Archäologischer Anzeiger τοῦ 1934 (στ. 156) τὴν ἀποκάλυψιν τῶν νέων ψηφιδωτῶν, ἔγραφον τὰ ἑξῆς¹: «Τὰ ψηφιδωτὰ (τῆς Τεγέας) εἶναι σπουδαῖα ὅχι τόσο ἐνεκα τῶν ἄλλως οὐχὶ σπανίων παραστάσεων των, ἀλλ' ἐνεκα τοῦ ὕφους των, ὅπερ χαρακτηρίζει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὴν ἀγνώως ἑλληνιστικὴν πλαστικὴν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν γραμμικὴν διακοσμητικὴν τεχνοτροπίαν τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος».

Ἄς γνωρίσωμεν τώρα πρῶτον ποῖα εἶναι τὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ποῖα τὰ ἀνατολικά στοιχεῖα εἰς τὴν παράστασιν τῶν μηνῶν καὶ τῶν ποταμῶν τοῦ ἡμετέρου ψηφιδωτοῦ

Θὰ παρατηρήσωμεν ἐν πρώτοις, ὅτι οἱ μῆνες εἰκονίζονται ἐνταῦθα ὡς ἐμβλήματα ἐπὶ τοῦ φωτεινοῦ, χρώματος ἑλεφαντοστοῦ, κάμπου τῶν διαχώρων των, πλασιουμένου, ὡς εἰς τὰ παραδοσιακὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, διὰ πλατείας κορνίζης μεθ' ἁπλῶν γεωμετρικῶν σχεδίων, τὰ φῶτα καὶ τὰ χρώματα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσι μίαν ἐπιτυχὴ μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀνοικτοχρώμου κάμπου τῶν διαχώρων πρὸς τὴν σκοτεινότεραν μετὰ μαιάνδρων ἐπιφάνειαν, ἥτις τὸν περιβάλλει.

Ποικίλα εἶναι τὰ εἰς τὴν εἰρημένην κορνίζαν χρησιμοποιηθέντα γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ θέματα: τὸ ζατροικιοειδὲς² (πίν. 4), ἡ ἐλικοειδῶς ἀναδιπλουμένη ταινία (πίν. 5 καὶ 12)³, ἡ σειρὰ τῶν διατεταγμένων καὶ ἐφα-

χει πολλάκις διαφορὰ χαρακτῆρος τῶν γραμμάτων, ὡς ἀπέδειξε τὸ παράδειγμα τῶν Γεράσων (K r a e l i n g, Gerasa, σ. 366, 367). Καὶ εἰς τὴν ἰδικήν μας κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἄλλωστε ἐν καὶ τὸ αὐτὸ γράμμα γράφεται διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι εἰς τὰ διάχωρα. Οὕτω π.χ. τὸ Α εἰς μὲν τὴν ἐπιγραφὴν γράφεται πάντοτε μὲ τεθλασμένην τὴν ἐνδιάμεσον κεραίαν, ἐνῶ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν μηνῶν ἡ ἐνδιάμεσος κεραία τοῦ φέρεται ἄλλοτε λοξὰ ἀπὸ τῆς κάτω ἄκρας τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους πρὸς τὸ μέσον τοῦ δεξιοῦ (Α) (βλ. ἐπιγραφὰς Φεβρουαρίου, ἔγχρ. πίν. 6 καὶ Μαΐου, ἔγχρ. πίν. 7) καὶ ἄλλοτε φέρεται, ὡς ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, μὲ τεθλασμένην τὴν μέσην κεραίαν (Αὐγουστος, ἔγχρ. πίν. 9).

¹ «Die Mosaiken sind weniger wegen ihrer auch sonst nicht seltenen Darstellungen wichtig, als durch ihren Stil, der den Übergang vom rein hellenistischen, plastischen zum linearen, dekorativ orientalischen kennzeichnet und etwa in die erste Hälfte des 5 Jh. weist».

² Οἰκία Προσωπείων Ἀντιοχείας, τοῦ 400 μ.Χ. (D. L e v i, Antioch Mosaic Pavements, II πίν. CXXII), θέμα συνηθέστατον ἀπὸ τῆς πρώιμου ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων.

³ Αὕτη εὐρεθται καὶ εἰς τὰ ἑξῆς μνημεῖα: εἰς ρωμαϊκὸν ψηφιδωτὸν τῆς Uthina (G a u c k l e r, Mon. Piot II, 1896, πίν. XXIII), εἰς δάπεδον ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος-Νεμέσεως εἰς Parndorf, Eisenstatt Αὐστρίας (H. K e n n e r, ἐν La Mosaïque Gréco-Romaine, σ. 92 εἰκ. 12, τέλους 3ου ἢ ἀρχῶν 4ου αἰ.)· εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς Cominbriga Πορτογαλίας (M. B e i r a k O l e i r o, ἐν La Mosaïque Gréco-Romaine εἰκ. 4), ἐποχῆς Σεβήρων.

πτομένων κύκλων⁴, ὁ σπειρομαίανδρος (πίν. 7)⁵, οἱ φυλλοφόροι κλάδοι⁶ (πίν. 8 καὶ 11), ἡ ἀπλὴ ἄλυσσοειδὴς σπεῖρα (πίν. 9 καὶ 10)⁷ κλπ.

Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω καταλεχθέντων θεμάτων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν ὡς περιθώρια τῶν ὀκταγώνων τοῦ μεγάλου ἑξωτερικοῦ πλαισίου καὶ αἱ τριγωνικαὶ βαθμιδωταὶ ἐπάλλξεις⁸, ὁ κανὼν τῶν ὠν⁹, οἱ ἀστράγαλοι⁷, εἰς δὲ τὰ μεταξὺ τῶν διαχώρων διαστήματα καὶ ὁ διπλοῦς μαίανδρος⁸.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω θέματα εἶναι ἀγνώως ἑλληνιστικά, τρία μάλιστα ἐξ αὐτῶν (ὁ σπειρομαίανδρος, ἡ ἀπλὴ ἄλυσσοειδὴς σπεῖρα καὶ αἱ βαθμιδωταὶ τριγωνικαὶ ἐπάλλξεις) συναντῶνται εἰς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον οἰκίας τῆς Δήλου, τοῦ 100 π.Χ. (εἰκ. 39)⁹. Ὁ σπειρομαίανδρος μάλιστα εἶναι πολὺ παλαιὸν διακοσμητικὸν θέμα ἀπαντῶν συνεχῶς ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων (Θησαυρὸς Ἀτρέως) εἰς πάντα σχεδὸν τὰ χριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, Ἀνατολῆς¹⁰ καὶ Δύσεως.

Οἱ μῆνες εἰκονίζονται συμφώνως πρὸς τὸν παραδοσιακὸν ἑλληνικὸν τρόπον ἥτοι ὡς ἐμβλήματα, προβαλλόμενα εἰς τὸν χώρον μὲ σαφὲς περίγραμμα. Οὐδεμία τοὺς συνοδεύει ἔνδειξις τοπίου ἐκ φυτικῶν ἢ ἄλλων στοιχείων. Ἀποδίδονται πάντες μέχρις ὀλίγον κάτω τῆς ὁσφύς, μὲ πυκνὴν κόμην φθάνουσαν ὀπισθεν μέχρι τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀποκρύπτουσιν σχεδὸν τὰ

¹ Ψηφιδωτὸν Ἀντιοχείας, τοῦ 125 μ.Χ. (D. L e v i, Antioch Mosaic Pavements, πίν. II καὶ IX).

² Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου τοῦ 100 περίπου π.Χ. (M. B u l a r d, Peintures et Mosaïques de Délos, Mon. et Mémoires Piot XIV, 1907 εἰκ. 63, 65 καὶ 66, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 39).

³ Ψηφιδωτὸν Ἀντιοχείας (D. L e v i, Antioch Mosaic Pavements πίν. XXII, XXIX, XXXVI β) τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.

⁴ Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου (M. B u l a r d, ἔ. ἀν. εἰκ. 66 καὶ πίν. XI καὶ XIII), Ἀντιοχείας (L e v i, Mosaic Pavements τόμ. II, πίν. IA, XV β).

⁵ Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου (M. B u l a r d, ἔ. ἀν.), Περγάμου (Ath. Mitt. 32, 1907, πίν. XVII), Ἀντιοχείας (D. L e v i, Antioch Mosaic Pavements, πίν. VII β, XV β).

⁶ Ψηφιδωτὰ θόλου Ἀγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, H. P. L' O r a n g e ἐν XVII Corso di cultura sull' arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1970, σ. 264.

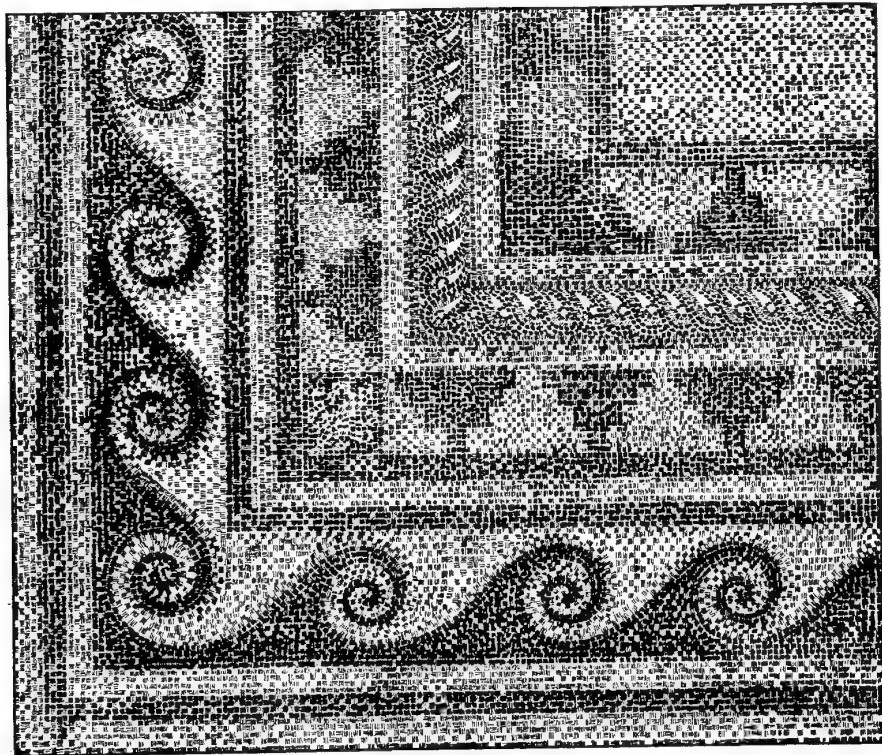
⁷ Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου τοῦ 100 π.Χ. (M. B u l a r d, ἔ. ἀν., πίν. XIII).

⁸ Ψηφιδωτὸν Περγάμου (A. M. 32, 1907, πίν. XVII), Δήλου (BCH, XIX, 1895, σ. 527 καὶ πίν. V), Ἀντιοχείας περὶ τὸ 200 μ.Χ. (L e v i, Antioch Mosaic Pavements II, πίν. I β καὶ πίν. CXVIII β, 4ου αἰ.). Κοσμικοῦ κτηρίου Δημητριάδος (BCH 96, 1971 σ. 724 εἰκ. 316).

⁹ M. B u l a r d, Peintures et Mosaïques de Délos, Mon. et Mémoires Piot XIV, 1907, εἰκ. 63, 65 καὶ 66 (ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 39).

¹⁰ Ἀντιόχεια (D. L e v i, Antioch Mosaic Pavements, σποράδην).

ῥα, συμφώνως πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐπικρατήσαν συνθή-
θειαν. Καὶ ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν φοροῦσι χειριδωτούς, ἄλλοι δὲ ἀχειριδώτους
χιτῶνας, πάντοτε ὅμως ἐζωσμένους. Κρατοῦσιν ἕκαστος εἰς τὰς χεῖρας τὰ
κατὰ τὴν διάρκειάν του παραγόμενα ἀγαθὰ — πτηνὰ, καρπούς ἢ ἄνθη —
ἵτοι στοιχεῖα ἐποχειακά, ἄσχετα πρὸς τὰς εἰδωλολατρικὰς ἐορτὰς¹ ἢ τὰ ἔθιμα,

Εἰκ. 39. Τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου οἰκίας τῆς Δήλου, περὶ τὸ 100 π. Χ.

τὰ ὁποῖα ἀπαντῶσιν εἰς ἄλλας παραστάσεις μηνῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸ καλενδά-
ριον τοῦ Φιλοκάλου. Οὕτω ἐκ τῶν πέντε μόνον καλῶς ὁπωσδήποτε σωζομέ-
νων μηνῶν, ὁ μὲν Φεβρουάριος κρατεῖ εἰς τοὺς κόλπους του ἀγρίαν νῆσσαν,
ὁ Μάιος προβάλλει εἰς τὸν θεατὴν κάλαθον πλήρη ρόδων, δέσμην σταχύων
ὠρίμου σίτου ἀγκαλιάζει ὁ Ἰούλιος, δροσερὰ δὲ ἀγγούρια καὶ καρπούζι ἢ
πεπόνι προσφέρει ὁ Αὐγουστος, εὐγενεστά μῆλα ἐπιδεικνύει ὑπερήφανος εἰς
ὑψωμένον πινάκιον ὁ Σεπτέμβριος, τὸ νέον κόκκινο κρασί χύνει εἰς κύπελλον

¹ Ἐξαιρέσεις ἴσως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ Μάιος, ὑπενθυμίζων μὲ τὰ ἀφθονα
ρόδα του τὰ ἐν τῇ Δύσει τελούμενα Rosalia.

ἐμπρός μας μὲ καλλίγραμμον οἰνοχόην¹ ὁ Ὀκτώβριος καὶ τοὺς σπόρους του
εἰτοιμάζει εὐχαρὶς νὰ σπείρῃ ὁ Νοέμβριος.

Ἀνάλογος πρὸς τὰς καιρικὰς συνθήκας ποὺ ἐπικρατοῦν εἰς κάθε
μῆνα εἶναι καὶ ἡ ἐνδυμασία καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου ἑκάστου μηνός.
Οὕτω ριγῶν ἐκ τοῦ ψύχους καὶ ἀπὸ κεφαλῆς κεκαλυμμένος εἰκονίζε-
ται ὁ Φεβρουάριος, ἡμίγυμνος, ἡλιοκαῆς καὶ μὲ τὸ καμπύλον δρέπανον ἀνὰ
χεῖρας ὁ θεριστής Ἰούλιος, σκυθρωπὸς καὶ ὀλίγον σύννους ὁ Ὀκτώβριος,
εὐχαρὶς δὲ μᾶλλον καὶ παχουλός, ὁ σπορεὺς Νοέμβριος.

Ἐκ πρώτης ὄψεως οἱ μῆνες φαίνονται ὅτι εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατὰ
μέτωπον. Προσεκτικὴ ὅμως παρατήρησις πείθει, ὅτι ἡ κεφαλὴ των παρου-
σιάζει ἐλαφρὰν πρὸς τὰ πλάγια στροφὴν, ἄλλοτε πρὸς τὰ δεξιὰ (Ἰούλιος)
καὶ ἄλλοτε πρὸς τ' ἀριστερὰ (Αὐγουστος). Ἡ στροφή δ' αὕτη διακρίνεται
σαφῶς ἀπὸ τὴν μικρὰν ἀσυμμετρίαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν εἰς μέγεθος
τὰ δύο ἡμίση τοῦ προσώπου ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος αὐτοῦ.

Ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸν ὅλων τῶν μηνῶν εἶναι, ὅτι ἂν καὶ στρέ-
φουν ἐλαφρὰ τὴν κεφαλὴν, ὅμως οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν προσβλέπει κατὰματα τὸν
θεατὴν². Τὸ βλέμμα των στρέφεται λοξὰ καὶ δὴ τῶν μὲν τῆς βορείου στή-
λης πρὸς τὰ δεξιὰ, τῶν δὲ τῆς νοτίας πρὸς τ' ἀριστερὰ, οὕτως ὥστε ὁ βαδί-
ζων κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ quadratum populi ἐπισκέπτης νὰ ἔχῃ πρὸς αὐτὸν
ἐστραμμένους — ὅχι βλέποντας — ὅλους τοὺς μῆνας, ἐφ' ὅσον προχωρεῖ ἀπὸ
τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἱερόν.

Ὁ φωτισμὸς τῶν μορφῶν δὲν φαίνεται προερχόμενος ἐξ ἑνὸς ὠρισμέ-
νου σημείου τοῦ χώρου, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον διάχυτος ἐρχόμενος κατὰ μέτω-
πον. Οὕτω μόνον δύναται τοῦλάχιστον νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ ἐρυθροὶ
τόνοι — σκιαὶ προφανῶς — τοὺς ὁποίους παραθέτει ὁ ψηφωτής παρὰ τὸ
περίγραμμα ἀμφοτέρων τῶν παρειῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ του εἰς τὸν Ἰούλιον.
Δι' αὐτῶν δὲ τῶν σκιῶν παρέχεται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ μηνός καὶ ποιά τις
πλαστικότης. Πρέπει ὅμως ἀφ' ἐτέρου, νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ εἰς τοῦ Ἰουλίου
μὲ τὴν φαιομέλαιναν γραμμὴν, τὴν ὁποίαν ὁ ψηφωτής παρέθεσεν εἰς τὴν
ράχιν της, φαίνεται ὡς νὰ ὑποδηλοῖ φωτισμὸν ἐρχόμενον ἐξ ἀριστερῶν.
Τὴν αὐτὴν ἐλαφρὰν πλαστικότητα δι' ἐρυθρῶν σκιῶν κατὰ τὸ περίγραμμα
τοῦ προσώπου καὶ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν του παρουσιάζουν ὁ Αὐγου-
στος καὶ ὁ Νοέμβριος ἀκόμη δὲ καὶ τὰ κρατοῦντα τὴν ἐπιγραφὴν παιδάρια.

¹ Βλ. ὁμοίαν εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον Μαρωνείας (Ε. Πεντάξος, Ἔργον.
Ἀρχ. Ἑταιρ. 1971, σ. 98 εἰκ. 123).

² Ἡ μὴ ἀπ' εὐθείας ἀτενίσις τοῦ θεατοῦ ὑπὸ τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου
εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν 4ον μ. Χ. αἰ., καθ' ὃν, ἐν ᾧ αἱ μορφαὶ παρουσιάζ-
ονται ὑπὸ ποικίλας γωνίας, ὅμως οἱ ὀφθαλμοὶ των δὲν ἀτενίζουν τὸν θεατὴν.
Βλ. M. Van Berchem - F. Clouzot, Mosaïques chrétiennes du
IV au X siècle, Rome 1965, σελ. XX.

Τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄγκου παρέχει ἐπίσης, καὶ μάλιστα ζωηροτέραν, ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος τοῦ Ἰουλίου, ἰδίως δὲ τῶν βραχιόνων του, εἰς τοὺς ὁποίους παρατηρεῖται καὶ πάλιν ἐλαφρὰ διαβάθμισις τόνων ἀπὸ τῶν διὰ λευκῶν ψηφίδων δηλουμένων ἐξεχόντων σημείων τῶν βραχιόνων πρὸς τὰ ἐξωτερικά των περιγράμματα, δηλούμενα διὰ χρώματος κρασάτου (lie de vin).

Ἰδιαιτέρας ἐπίσης προσοχῆς ἀξία εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοσις τῆς κάτωθεν τοῦ ἐλαφροῦ, διαφανοῦς προφανῶς, χιτῶνος τοῦ Αὐγούστου διαφαινομένης μυολογίας τοῦ στήθους, τὴν ὁποίαν ὁ ψηφωτής ἀνέλυσε λεπτομερῶς, δίκην ἀνατόμου, εἰς τὰ ἀπαρτίζοντα αὐτὴν στοιχεῖα, ἅτινα ἐχώρισε δι' ἐρυθρῶν γραμμῶν εἰς αὐτοτελῆ μέλη, ἐκάστου τῶν ὁποίων διέταξε τὰς ψηφίδας συμφώνως πρὸς τὴν διεύθυνσιν καὶ τὴν πλαστικότητά των. Ὁμοίος ἀνατομικὸς χειρισμὸς καὶ ἐκτέλεσις τῶν σαρκῶν παρατηρεῖται α) εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἐνδυμίωνος (;) τῆς Piazza Armerina τῆς Σικελίας, ὅπερ ὁ Pace¹ χρονολογεῖ εἰς τὰ 400 μ. Χ., καὶ β) εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀκυλῆας χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 318 μ. Χ.²

Ἀρκετὰ διάφορος τῆς τῶν μηνῶν ἐμφανίζεται ἡ παράστασις τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου (ἔγχρ. πίν. 4 καὶ 5), οἵτινες διατηροῦσιν ἐντονώτερα πολλὰ ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα. Εἰκονίζονται ἐν πρώτοις ὅλοι, κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, ὡς ὄριμοι ἄνδρες, πωγωνοφόροι καὶ μυστακοφόροι, φέροντες καὶ αὐτοί, ὡς οἱ μῆνες, ἐπὶ τῆς κόμης φυλλοφόρους στεφάνους, συγκατομένους ἐν τῷ μέσῳ διὰ πόρπης (Τίγρις, πίν. 4). Κρατοῦσιν ἔπειτα τὰ πατροπαράδοτα σύμβολα τῶν ποταμῶν: πιθοειδὲς μὲν ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκχύνονται ὕγρὰ νάματα καὶ κλάδον ἀγριοκαλάμου ὁ Τίγρις (πίν. 4), κέρως δὲ ἀφθονίας καὶ μακροῦς μίσχους κισσοῦ (;) ὁ Εὐφράτης (πίν. 5). Συμφώνως ἐπίσης πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα τὸ σῶμα τῶν ποταμῶν εἶναι καὶ ἐδῶ γυμνὸν κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, καλυπτόμενον ἐν μέρει διὰ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἐτέρου τῶν ὤμων των πίπτοντος ἱματίου, ὅπερ καλύπτει τὴν ἀντίστοιχον χεῖρά των. Ἐκδηλὸς ἐπίσης εἶναι εἰς αὐτοὺς καὶ ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμά των ζωηρὰ στροφή τῆς κεφαλῆς, μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τούτων μὴ ἀτενίζοντας τὸν θεατὴν.

Ὁμοία ἀκριβῶς πρὸς τὴν τῶν μηνῶν εἶναι καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτέλεσεως τοῦ γυμνοῦ σώματος τῶν ποταμῶν ἐπιτυγχανομένη διὰ κιτρίνων γενικῶς ψηφίδων, εἰς τὰς ὁποίας παρεμβάλλονται λευκαὶ τινες εἰς τὰ ἐξέχοντα καὶ μᾶλλον φωτιζόμενα σημεῖα. Τὸ περίγραμμα τοῦ μὲν σώματος καὶ τῶν χειρῶν εἶναι καὶ ἐδῶ ἐκτελεσμένον με ἐρυθρὸν, κρασάτον χρῶμα (lie de vin), τοῦ

¹ Biagio Pace, I mosaici di Piazza Armerina, Roma 1955, εἰκ. IV, σ. 105.

² G. C. Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, σ. 13 ἑ.

δὲ ἱματίου, τοῦ προσώπου καὶ τοῦ στεφάνου διὰ μελανοῦ, δι' οὗ ἐπίσης ἐδηλώθησαν καὶ τὰ φύλλα τοῦ καλάμου καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων. Τέλος ὁ τρόπος ἐκτέλεσεως τοῦ γυμνοῦ στήθους καὶ τῶν γυμνῶν χειρῶν εἶναι καὶ ἐδῶ ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῶν μηνῶν, παρουσιάζων τὸ αὐτὸ ἐλαφρὸν, ἐρυθρὸν περίγραμμα τῶν «ἀνατομικῶν» μελῶν, τὴν αὐτὴν ἐλαφράν, δι' ὁμοίου χρώματος, σκίασιν χειρῶν καὶ στήθους, τὰς δὲ σάρκας ἐκτελεσμένας διὰ κιτρίνων καὶ λευκῶν ψηφίδων, αἵτινες παρακολουθοῦν τὰς γενετείρας καμπύλας τοῦ ὄγκου ἐκάστου ἐπὶ μέρους τμήματος.

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὰ κρατοῦντα τὴν δέλτον τῆς ἐπιγραφῆς παιδάρια (ἔγχρ. πίν. 2 καὶ 3) καὶ εἰς ταῦτα, ἂν καὶ πολὺ ρεαλιστικώτερας ἐμφανίσεως (βλ. σχετικῶς σ. 49) ὅμως παρατηρεῖται καὶ πάλιν: 1) ἡ ζωηρὰ πρὸς τὸν θεατὴν στροφή τοῦ σώματος, 2) τὰ αὐτά, βαθέως κρασάτου χρώματος, περιγράμματα, 3) ἡ αὐτὴ δι' ἐλαφροῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκίασις τῶν βραχιόνων καὶ τῶν ποδῶν καὶ 4) αἱ αὐταὶ ζωηραὶ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν κηλίδες, τὰς ὁποίας παρατηρήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὰς παρειὰς τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Νοεμβρίου¹.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων συγκρίσεων τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας πρὸς ἄλλα, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον χρονολογημένα ψηφιδωτὰ, εἶδομεν, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἔχουν σχέσιν τινὰ 1) πρὸς τὰ τῆς Piazza Armerina χρονολογούμενα περίπου ὑπὸ μὲν τοῦ Pace (σ. 105) εἰς τὸ 400 μ. Χ. ὑπὸ δὲ τοῦ Gentili² εἰς τὸ 300 μ. Χ. καὶ 2) πρὸς τὰ τῆς Ἀκυλῆας χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 318³. Ἡ ὁμοιότης πρὸς ἀμφοτέρω ταῦτα συνίσταται εἰς τὸν «ἀνατομικόν» τρόπον ἐκτέλεσεως τῶν σαρκῶν τοῦ στήθους.

Ὁ Stern⁴ συνεσχέτισε τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας πρὸς τὰ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀναλύῃ ποῦ ἀκριβῶς στηρίζει τὴν ὁμοιότητά των. Διὰ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ὁ παλαιότερον μελετήσας αὐτὰ E. Weigand⁵ ἐθεώρει αὐτὰ ὡς εἰκονίζοντα ἀπολύτως μειωπικῶς τὰ πρόσωπά των (σ. 142) καὶ τὰ ἐχρονολόγει μεταξὺ τῶν ἐτῶν 515 καὶ 530 μ. Χ. (σ. 144). Καθ' ὃν ὅμως χρόνον ἐγίνετο ἡ μελέτη τοῦ E. Weigand, αἱ εἰκόνες τῶν Ἀγίων τοῦ Καλενδαρίου δὲν ἦσαν εὐκρινῶς ὁραταί, λόγῳ τοῦ κονιορτοῦ καὶ τῆς αἰθάλης ποὺ εἶχον ἐπικαθῆσει ἐπ' αὐτῶν ἐπὶ ὀλοκλήρους αἰῶνας, ἐξαιρέσει μόνον δύο εὐκρινῶν εἰκόνων

¹ Τὰς κηλίδας ταύτας παρέλαβεν ἀργότερον καὶ συστηματικῶς ἐχρησιμοποίησεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη. Βλ. σχετικῶς Α. Ὁρλάνδου, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, σ. 128, σημ. 1, 2, 3 καὶ σ. 262.

² G. V. Gentili, La Villa Erculia . . . , σ. 68.

³ Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, σ. 13 ἑ.

⁴ Le Calendrier, σ. 224.

⁵ Der Kalenderfries von Hagios Georgios, BZ 39, 1939, σ. 116 - 145.

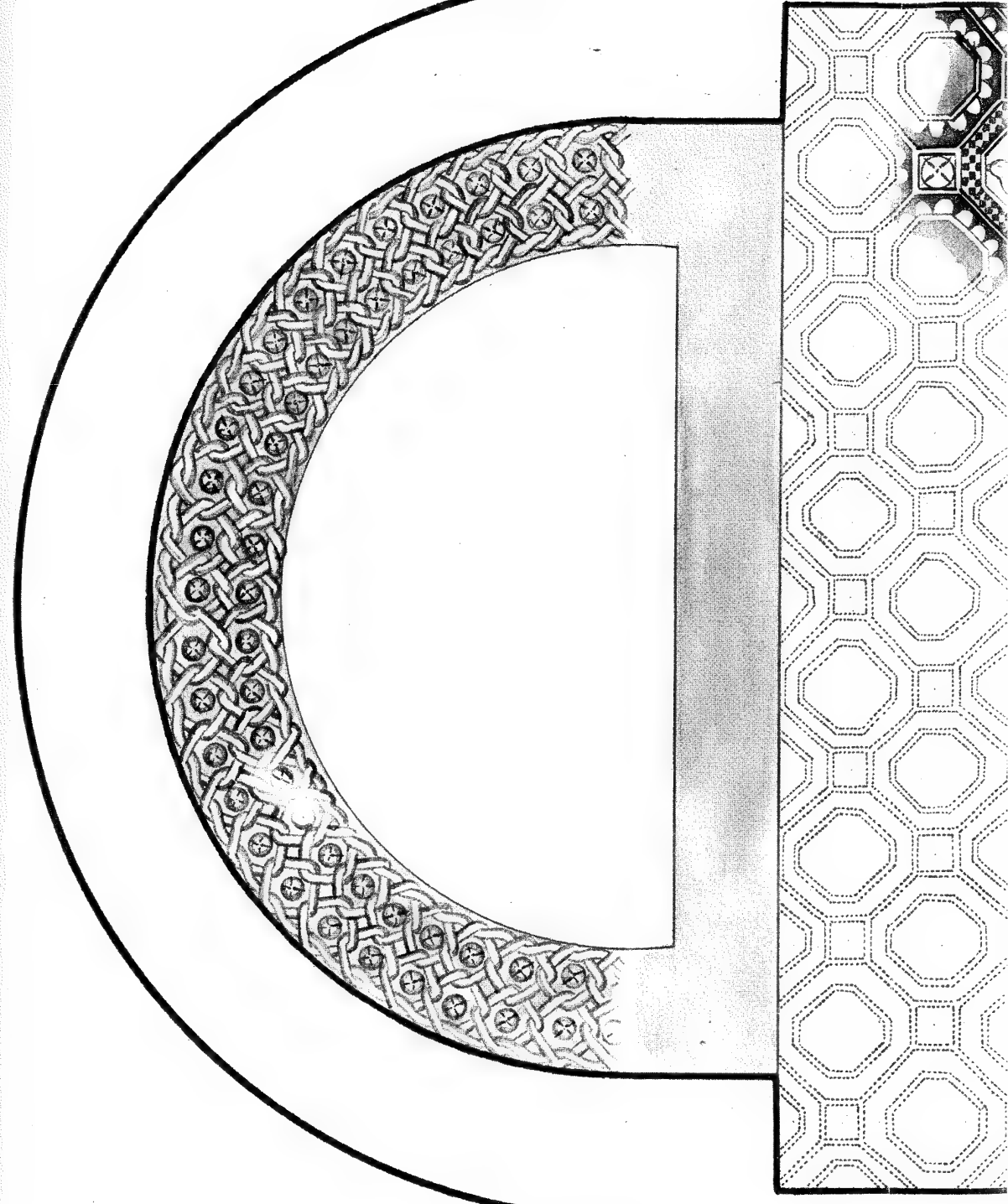
Ἁγίων αὐστηρῶς μετωπικῶν, τὰς ὁποίας εἶχε παράσχει πρότερον (1920) εἰς μελέτην του περὶ τῆς ἀψίδος τοῦ Γαλερίου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁ Ε. Hébrard¹. Ὅταν ὅμως τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου ἐκαθαρίσθησαν τὸ 1953 ὑπὸ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων μνημείων, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ συγκληθέντος Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου καὶ ἐφάνησαν ἐν ὅλῃ αὐτῶν τῇ λαμπρότητι, οἱ κατὰ παραχώρησίν μου καὶ τοῦ κ. Ε. Στίκα μελετήσαντες αὐτὰ Δανοὶ (ἢ Νορβηγοί;) βυζαντινολόγοι Hjalmar Torp καὶ H. P. L'Orange ἀπέδειξαν, ὅτι πρόκειται περὶ μνημειώδους ἔργου αὐτοκρατορικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379 - 395 μ. Χ.)². Ἐπισταμένη μελέτη μου τῶν εἰς μεγάλην κλίμακα ἐγχρῶμων καὶ μὴ εἰκόνων τοῦ ἐσχάτως (1963) ἐκδοθέντος εἰς νορβηγικὴν, δι' ἐμὲ δυστυχῶς ἀκατάληπτον, γλῶσσαν βιβλίου τοῦ H. Torp³ μοῦ ἐφάνερωσε τὰς ἐξῆς ὁμοιότητας αὐτῶν πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας: 1) Ὅτι ἀντιθέτως πρὸς ὅσα εἶπεν ὁ Ε. Weigand περὶ ἀπολύτου μετωπικότητος ὧν (σ. 142) τῶν ψηφιδωτῶν μορφῶν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὀλίγαι μόνον ἐξ αὐτῶν (3 ἐπὶ 10 ἐν συνόλῳ) παρουσιάζουσι ταύτην. Εἶναι δὲ αὗται: ἡ τοῦ μάρτυρος Κοσμᾶ (Torp, ἔναντι σ. 52), ἡ τοῦ μάρτυρος - στρατιώτου Λέοντος (Torp, ἔν. σ. 54) καὶ ἡ τοῦ μάρτυρος - στρατιώτου Θερίνου (Torp, ἔν. σ. 58), ἐνῶ δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ α) διὰ τὴν μορφήν τοῦ μάρτυρος Πορφυρίου (Torp, ἔν. σ. 24) ἐνθα τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς παρειᾶς εἶναι πολὺ μεγαλύτερον τοῦ ἀριστεροῦ, β) διὰ τὸν γενναιοφόρον μάρτυρα ἐπίσκοπον Φίλιππον (Torp, ἔν. σ. 30 καὶ ἔγχρ. προμετ.) τοῦ ὁποίου διαγράφεται μὲν ὁλόκληρον τὸ δεξιὸν οὖς, κρύπτεται ὅμως ἐντελῶς τὸ ἀριστερόν, ἀνισοβαρὲς δὲ εἰκονίζεται ἀντιστοίχως καὶ τὸ γένειον, γ, δ) ἀσύμμετροι, ἥτοι μὲ προφανῆ στροφὴν τῆς κεφαλῆς, ἐμφανίζονται καὶ αἱ μορφαὶ δύο ἀγγέλων (Torp, ἔν. σ. 34 καὶ ἔν. σ. 32, σ. 40), ε) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου Ὀνησιφόρου (Torp, ἔν. σ. 48 καὶ ἔν. σ. 83, βλ. καὶ Grabar, *Martyrium III*, πίν. XXX) στ) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου Βασιλίσκου (Torp, ἔν. σ. 65) μὲ ἀρκετὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἐστραμμένην τὴν κεφαλὴν καὶ τέλος ζ) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου Πρίσκου (Torp, ἔν. σ. 78).

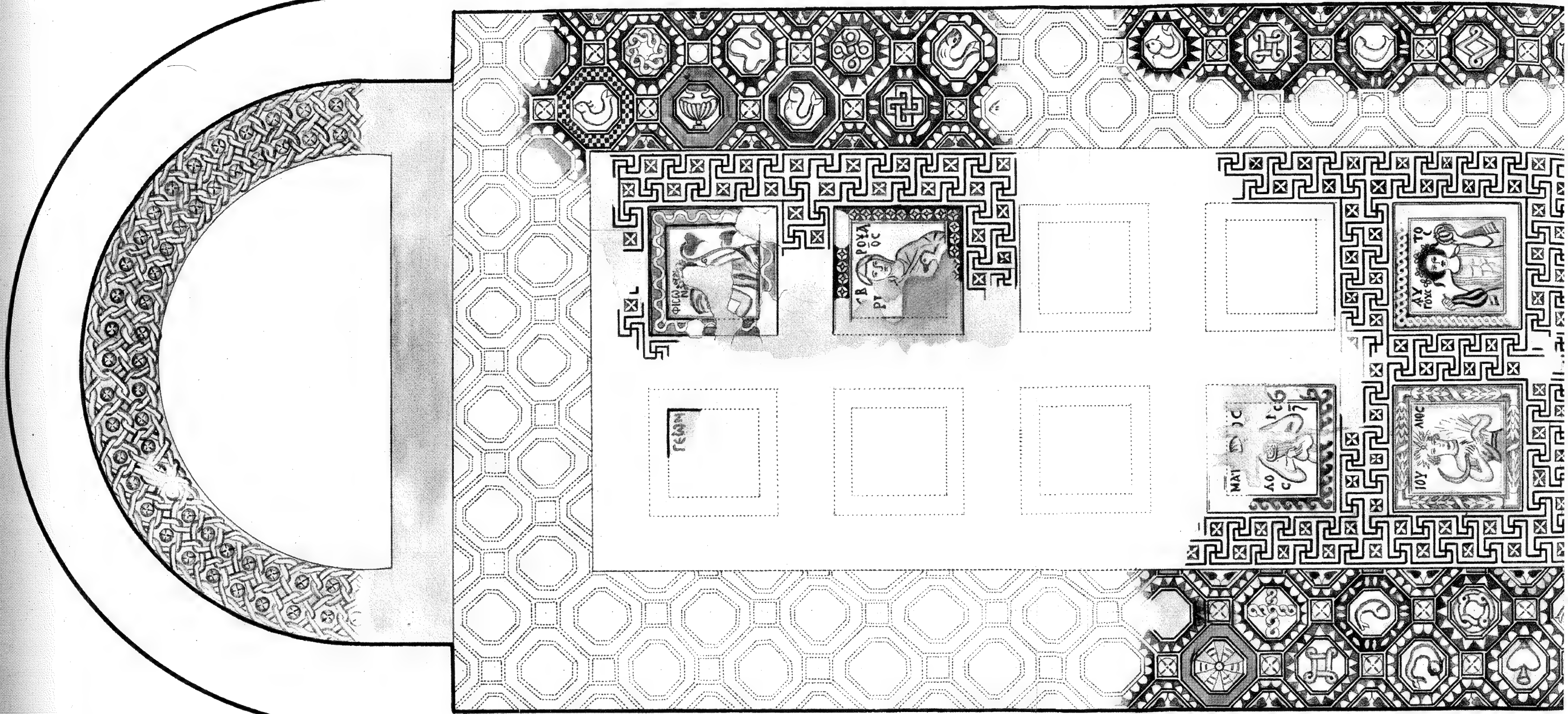
Ὅμοιότητα παρουσιάζουν ἐπίσης πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας καὶ αἱ ἐρυθραὶ σκιαί, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ὁ τεχνίτης τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἰς τὴν ρῖνα τῶν μαρτύρων Φιλίππου (Torp, ἔγχρ. προμετωπίς), Ὀνησιφόρου (Torp, ἔν. σ. 48) καὶ Πορφυρίου (Torp, ἔν. σ. 24) αἱ δηλοῦσαι ἐρριμ-

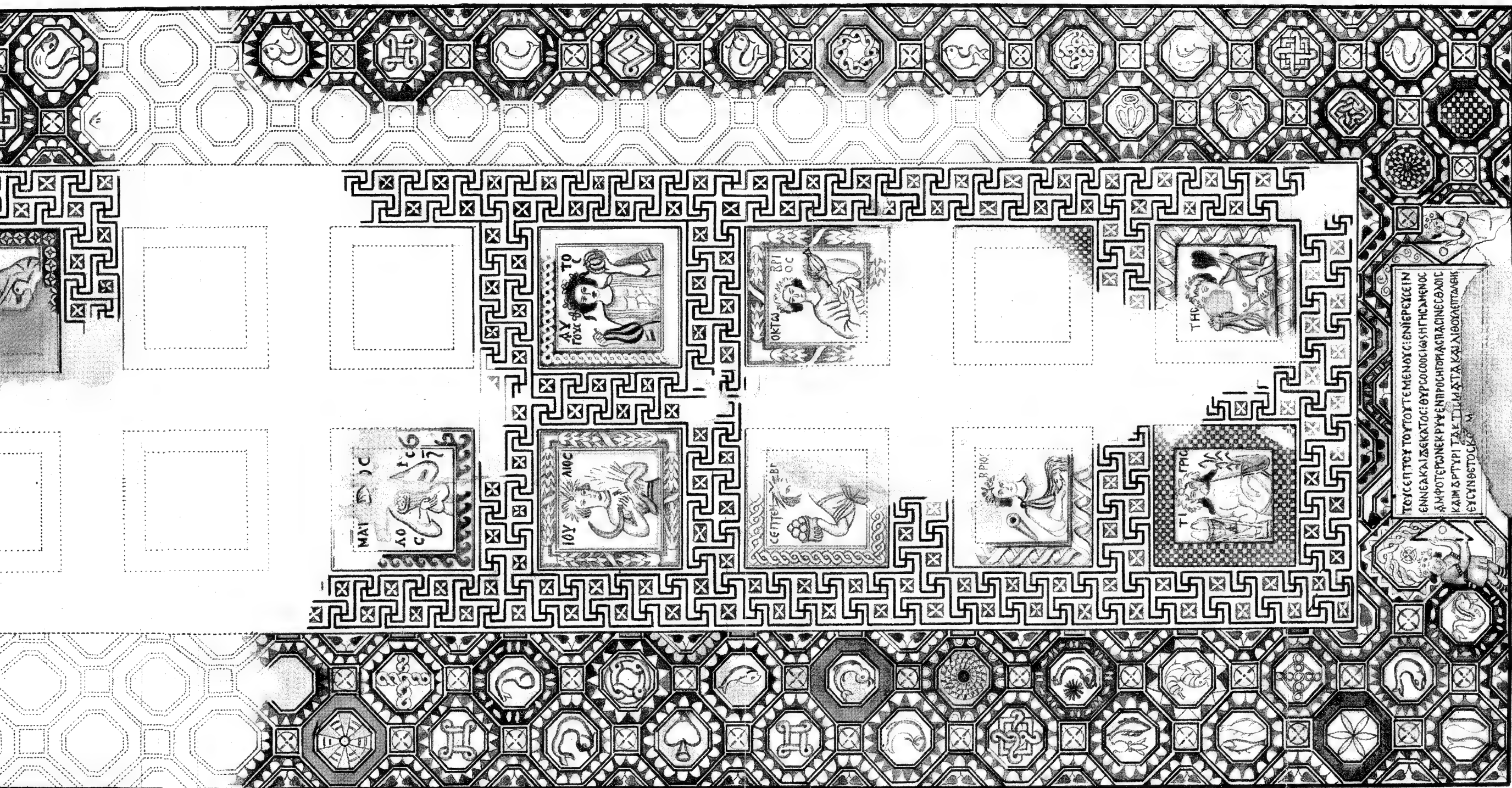
¹ Bul. de Cor. Hellénique 44, 1920, πίν. VII, VIII.

² H. Torp, Περὶ τῶν Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου τόμ. Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 491 καὶ H. P. L'Orange, ἐν XVII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1970, σ. 257 καὶ 259.

³ Mosaikkene i St. Georg-Rotunden i Thessaloniki, Oslo 1963.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΛΑΤΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΗΣ ΤΕΓΕΑΣ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΗΝΩΝ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

μένην σκιάν ἐξ ἀριστερῶν ἐρχομένου φωτός, ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου Ἰουλίου.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύναται τις νὰ συμπεράνη, ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Τεγέας πλησιάζει μὲν πρὸς τὴν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, λόγῳ τῆς ἐλαφροῦς στροφῆς τῆς κεφαλῆς, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν, πρέπει ὅμως τὰ τῆς Τεγέας νὰ εἶναι κατὰ τι (20-30 τὸ πολὺ ἔτη) προγενέστερα αὐτῶν, ἀφοῦ ἡ παράστασις των δὲν ἔχει φθάσει ἀκόμη τὴν ἀπόλυτον μετωπικότητα, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζουν πολὺ ὀλίγα ψηφιδωτὰ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ἡ τοιαύτη ἀπόλυτος μετωπικότης θὰ γίνῃ ἄλλωστε κανὼν ἀργότερον, ὅταν θὰ ἐπέλθῃ εἰς τὰς μορφὰς τὸ κρυστάλλινον ἐκεῖνο πάγωμα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ἀπὸ τοῦ 500 μ. Χ. κ. ἔ., τὸ ὁποῖον ἐμφανίζουν καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ γειτονικοῦ Ἀργους.

Δύο λέξεις θὰ εἴπωμεν ἀκόμη καὶ περὶ τῶν ἰσχυρῶν μελανῶν περιγραμμάτων — τῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὀνομαζομένων *περικοπῶν*¹ — τὰ ὁποῖα παρατηροῦμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας. Τὰ περιγράμματα ταῦτα θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως προῖόντα ἀνατολικῆς ἐλληνιστικῆς ἐπιδράσεως, ἀντικαταστήσαντα διὰ χρώματος εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τὴν σκοτεινὴν αὐλακοειδῆ γλυφὴν, ἡ ὁποία περιέβαλλε καὶ ἐτόνιζε τὴν παρυφὴν ἀνατολικῶν ἀναγλύφων παραστάσεων, προσδίδουσα ἔμφασιν εἰς τὸν ὄγκον των διὰ τοῦ δημιουργουμένου σκοτεινοῦ ὀπτικοῦ περιγράμματος. Τοιαύτας γλυφὰς βλέπομεν εἰς ἀνατολικά ἐλληνιστικὰ ἔργα, οἷα τὰ ἀντιοχειανῆς σχολῆς τέχνης² ἐλαφρὰ ἀνάγλυφα τῆς ἀψίδος τοῦ Γαλερίου τῆς Θεσσαλονίκης³ (περὶ τὸ 300 μ. Χ.)⁴ ὡς καὶ εἰς τινὰ ἔργα τῆς χριστιανικῆς συριακῆς τέχνης⁵. Κατὰ μίμησιν λοιπὸν τῶν γλυπτῶν περιγραμμάτων τονίζεται καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ ὁ ὄγκος, ἐνισχυόμενος περαιτέρω καὶ διὰ τῶν ζωηρῶν καὶ λιγυρῶν καμπύλων τῆς μελανῆς γραμμῆς τοῦ περιγράμματος.

* * *

¹ Πολύβιος, Ἱστοριῶν 6, 53, 6 κλπ. (ἔκδ. Heinemann σ. 388). Λατινιστὶ circumcaesura (Lucretius 3, 220).

² K. F. K i n c h, L'arc de triomphe de Salonique, Paris 1890, σ. 12. O. W u l f f, Altchristliche und byzantinische Kunst, I, Berlin - Neubabelsberg 1914, σ. 163.

³ K. F. K i n c h, L'arc de triomphe de Salonique, Paris 1890, πίν. V (κάτω δεξιὰ).

⁴ K. F. K i n c h, ἐνθ' ἀν. σ. 11.

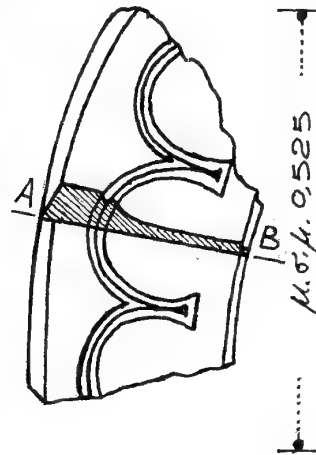
⁵ O. W u l f f, ἔ. ἀ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 3: ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Τὰ ἐν Τεγέᾳ καὶ Νυκλίῳ περισωθέντα γλυπτὰ θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἐποχὰς καὶ κατ' εἶδη:

Α'. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΤΡΑΠΕΖΑΙ. α) Θραῦσμα πλακὸς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, διαστάσεων μ. σ. μήκους 0.525 καὶ πλάτους 0.235, πάχους ἔξω 0.035 καὶ ἔσω 0.03 μ. Φέρει ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ἀνάγλυφα τρία τοξύλλια (εἰκ. 40) βάθους 0.02 μ., ἐκ τῶν ὁποίων τὰ μὲν δύο κάτω εὐρίσκονται ἐπ' εὐθείας γραμμῆς, τὸ δὲ

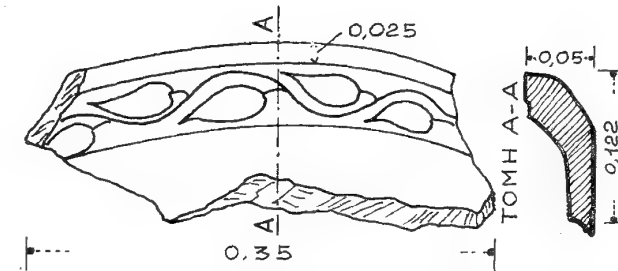
Εἰκ. 40. Θραῦσμα τραπέζης προσφορῶν.

τρίτον ἐπὶ καμπύλης, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἡ σχετικὴ τράπεζα εἶχεν, ὥς καὶ τόσαι ἄλλαι, πεταλοειδὲς σχῆμα. Πρόκειται προφανῶς περὶ τραπέζης προσφορῶν¹, τῆς λεγομένης ἄλλοτε τραπέζης ἀγαπῶν, μαρτύρων καὶ νεκροδείπνων. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ², εἷς τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, σήμερον ὁμως δὲν ὑπάρχει πλέον ἐκεῖ, οὔτε εἰς τὸ Μουσεῖον.

¹ Βλ. σχετικῶς Michon, *Rebords de bassins chrétiens*, σ. 26. J. Ebersolt, R. A. 1913, I σ. 326. Wulff, *Beschreibung der altchristlichen Bildwerke*, σ. 11. J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947, σ. 196.

² Βλ. σχετικῶς Α. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική τ. Β', 1954, σ. 485 καὶ τὰς αὐτόθι σχετικὰς σημειώσεις καὶ εἰκόνας.

β) θραῦσμα Ἀγ. Τραπέζης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μ. σ. μήκους 0.35 μ., πλάτους 0.125 καὶ ὀλικοῦ πάχους 0.075 μ. Παρουσιάζει ἀνακεκαμμένον χεῖλος 0.05 μ., ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυφος ἐλικοειδὲς βλαστὸς μετὰ παρεμβαλλομένων κισσοφύλλων (εἰκ. 41). Πρόκειται πιθανώτατα περὶ καλύμματος Ἀγ. Τραπέζης, μὲ τὰ συνήθως ἀνακεκαμμένα χεῖλη¹ των. Εὐρέθη καὶ τοῦτο ἐν τῷ ἀγροκηπίῳ, ἀλλὰ σήμερον ἀγνοεῖται καὶ αὐτοῦ ἡ θέσις.

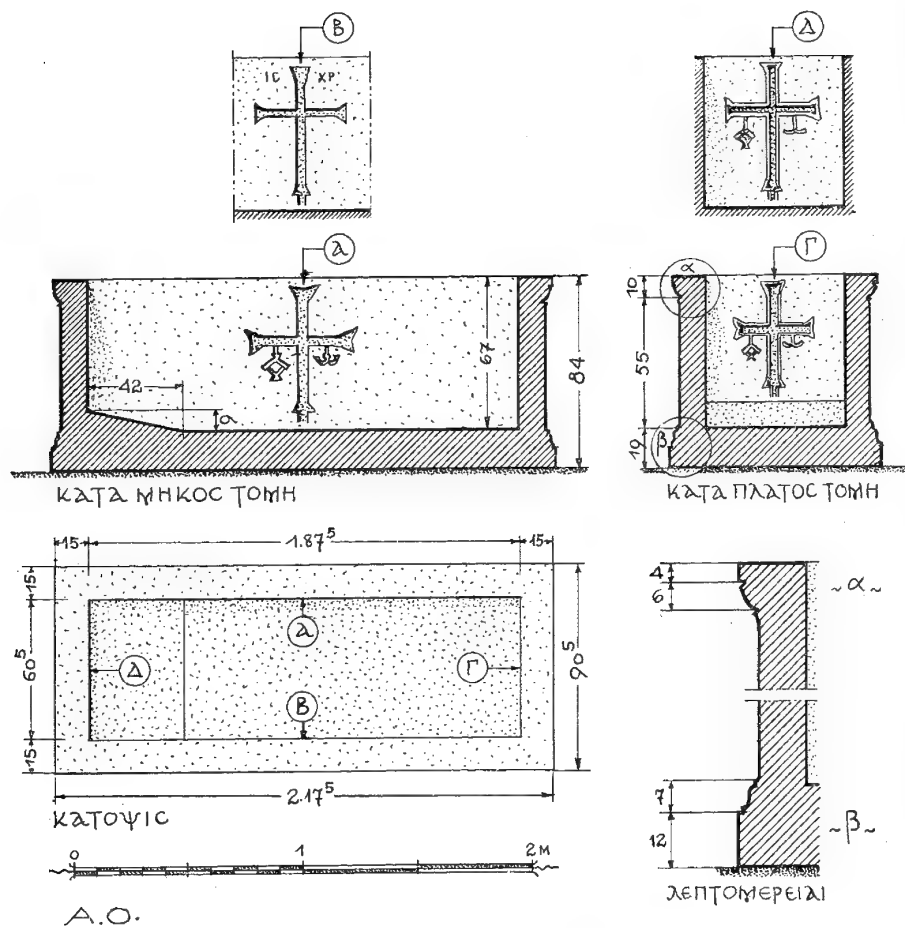
Εἰκ. 41. Θραῦσμα καλύμματος Ἀγ. Τραπέζης.

ΝΕΚΡΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Σπουδαιότατον νεκρικὸν μνημεῖον ἀποκείμενον ἀπὸ μακροῦ πρὸ τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας καὶ πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου, παρὰ τὸ ἐκεῖ δημόσιον φρέαρ, εἶναι μαρμαρίνη μονόλιθος σαρκοφάγος, συνολικῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων 2.17×0.905 μ. καὶ ὕψους 0.84 μ., εἰλημμένη προφανῶς ἐκ παλαιότερου ρωμαϊκοῦ μνημεῖου καὶ χρησιμοποιηθεῖσα ἐκ νέου ὑπὸ τῶν χριστιανῶν. Τὴν παλαιότεραν προὔπαρξιν αὐτῆς μαρτυροῦν τὰ εἰς τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος καλῶς λαξευμένα κυμάτια, ἄνω ἰωνικὸν μετ' ἀστραγάλου καὶ κάτω ὀρθιον κοιλόκυρτον μετὰ πλίνθου (εἰκ. 42, α καὶ β). Τὸ κενὸν τῆς σαρκοφάγου μετρεῖ $1.875 \mu. \times 0.605 \mu.$, τὸ δὲ ὕψος 0.67 μ., παρουσιάζον, ἐν εἴδει προσκεφαλαίου, καθ' ὅλον τὸ πλάτος μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ πυθμένος ἐλαφρῶς ὑψωμένον κεκλιμένον ἐπίπεδον, πλάτους 0.42 μ. Τοιαῦτα προσκεφάλαια συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς ρωμαϊκὰς σαρκοφάγους. Κάλυμμα δὲν ὑπάρχει πλέον σήμερον.

Εἰς τὰ μέσα τῶν τεσσάρων κατακορύφων ἐσωτερικῶν πλευρῶν τῆς σαρκοφάγου ἐλάξευσαν οἱ χριστιανοὶ ἀνὰ ἓνα μέγαν σταυρὸν ἀνισσοσκελῆ, καταλαμβάνοντα περίπου ὅλον τὸ ὕψος τῆς πλευρᾶς (εἰκ. 42, 43, 44). Ἐκ τῶν σταυρῶν τούτων εἷς μὲν, τῆς μικρᾶς πλευρᾶς, ἐχαράχθη ἀπλοῦς, φέρων

¹ Βλ. σχετικῶς Α. Κ. Ὁρλάνδου, ἔ.δ. τ. Β' σ. 450 εἰκ. 409.

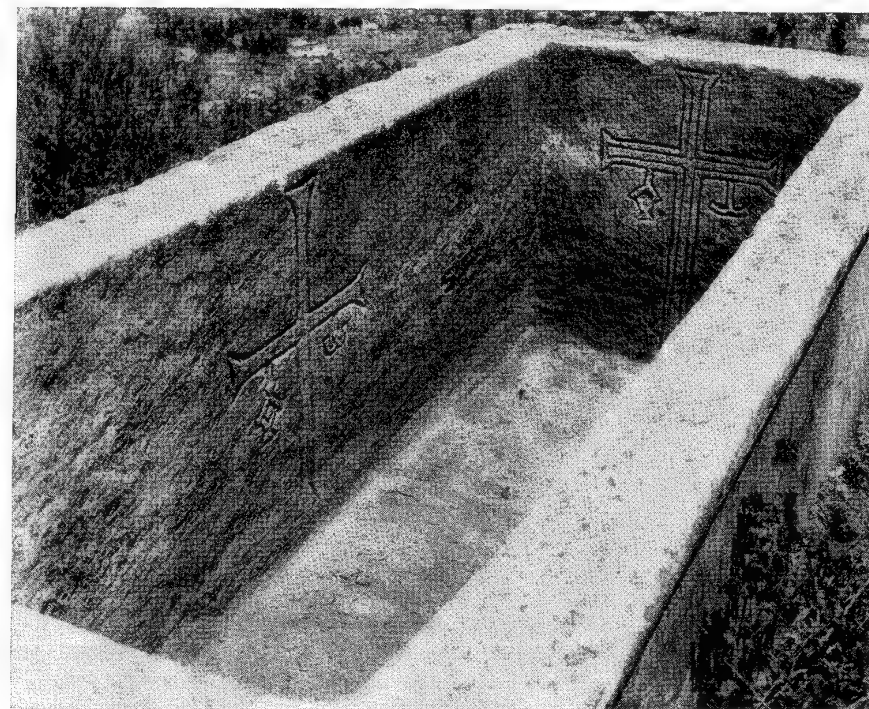
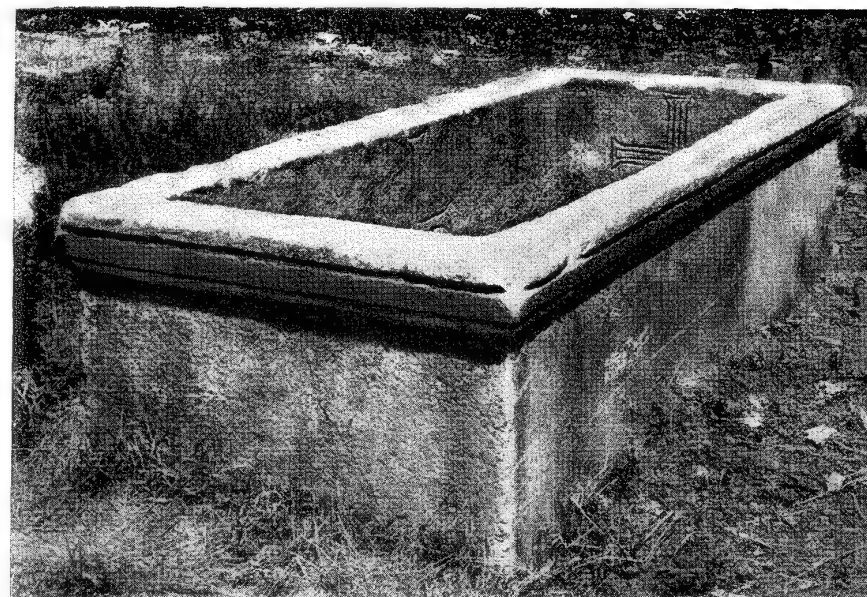

ΟΨΙΣ

σαρκοφάγος

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ

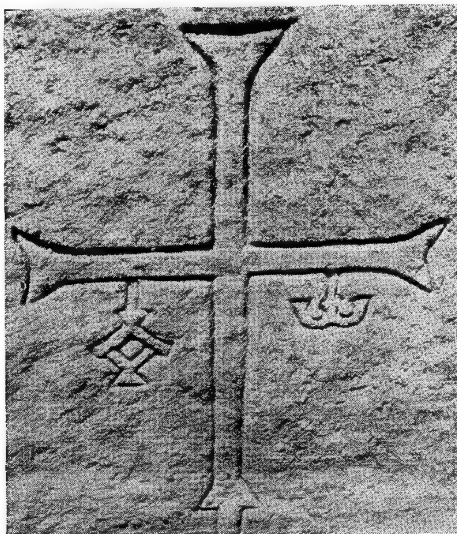
Εικ. 42. Ἡ παρὰ τὸ φρέαρ τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀποκειμένη σαρκοφάγος.

Εικ. 43. Δύο φωτογραφικαὶ ἀπόψεις τῆς σαρκοφάγου.

ἐκατέρωθεν τῆς κορυφῆς τῆς ἄνω κεραίας χαραγμένον τὸ μονογράφημα IC XP, ἐνῶ οἱ τρεῖς ὑπόλοιποι σταυροὶ φέρουσιν ἐξηρητημένα ἀπὸ τῶν ὀριζοντίων κεραίων τῶν τὰ γράμματα Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως (εἰκ. 44) ¹.

Σταυροὶ εἰκονιζόμενοι εἰς τὰς παρεῖδς καμαροσκεπάστων τάφων εἶναι συνήθεις κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Τοιοῦτοι εὐρέθησαν π. χ. εἰς

Εἰκ. 44. Εἰς τῶν ἐγχαρακτῶν ἐσωτερικῶν σταυρῶν τῆς σαρκοφάγου.

Θεσσαλονίκη, ἔνθα ἐπὶ μιᾷ τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ τάφου τοιχογραφία, λίαν ἀρχαίου χαρακτήρος, παριστάνει ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους σταυρὸν ἐρυθρὸν μεταξὺ δύο συμμετρικῶν δένδρων ². Παρόμοιος στέφανος συναντᾶται καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Καλοῦ Ποιμένος τῆς Θεσσαλονίκης ³. Γραπτὴ διακόσμησις μὲ στεφάνους ἀνθέων περιβάλλοντας σταυρὸν συναντᾶται καὶ εἰς τάφους τῶν Φιλίππων ⁴ καὶ εἰς Σάλωνα τῆς Δαλματίας (τάφος Ρ) ⁵. Ἡ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν τάφων ἀπεικόνισις σταυρῶν, μαρτυροῦσα ἀποφυγὴν ἐπιδείξεως αὐτῶν, θὰ πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθῇ ὡς σύγχρονος τῶν διωγμῶν τῶν χριστιανῶν. Ἀργότερον ὅμως, ὅτε ἐπετράπη ἡ ἐλευθέρως τέλεσις τῆς χριστιανικῆς λατρείας, αἱ σαρκοφάγοι ἔφερον χριστιανικὰ σύμβολα καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτῶν, ὡς π.χ. ἡ μαρμαρίνη σαρκοφάγος τῆς Calenzana τῆς Κορσικῆς, ἣτις φέρει εἰς τὸ κέντρον τῆς προσόψεως ἐντὸς κύκλου τὸ Κωνσταντινείου τύπου χρῖσμα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος ⁶, πωρὶν σαρκο-

¹ Τὴν σαρκοφάγον ταύτην εἶχε σημειώσῃ ἤδη ὁ Γ. Λαμπάκης εἰς τὸ ΔΧΑΕ τόμ. Γ', 1903, σ. 22, ἀλλ' ἄνευ σχεδίου, μέτρων ἢ φωτογραφίας.

² Ἀ. Ξυγγόπουλος, ΑΔ 9, 1924-25, Παράρτημα σ. 67, εἰκ. 6 καὶ Στ. Πελεκανίδης, Archaeology 2, 1949, σ. 49.

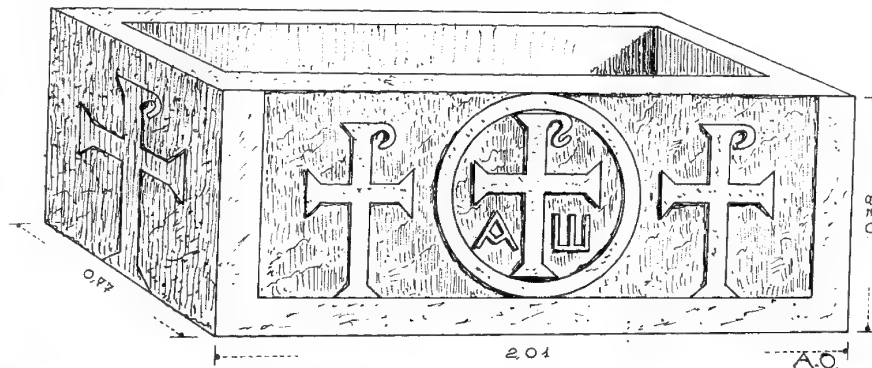
³ St. Pelekaniadis, Gli affreschi paleocristiani... di Salonicco, Ravenna 1963, σ. 17, εἰκ. 5.

⁴ Στ. Πελεκανίδης, ΑΕ 1955, σ. 155, εἰκ. 38 (ἀριστ.) καὶ σ. 157, εἰκ. 40, 41, 42, 43.

⁵ E. D yg g v e - J. Br ö n s t e d, Recherches à Salone I, Copenhagen 1928, σ. 135, 136, 137, εἰκ. 127-129.

⁶ Εἰκὼν παρὰ G. Moracchini - M a z e l, Les Monuments paléochrétiens de la Corse, Paris 1967, σ. 97, εἰκ. 132-133.

φάγος εἰς Tipasa, φέρουσα ἐπίσης κατὰ τὴν στενὴν τῆς πλευρᾶν ἀνάγλυφον τὸ χρῖσμα ¹, ἢ ὑπ' ἀριθμ. 1321 (2365) σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ², τῆς ὁποίας διεσώθη μόνον τὸ κάλυμμα (5ου - 6ου

Εἰκ. 45. Φωτογραφικὴ ἀπεικόνισις καὶ γραφικὴ ἀναπαράστασις παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου τῆς Ἰθάκης.

αἰ.), ἔνθα εἰκονίζεται τὸ χρῖσμα μετὰ δύο σταυρῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ κλπ. Ἰκανὰ τέλος εἶναι τὰ μετὰ σταυροῦ μὲ Α καὶ Ω, ἐλευθέρου ἢ ἐντὸς κύκλου, παραδείγματα σαρκοφάγων τῆς Ραβέννης ³. Παραθέτω ἀκόμη καὶ

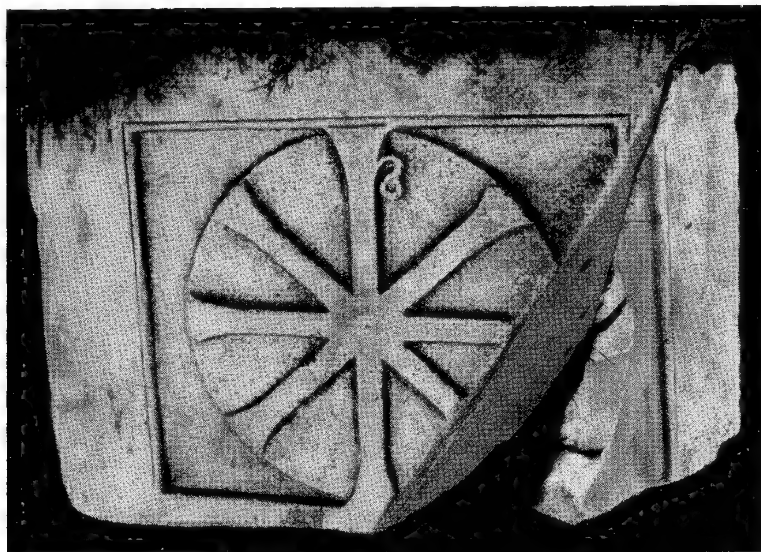
¹ Εἰκὼν παρὰ C. M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1913, σ. 495, εἰκ. 189.

² G. M e n d e l, Catalogue des Sculptures 3, 1914, σ. 530.

³ Σαρκοφάγοι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἀγ. Βιταλίου (Corpus della scultura... di Ravenna, ἐπιμ. G. Bovini, II, Roma 1968, ἀρ. 23 β, 33 β καὶ 36). Σαρκοφάγος τῆς οἰκογενείας Traversari (αὐτόθι ἀρ. 25 d). Πρβλ. ἐπίσης αὐτόθι, ἀρ. 49 a, b, c, 50, 51, 52.

ἀδημοσίευτον εἰσέτι, σαρκοφάγον ἐξ Ἰθάκης (εἰκ. 45) φέρουσιν κατὰ μὲν τὴν μακρὰν πλευρὰν ἐντὸς κύκλου ἓνα σταυρὸν ἐν τῷ μέσῳ μετὰ R, A καὶ Ω, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δύο ἄλλους σταυροὺς μετὰ R καὶ τρίτον, εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν, μετὰ R καὶ τοῦτον. Ἡ νέα αὕτη σαρκοφάγος ἔχει διαστάσεις περίπου ἴσας πρὸς τὰς τῆς ἡμετέρας, ἥτοι μήκος μὲν 2.01, πλάτος 0.77 μ. καὶ ὕψος 0.78 μ.

Ἐκ σαρκοφάγου ἢ ἄλλου τινὸς μέλους πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ἄλλο γλυπτὸν ἐκ Τεγέας, ἀποκείμενον πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας καὶ εἰς 2 τεμάχια σωζόμενον (εἰκ. 46). Εἰκονίζει τοῦτο καὶ πάλιν τὸ μετὰ R χρῖσμα

Εἰκ. 46. Πλάξ μετ' ἀναγλύπτου χρίσματος ἐκ Τεγέας.

ἐντὸς κύκλου, ἀλλὰ τὸ πάχος του (0.37 - 0.42 μ.) εἶναι τόσον μέγα, ὥστε δὲν δύναται νὰ προέρχεται ἀπὸ σαρκοφάγον, διαστάσεων 1.32×1.77 μ., ἀλλ' ἴσως ἐξ ἄλλου κατασκευάσματος τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

Ἐπιτυμβίου πιθανώτατα προορισμοῦ εἶναι καὶ ἡ ἐναντι (σ. 89) εἰκονιζομένη, ἀρίστης διατηρήσεως, μαρμαρίνη στήλη, ὕψους 0.955, πλάτους 0.435 καὶ πάχους 0.18 - 0.22 μ., ἀποκειμένη σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας (εἰκ. 47), ἀλλ' ἀγνώστου προελεύσεως. Ἡ στήλη αὕτη μὲ τὸ ἀέτωμα, τὸ ὁποῖον τὴν στέφει, τὰ ἀνθεμοειδῆ της ἀκρωτήρια, τὴν ἐντὸς τοῦ ἀετώματος παράστασιν ἀσπίδος, ὡς καὶ μὲ τὴν ἑξεργον πλαστικότητα τῆς διακοσμῆσεως αὐτῆς, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ρωμαϊκὴ ἐπιτυμβία στήλη¹,

¹ Βλ. πλεῖστα σχετικὰ παραδείγματα ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς MAMA I, 1928, ἀρ. 14, 15, 36, 46, 48.

ἐὰν δὲν ἐκυριάρχει τῆς προσόψεως αὐτῆς μέγας σταυρὸς μαρτυρῶν τὴν χριστιανικὴν αὐτῆς χρῆσιν. Τοῦ περίπου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ τούτου αἱ ἐπίπεδοι κεραταὶ καταλήγουσιν εἰς σφαιρικά μῆλα, ἐξ ὧν τὸ τῆς κάτω στηρίζεται ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως καὶ παρουσιάζει, ἐκφυόμενα ἀπὸ τῆς ρίζης του, φύλλα πλαγίως καὶ ἐλικοειδῶς ἀνελισσόμενα πρὸς τὰ ἄνω καὶ καταλήγοντα εἰς ἡμιανθέμια, δι' ὧν πληροῦνται τὰ δύο κάτω καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ὀρθογώνια διαμερίσματα, ἐνῶ τὰ ἄνω τοιαῦτα κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων τετραφύλλων ροδάκων, διαμέτρου 0.125 μ. Ἡ περιγραφεῖσα διακόσμησις τοῦ σταυροῦ καὶ ἰδίως ἡ βαθμιδωτὴ βάσις αὐτοῦ, τὸ σχέδιον καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἐλικοειδῶν φύλλων μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ στήλη ἀνήκει εἰς ἀρκετὰ προηγμένους παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους (μέσων ἢ μᾶλλον τέλους 6ου μ. Χ. αἰ.)¹.

Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἡ πλάξ αὕτη ἴστατο, ὡς αἱ ἀρχαῖαι, ὀρθία ἐπὶ τινος τάφου², ἢ ἂν ἦτο ὀριζοντίως κατακεκλιμένη ἐπ' αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ πιθανώτερον τὸ μέγα πάχος αὐτῆς καὶ ἡ πολὺ τραχεῖα ἐπεξεργασία τῶν πλαγίων πλευρῶν της.

Ἐπιτυμβίου προορισμοῦ πιθανώτατα θὰ εἶναι καὶ ἄλλη μαρμαρίνη πλάξ

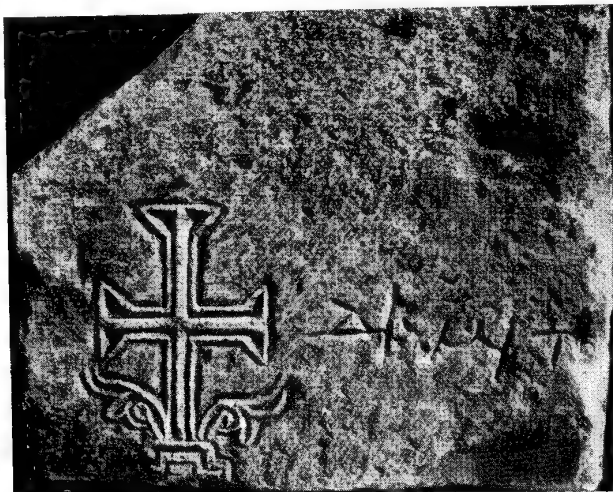

Εἰκ. 47. Ἐπιτύμβιος μαρμαρίνη πλάξ τοῦ μουσείου Τεγέας.

¹ Πρβ. ἐνεπίγραφον ἐπιτυμβίαν στήλην τοῦ Μουσείου Προύσης (G. Mendel, BCH 33, 1909, σ. 421, εἰκ. 89 καὶ σ. 433). Ἀπλοῦς ἀκόσμητος σταυρὸς ἐγγεγλυμμένος εἰς πρόσοψιν μετὰ τριγωνικοῦ ἀετώματος καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ ὕψος ἐπιτυμβίου στήλης ἐκ Γιονουσάρι (MAMA VIII, 1962, ἀρ. 335). Τοιοῦτος κυριαρχῶν σταυρὸς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς συνήθους ἐπὶ ἐπιτυμβίων μνημείων παραστάσεως κλειστῆς λιθίνης θύρας, τῆς ὁποίας τὰ χωρίσματα σχηματίζουν σταυρόν. Πρβλ. MAMA I, ἀρ. 411, 421, 422, 423, 424 καὶ πλεῖστα ἄλλα καὶ ἐπὶ εἰδωλολατρικῶν ἀκόμη μνημείων.

² Οἷα εἰκονίζεται π. χ. παρὰ Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι 1942, σ. 62, εἰκ. 28.

(εἰκ. 48) ἄνω ἀριστερὰ ἀποκεκρουμένη καὶ προσφάτως εἰσαχθεῖσα εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας, διαστάσεων 0.60×0.53 μ. καὶ πάχους 0.10 μ. Αὕτη παρουσιάζει εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν ἄκρον τῆς προσθίας ἐπιφανείας τῆς ἔγγλυφον σταυρὸν μὲ κεραίας τριμερεῖς καταληγούσας εἰς τριγωνικὰς διαπλατύνσεις καὶ βαίνοντα ἐπὶ διβάθμιον βάσεως, ἀπὸ τοῦ ἄνω μέρους τῆς ὁποίας ἐκφύονται ἑκατέρωθεν ἐλικοειδῶς ἀνακαμπτόμενα ἡμιανθήμια. Κατὰ

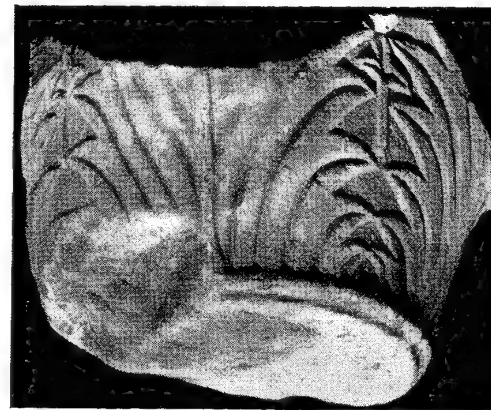
Εἰκ. 48. Μαρμαρίνη πλάξ μετ' ἀναγλύφου σταυροῦ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

πραέκτασιν τῆς δεξιᾶς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή, δυναμένη νὰ ἀναγνωσθῇ Διμιτρίου. Ἡ ἐπιγραφή πιθανῶς εἶναι μεταγενεστέρας τῆς τοῦ λίθου ἐποχῆς.

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ, ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΝΑ

Ι. Κι ο ν ό κ ρ α ν α. 1) Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας ἀπόκειται μέγα μαρμαρίνον κιονόκρανον (εἰκ. 49), ἀγνώστου προελεύσεως, ἀλλὰ προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς εἰς τὴν ὁποίαν μετετράπη ὁ ναὸς τῆς Ἀλέας. Ἐχει ὑποστῆ ἄνω καὶ κάτω ἀρκετὰς κολοβώσεις, ἐλλείποντος τελείως τοῦ ἄβακος, ἀλλὰ ἡ γενικὴ του μορφή καὶ διακόσμησις διακρίνονται σαφῶς. Τὸ ὀλικόν του ὕψος εἶναι περίπου 0.40 μ., ἡ δὲ κάτω του διάμετρος, εἰς τὴν ὁποίαν καταλήγει ὁ κάλαθος διὰ σπείρας, μετρεῖ 0.50 μ. παρουσιάζουσα ἐν τῷ κέντρῳ καὶ κυκλικὸν τόρμον γόμφου. Ἀνήκει εἰς τὴν μεταβατικὴν φάσιν μεταξὺ τοῦ κορινθιακοῦ καὶ τοῦ τεκτονικοῦ κιονοκράνου. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καλάθου του κοσμεῖται διὰ μεγάλων, ἁδρῶς ἐργασμένων φύλλων ὀξεῖας ἀκάνθης, τὰ

μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦσι μακρόμισχα τρίφυλλα (5ου αἰ. μ. Χ.) Ὅμοια παραδείγματα κιονοκράνου εὑρηνται πλείονα: εἰς Σάλωνα τῆς Δαλματίας¹, εἰς τὸν Ἀγ. Ἀνδρέαν Ἀλύκων² Λακωνίας, εἰς τὸ Ἀσκλη-

Εἰκ. 49. Μαρμαρίνον τεκτονικὸν κιονόκρανον ἴσως ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

Εἰκ. 50. Κορινθιάζον κιονόκρανον μετὰ συμφοῦς κορμοῦ κιονίσκου ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 51. Κορινθιάζον τεκτονικὸν κιονόκρανον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας.

πειῶν τῶν Ἀθηνῶν³ (χρονολογούμενον εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος) εἰς Ρόδον⁴ καὶ Κύπρον⁵.

2) Συναφὲς πρὸς τὸ προηγούμενον εἶναι καὶ ἄλλο μικρὸν κιονόκρανον στρογγύλου κίονος μετὰ τετραγώνου, ἀδιαρθρώτου ἄβακος (εἰκ. 51) τοῦ ὁποίου ὁ κάλαθος κοσμεῖται εἰς τὸ μέσον ἐκάστης πλευρᾶς καὶ κάτωθεν τῶν

¹ Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, *Εὐλόστεγος παλαιοχριστ. Βασιλική*, Β', σ. 286, εἰκ. 237, (κατὰ Α. R i e g l, *Die Spätromische Kunstindustrie*, I, Wien 1901, σ. 36, εἰκ. 1, 2) καὶ K a u t s c h, *Kapitellstudien*, Berlin - Leipzig 1936, πίν. 4 ἀρ. 30, 31.

² Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, ΠΑΕ 1958, πίν. 156 β (7ου αἰ.).

³ Α. Εὐ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1917, σ. 75, εἰκ. 4.

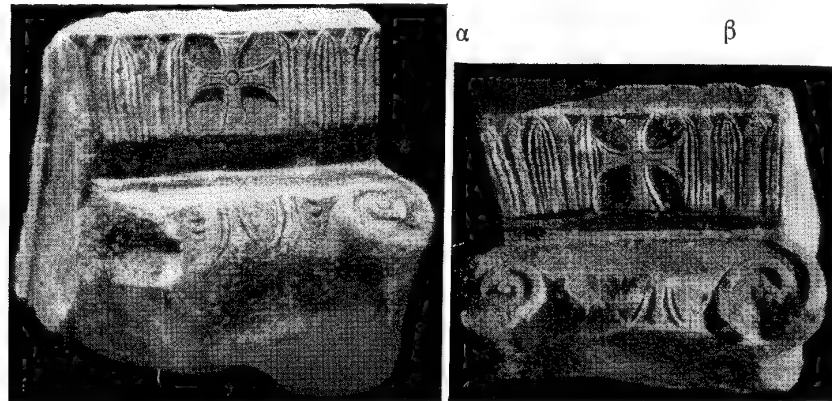
⁴ Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ 5', 1948 σ. 10 εἰκ. 5.

⁵ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου* 1935 πίν. 135.

φωνιών διὰ φύλλων καλάμου, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦνται δι' ἐλίκων (εἰκ. 50). Τέλους 5ου αἰῶνος.

3) Ἄλλο συμφυὲς μετὰ τοῦ κορμοῦ κιονόκρανον τοῦ Μουσείου Τεγέας (εἰκ. 51) παρουσιάζει καὶ πάλιν φύλλα ἀκάνθης καλύπτοντα τὸν κορμὸν καὶ καμπτόμενα ἄνω κάτωθεν καμπύλου ἄβακος φέροντος εἰς τὸ μέσον ὠοειδὲς ἐξόγκωμα.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὰ ἰωνικά κιονόκρανα. Δύο τοιαῦτα φέροντα συμφυῆ τὰ ἐπιθήματα ἀπόκεινται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 52α καὶ β),

Εἰκ. 52. Ἰωνικά μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα.

ἄγνωστον ὅμως πόθεν προέρχονται. Διασώζουσιν ὁπωσδήποτε καλῶς τὰς ἐπιμελεῖς τῶν ἐλίκων καὶ τὸν μεταξὺ αὐτὸν ὠοειδῆ ἐξέχοντα ἔχινον (ὕψους 0.06 μ.) κοσμούμενον δι' ὠών, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται λογχοειδῆ φύλλα. Τὰ κιονόκρανα εἶναι συμφυῆ μετὰ τῶν λοξοτμήτων ἐπιθημάτων των, ἅτινα ἔχουσι διαστάσεις κατὰ μὲν τὴν ἄνω στενὴν πλευρὰν 0.416 μ. ἄγνωστον δὲ πόσον κατὰ τὴν μακράν, ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἀποκεκρουμένη. Ἡ προσθία στενὴ κεκλιμένη ἐπιφάνεια τῶν ἐπιθημάτων κοσμεῖται δι' ἀναγλύφου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐν μέσῳ φύλλων καλάμου καὶ λογχῶν (εἰκ. 52 α - β), 5ος ἢ 6ος αἰών.

II. Ἐπιθήματα. Ἡ ὁμὰς αὕτη περιλαμβάνει ἐπιθήματα κολουροπυραμιδοειδῆ, ἐκτελοῦντα χρῆν κιονοκράνων στρογγύλων διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων.

Τῶν ἐπιθημάτων τούτων αἱ δύο μόνον στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ κοσμοῦνται δι' ἀναγλύπτου διακόσμου· σπανίως εἶναι συμφυῆ μετὰ τοῦ κορμοῦ (ὥς π.χ. τὸ τῆς εἰκόνος 53) συνήθως ὅμως χωριστά.

Α'. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ὑπάγονται:

α) Τὸ ἐπίθημα (εἰκ. 53). Τούτου αἱ δύο στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ

κοσμοῦνται δι' ἐξέργων, ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ἀνθεμίων, ἡμιανθεμίων καὶ ἀνθέων λωτοῦ, ζωηρῶς ὑπενθυμιζόντων ἀρχαίας τέχνης γλυπτὰ ἀνθέμια, τῶν ὁποίων τόσον ὠραῖα δείγματα εἶχε νὰ παρουσιάσῃ εἰς τοὺς Χριστιανούς

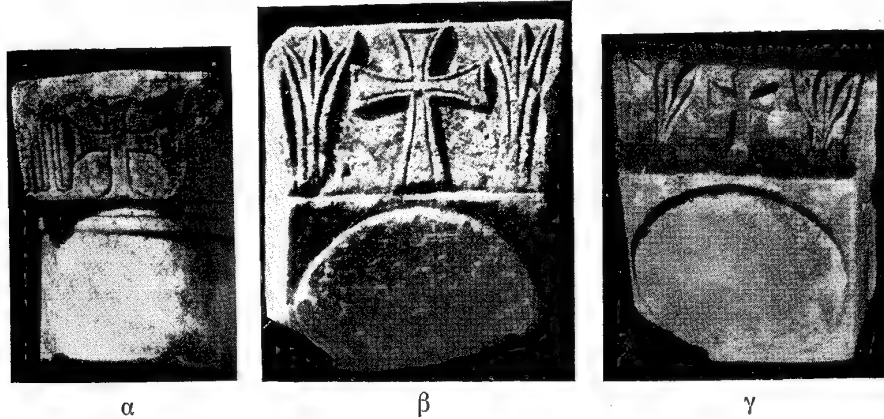
Εἰκ. 53. Ἐπίθημα - κιονόκρανον στρογγύλου κιονίσκου.

γλύπτας ἢ γλυπτικῇ τῆς ἀρχαίας Τεγέας¹. Εἶναι συμφυὲς πρὸς μικρὸν τμήμα τοῦ κυλινδρικοῦ κορμοῦ, τὸν ὁποῖον ἔστεφε (εἰκ. 53). Εὗρισκετο

¹ Dugas - Berchmans - Clemmensen, Le Sanctuaire d'Athéna Aléa . . . σ. 53, εἰκ. 77, 79 κλπ.

ἄλλοτε (τὸ 1917) εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου, τώρα δὲ ἄγνωστον ποῦ κεῖται. Ἀρχῶν 5ου αἰῶνος.

β) Μαρμάρινον ἐπίθημα συμφυὲς μετὰ τμήματος τοῦ κυλινδρικοῦ κορμοῦ (εἰκ. 54 α). Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλι-

Εἰκ. 54. Ἐπιθήματα - κιονόκρανα.

μένης ἐπιφανείας, ἐλαφρῶς καμπύλης, ἐγγάρακτος ἰσοσκελῆς σταυροῦς ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου φύλλα καλάμου.

γ) Μαρμάρινον ἐπίθημα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 54 β). Ἡ δια-

α

Εἰκ. 55. Ἐπιθήματα ὡς κιονόκρανα, ἀμφότερα ἐκ τοῦ μουσείου Τεγέας.

β

κόσμησις τῆς στενῆς πλευρᾶς συνίσταται ἀπὸ ἑξερῶν σταυρόν, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου κατὰ τὰς γωνίας ὑπάρχουν τριπλᾶ στενὰ λογχοειδῆ τρίφυλλα. Διαστάσεις : πλάτος, ἄνω 0.323, κάτω 0.26, διάμετρος κιονίσκου 0.245, σωζόμενον μῆκος 0.335, ὕψος 0.165 μ.

δ) Μαρμάρινον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 54 γ). Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς σταυροῦς ἑκατέρω-

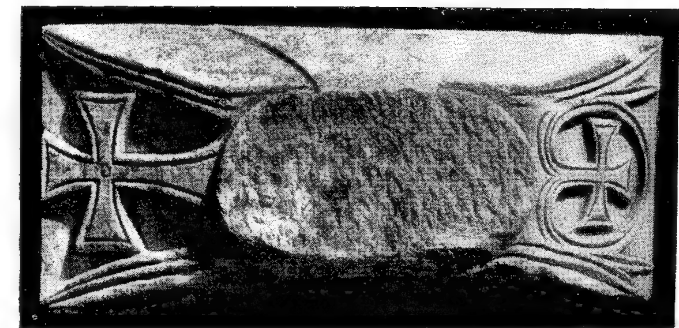
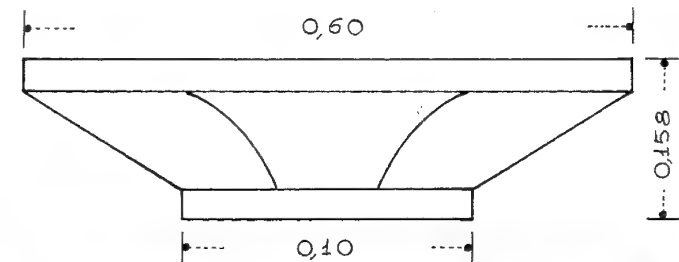
θεν τοῦ ὁποίου τρίφυλλα ἐξ αἰχμηρῶν φύλλων. Διαστάσεις ἄνω 0.38 × 0.41, κάτω 0.335 × 0.36. Διάμετρος κυλινδρικοῦ κορμοῦ 0.315 μ., ὕψος 0.165.

ε) Στενόμηκες, μαρμάρινον, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἀποκεκρουμένον

κατὰ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν (εἰκ. 55 α). Ἡ μία τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν κοσμεῖται δι' ἰσοσκελοῦς ἑξέρῳ σταυροῦ, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς διπλοῦ στεφάνου ἐκ φύλλων δάφνης, περιβαλλομένου ὑπὸ δύο μακρομήσων φύλλων

Εἰκ. 56. Ἐπίθημα στρογγύλου κιονίσκου.

Εἰκ. 57. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου : ἄνω σχέδιον πλαγίως ὄψεως, κάτω, ὄψις ἐκ τῶν ἄνω.

κισσοῦ¹. Ἡ ἐτέρα στενὴ πλευρὰ διακοσμεῖται διὰ κοίλων ραβδώσεων². Διαστάσεις: διάμετρος κιονίσκου 0.195 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.25 × 0.612 μ., κάτω 0.20 × 0.242 μ., ὀλικὸν ὕψος 0.11 μ. Ὅμοια, ἀλλὰ συμφυῇ μετ' ἰωνικοῦ κιονοκράτου ἐπιθήματα εὐρέθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν Α' τῶν Φιλίππων³, εἰς τὴν βασιλικὴν Α' τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν⁴, εἰς Τραπεζίτσαν τῆς Μοισίας⁵ καὶ εἰς βασιλικὰς τῆς Ραβέννας⁶.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον β τῆς εἰκόνης 55 ἐπίθημα εἰκονίζει ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν κεκλιμένων αὐτοῦ πλευρῶν ἰσοσκελῆ σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ πυκνοῦ φυλλώματος, τοῦ συνόλου πλαισιουμένου ὑπὸ διμεροῦς ἐξεχούσης παρυφῆς. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 5ου αἰῶνος.

Ἐπίθημα στρογγύλου κίονος (εἰκ. 56) διαστάσεων 0.28 × 0.17 μ., ἐπὶ τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν φύλλον καλάμου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἡμίφυλλα ἀκάνθης. Ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας του κυκλικὴ κοιλότης προωρίζετο πρὸς ἐνσφήνωσιν κυλινδρικοῦ κιονίσκου. Εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν κεντρικὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἀλέας.

Β'. Ἐπὶ διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων τοῦ τύπου τῆς εἰκ. 63:

α) Μαρμάρινον ἐπίθημα ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ Τεγέας (εἰκ. 57). Κατὰ τὰς στενὰς κεκλιμένας πλευρὰς ἐπὶ τῆς μιᾶς «λατινικῆς» ἔξεργος σταυροῦ μετὰ ὀξέων φύλλων καλάμου εἰς τὰς γωνίας. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἰσοσκελῆς σταυροῦ ἐντὸς κύκλου σχηματιζομένου διὰ τῶν συνηγμένων ἀποφύσεων γωνιαίου τριφύλλου. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.28 × 0.155 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.27 × 0.60 μ., ὕψος 0.155 μ. Μέσων 5ου αἰ.

Εὐρέθη ἐπίσης ἐσχάτως, ἐν καὶ ἡμῖς μέτρον ἔξωθεν τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου, ἕτερον ὅμοιον ἐπίθημα ἀλλ' ἄνευ σταυροῦ.

β) Μαρμάρινον, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 58 α). Ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν φέρει ἀφ' ἑνὸς σταυρὸν μὲ φύλλα καλάμου κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀνάγλυπτον φυλλοφόρον κλάδον μετὰ πέντε διακλαδώσεων φύλ-

¹ Μακρόμισχα φύλλα κισσοῦ κοσμοῦσι: α) ἐπίθημα βασιλικῆς Ρόδου (6ος αἰ.) (ΑΒΜΕ, 5', 1948 σ. 9 εἰκ. 4) καὶ β) πεσσόκρανον τῆς Συλλογῆς Ἀγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης (Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Β', 1954, σ. 346 εἰκ. 305, ἐνθα καὶ ραβδώσεις).

² Πρβλ. ἀνάλογον ἐπίθημα μετὰ ραβδώσεων ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σ ω - τ η ρ ῖ ο υ, ΑΕ 1929, σ. 65 εἰκ. 70, σ. 73 εἰκ. 82).

³ P. L e m e r l e, Philippes et la Macédoine orientale, πίν. VI d (στέφανος καὶ φύλλα κισσοῦ).

⁴ Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, ΑΕ 1929, σ. 65.

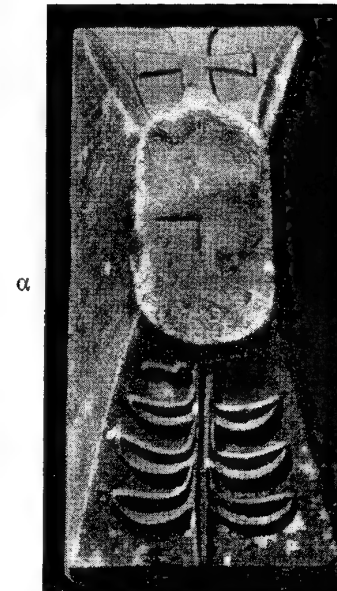
⁵ S t r z y g o w s k i, Byz. Neugr. Jahrb. I, σ. 32 εἰκ. 12.

⁶ Βασιλικὴ Ἀγ. Ἰωάννου Εὐαγγελιστοῦ (Corpus della scultura... di Ravenna, ἐπιμέλ. G. Bovini III, Roma 1969, ἀρ. 145, 146. S. Agatha Maggiore (αὐτόθι ἀρ. 161, 162).

λων. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.12 × 0.245 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.24 × 0.58 μ. καὶ ὕψος 0.163 μ. Μέσων 5ου αἰ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχεται καὶ τοῦτο ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου.

γ) Μαρμάρινον, κολοβὸν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἀγνώστου προελεύσεως (εἰκ. 58 β). Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς ἐν τῷ μέσῳ ἀνάγλυφον φύλλον καλάμου αἰχμηρόν, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου ἡμίφυλλα αἰχμηρᾶς ἀκάνθης. Μέσων 5ου αἰ.

δ) Μαρμάρινον ἐπίθημα (εἰκ. 59). Αἱ στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ εἶναι κοῖλαι, κοσμούμεναι διὰ φύλλων καλάμου. Αἱ πλαγαὶ μακραὶ πλευραὶ

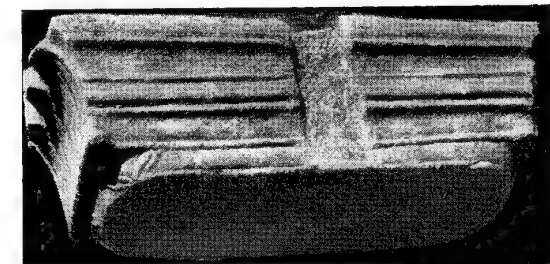
Εἰκ. 58. Κιονόκρανα - ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ μουσείου Τεγέας.

α

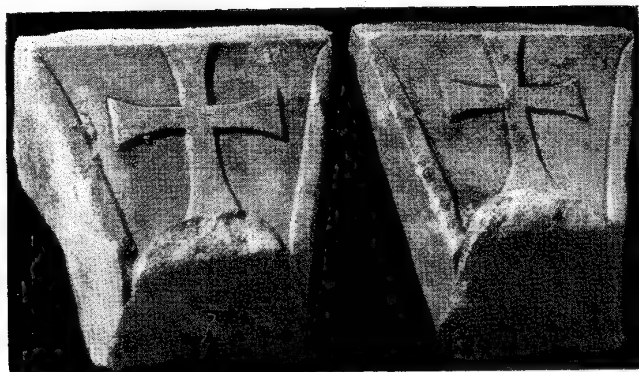
β

παρουσιάζουσιν ἐπ'ἀλλήλα κυμάτια μαρτυροῦντα, ὅτι πρόκειται περὶ ἀρχαίου τεμαχίου, χρησιμοποιηθέντος ἐκ νέου ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὸ μέσον τὰ κυμάτια διακόπτονται ὑπὸ ἐγκοπῆς χάριν τοῦ ἐγκαρσίου πλαισίου τοῦ παραθύρου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκει (εἰκ. 59). Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

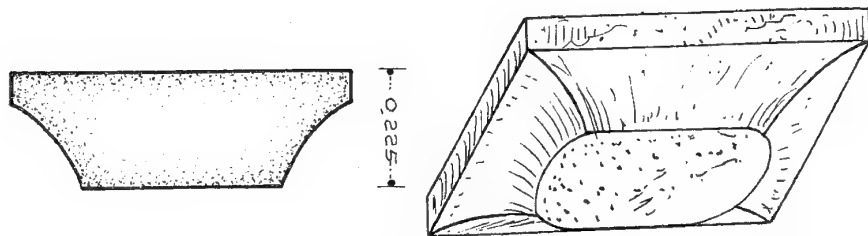

Εἰκ. 59. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου.

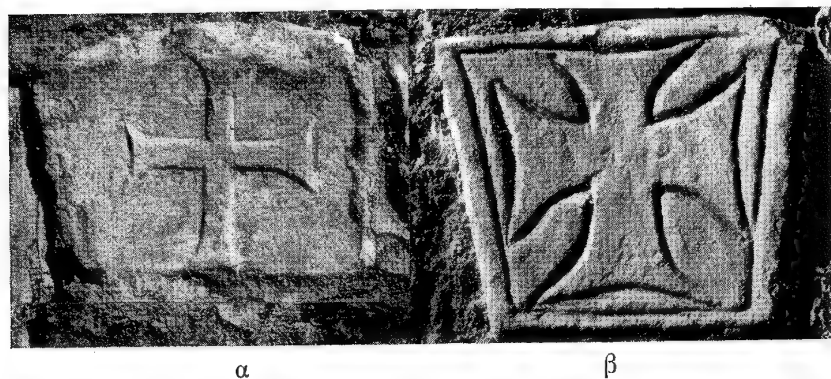
ε) Δύο ὅμοια μαρμάρινα ἐπιθήματα, ἐκ τῆς παρὰ τὴν θέσιν Προβαντηνοῦ βασιλικῆς προερχόμενα. Φέρουσιν ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν τῶν ἀνὰ ἓνα, ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ σταυρὸν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ἀνὰ ἓν φύλλον

Εἰκ. 60. Μαρμάρινα ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, νῦν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 61. Ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

Εἰκ. 62. Ἐπιθήματα ἐντειχισμένα: α, εἰς Ἅγιον Νικόλαον Ἀλέας, β, εἰς Ἅγιον Ἰωάννην Προβαντηνοῦ.

καλάμου (εἰκ. 60). Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου: 0.28×0.22 μ., ἐπιθήματος 0.38×0.68 μ., ὀλικὸν ὕψος 0.29 μ.

ς) Δύο ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα, μαρμάρινα, ἐκ τῆς ἰδίας θέσεως τοῦ Προβαντηνοῦ προερχόμενα, ἀκόσμητα (εἰκ. 61). Αἱ στεναὶ των πλευραὶ εἶναι ἐλαφρῶς κοῖλαι. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.20×0.38 μ., ἐπιθήματος 0.38×0.665 μ., ὀλικὸν ὕψος 0.225 μ.

Λόγου γινομένου περὶ διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων ἀναφέρονται καὶ μαρμάρινον τεμάχιον κολοβοῦ κορμοῦ ἀμφικιονίσκου μ. σωζ. ὕψους 0.58 μ., πάχους 0.135 μ. καὶ πλάτους 0.43 μ. (εἰκ. 63). Προέρχεται καὶ τοῦτο ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

Γ'. Ὅμας ἀπλῶν ἐπιθημάτων ἐν τῷ Μουσεῖῳ ἢ ἐντειχισμένων εἰς οἰκοδομήματα:

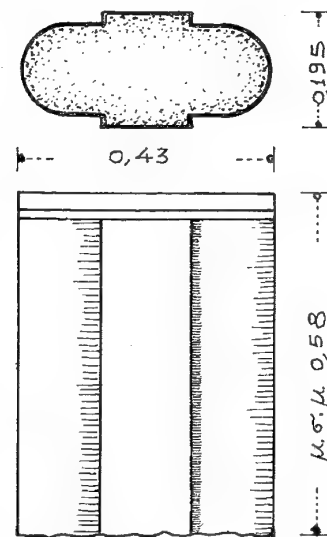
Ταῦτα διακρίνονται εἰς πλατέα, χρησιμεύσαντα ἴσως ὡς ἐπιθήματα κιονοκράνων, καὶ εἰς στενά, πιθανώτατα κιονίσκων παραθύρων.

Ἐκ τῶν πλατέων παρέχουμεν ἐνταῦθα δύο δείγματα (εἰκ. 64 α-β) ἐξ ὧν τὸ (α) φέρεται κατὰ τὰς στενάς κεκλιμένας πλευρὰς αὐτοῦ ἀμελῶς εἰσγασμένα τριγωνικὰ φύλλα (εἰκ. 64 α), τὸ δὲ ἄλλο (β) σταυρὸν ἐκατέρωθεν ἡμιφύλλων ἀκάνθης ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης κοιλοκύρτους τριπλᾶς αὐλακώσεις. Ἀγνώστου προελεύσεως.

Μαρμάρινον ἐπίθημα, φέρον ἀνάγλυφον σταυρὸν ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν του πλευρῶν καὶ πλαισιούμενον ὑπὸ ταινίας. Εὐρίσκεται ἐντειχισμένον κατὰ τὴν ἀψίδα τοῦ διακονικοῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 62 α).

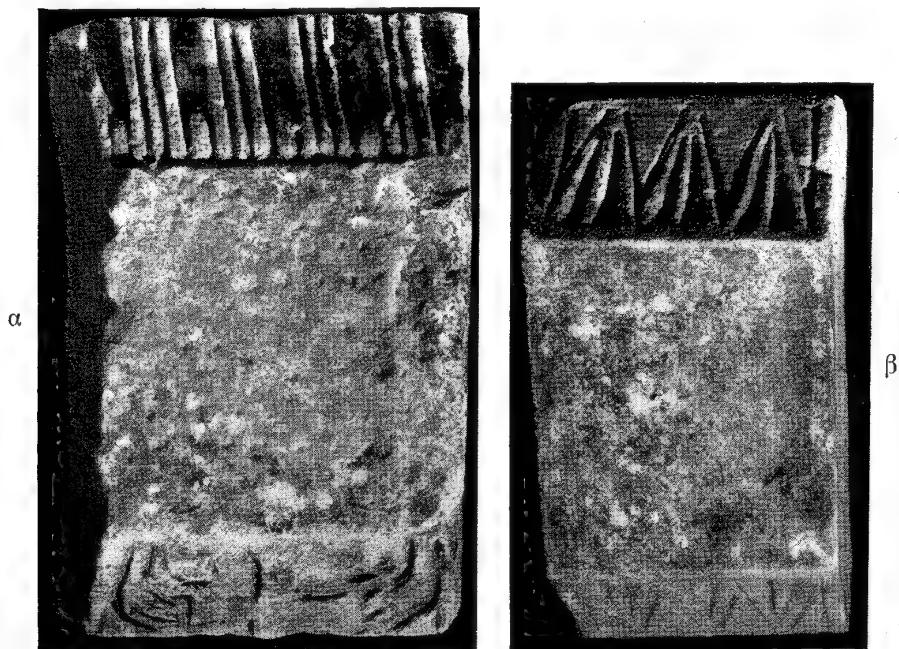
Τέλος ἐπίθημα μαρμάρινον, διαστάσεων ἄνω 0.23 μ., κάτω 0.16 μ., ὕψους 0.19 μ. φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως χαρακτὸν σταυρὸν μὲ εὐρέως διαπλατυνόμενα καὶ εἰς καμπύλην καταλήγοντα τὰ ἄκρα τῶν κεραίων, ἐγγραφόμενον δ' ἐντὸς τραπεζιοσχήμου πλαισίου. Εὐρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ, ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸ διακονικόν (εἰκ. 62 β).

Ἐπίκρανον παραστάδος. Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου ἀπόκειται καὶ παλαιοχριστιανικὸν ἐπίκρανον παραστάδος (εἰκ. 65), διαστάσεων 0.60×0.46 μ. καὶ συνολικοῦ ὕψους 0.23 μ. Στέφεται κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς ὑπὸ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου κοσμουμένου δι' ὀρθίων ὑδροβίων

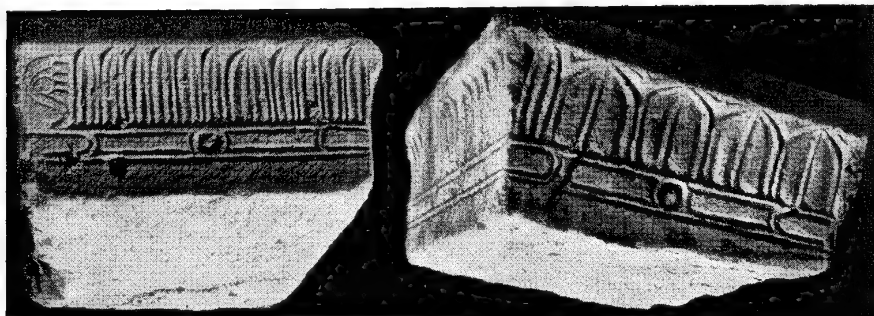

Εἰκ. 63. Κορμὸς ἀμφικιονίσκου ἐκ Προβαντηνοῦ.

φύλλων (καλάμου;), εἰς τὴν βάσιν τῶν ὁποίων τρέχει ταινία τριμερῆς, διακοπτομένη ὑπὸ κυκλικῶν κόμβων. Εἰς τὰς πρὸς τὸν τοῖχον γωνίας τὰ φύλλα

Εἰκ. 64. Ἐπιθήματα κιονοκράνων.

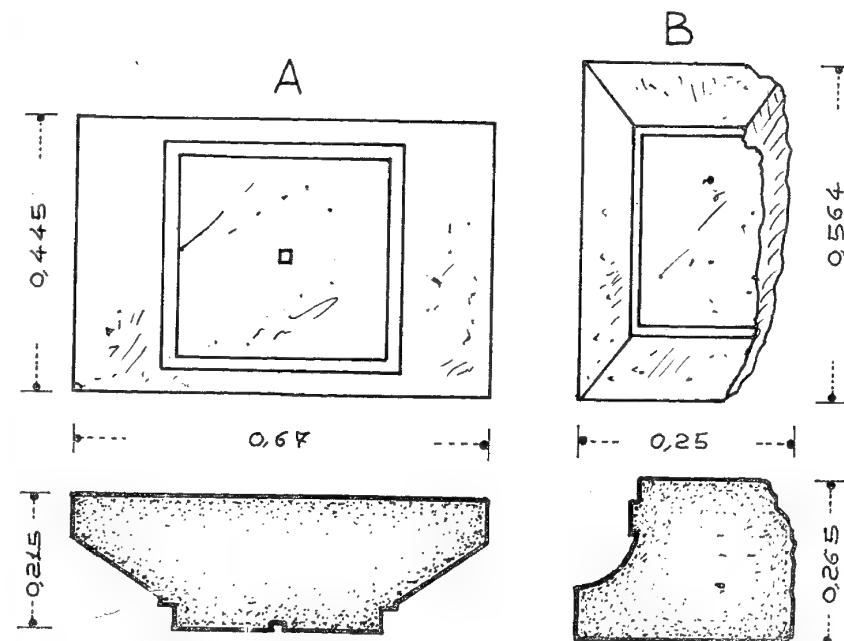

Εἰκ. 65. Δύο πλευραὶ ἐπικράνου παραστάδος.

καταλήγουσιν εἰς χαρακτὰ ἡμιανθήμια. Προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ εἰς βασιλικὴν μετατραπέντος ναοῦ τῆς Ἀλέας. 4ου ἢ 5ου αἰῶνος.

Δύο μαρμάρινα τεμάχια κολουροπυραμιδοειδῶν ἐπιθημάτων τετραγώνων πεσσῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν Α ἔχει ἐπιπέδους τὰς κεκλιμένας ἐπιφανείας τῆς

πυραμίδος (εἰκ. 66 α), τὸ δὲ Β καμπύλας (κοίλας) (εἰκ. 66 β). Διαστάσεις τοῦ μὲν Α: ἡ ἄνω πλευρὰ 0.445×0.67 μ., ὕψος 0.215 μ., τοῦ δὲ Β (κολοβοῦ) ἡ μία διάστασις ἄνω 0.564, τὸ δὲ ὕψος 0.265 μ. Προέρχονται ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, ὅπου καὶ ἀπόκεινται μέχρι σήμερον.

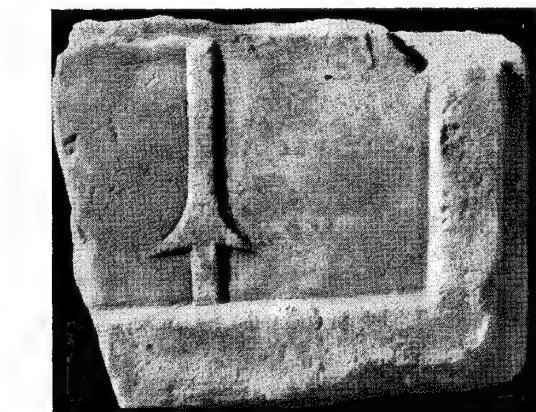
Εἰκ. 66. Ἐπιθήματα τετραγώνων πεσσῶν: Α, μετ' εὐθέων καὶ Β, μετὰ καμπύλων κεκλιμένων ἐπιπέδων.

ΘΩΡΑΚΙΑ

Τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα θωράκια εὐρίσκονται πάντα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, εἶναι ἐκ μαρμάρου τοῦ γειτονικοῦ λατομείου τῶν Δολιανῶν, καὶ ὅλα ἀγνώστου προελεύσεως, ἀμφίγλυφα πλὴν τῶν ὑπ' ἀρ. 5 καὶ 7, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ὀπισθίαν των ὀψιν ἀκατέργαστον.

1. (Εἰκ. 67 α-β). Ἀποκεκρουμένον ἄνω καὶ δεξιὰ. Μέγιστον σωζόμενον πλάτος 0.65 μ. σωζόμενον ὕψος 0.50 μ. Πρόκειται περὶ τεμαχίου εὐρισκομένου παρὰ τὴν Ὠραίαν Πύλιν διότι φέρει κατὰ τὸ ἀριστερόν του ἄκρον συμφυᾶ πεσίσκον σχήματος ταῦ, ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς τοῦ ὁποίου εἶναι ἀναγεγλυμμένον ὑψίσουν ἡμισφαιρικὸν καὶ ραβδωτὸν ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἑλικοειδῶς πρὸς τὰ ἄνω βλαστὸς μετὰ καμπύλων φύλλων (εἰκ. 67α). Τὸ ὑπόλοιπον τῆς προσόψεως κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐξ ἐξ ὁμολόγων τετρα-

γώνων, μεταξύ τῶν ὁποίων σχηματίζονται βαθεῖαι αὐλάκες. Τὸ ἐξώτατον τῶν ἐλαφρῶς ρομβοειδῶν τετραγώνων τούτων εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, αἱ μεταξύ δὲ τῶν δύο τούτων γωνίαι πληροῦνται διὰ δύο ὁμολόγων ὀρθογωνίων τριγώνων, χωριζομένων καὶ τούτων διὰ βαθειῶν

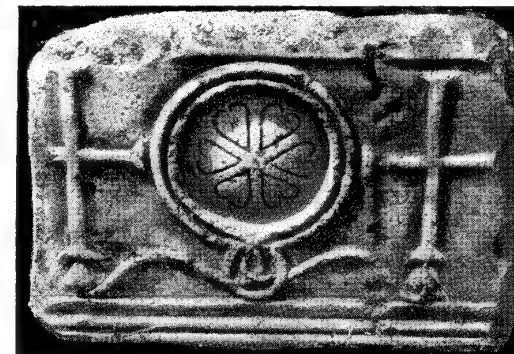
Εἰκ. 67. Δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ ἀμφιγλύφου θωρακίου.

αὐλάκων. Ἡ κάτω, ὕψους 0.115 μ., πλευρὰ τοῦ θωρακίου, ὅχι ὁμως καὶ ἡ τοῦ πεσίσκου, ἀφέθη ἀκόσμητος. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως εἰκονίσθη ἐντὸς κοίλου πλαισίου, μέγας ἐλεύθερος σταυρὸς (εἰκ. 67 β), μὲ κεραίας πλάτους 0.033, διαπλατυνομένας κατὰ τὰ ἄκρα εἰς 0.14 μ. στηριζόμενος κατὰ τὴν βάσιν του ἐπὶ ὀρθίῳ ποδός, ἀποτελοῦντος τρόπον τινα προέκτασιν τῆς κάτω αὐτοῦ κεραίας.

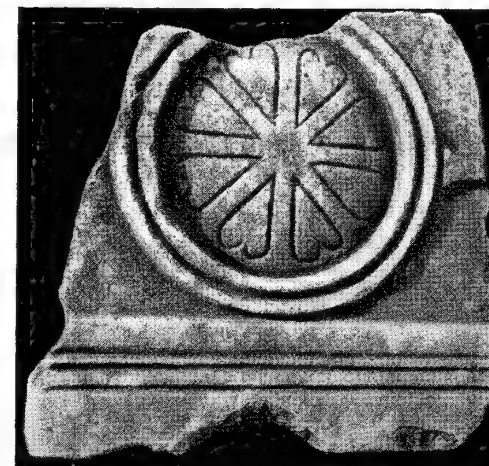
Ρόμβοι μετὰ βαθειῶν αὐλάκων ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς ὀρθογωνίων συναν-

τῶνται καὶ εἰς θωράκια τῶν βασιλικῶν Δομητίου Νικοπόλεως¹, Ἀφεντέλλη Λέσβου² κλπ.

2. (Εἰκ. 68). Διαστάσεις: μ. σ. μῆκος 0.93 μ., μ. σ. ὕψος 0.68 μ., πάχος 0.17 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας εἰκονίζεται τὸ σύνηθες θέμα

Εἰκ. 68. Ἀμφιγλύφον θωράκιον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ νῦν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

Εἰκ. 69. Ἀμφιγλύφον θωράκιον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

κύκλου ἢ στεφάνου, διαμέτρου 0.37 μ. ἐκ διπλῆς ταινίας περιβάλλοντος χρῖσμα, τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου σχηματίζονται καρδιόσχημα διὰ τῆς ἐνώσεως τῶν πρὸς τὰ ἄκρα ἐσωτερικῶς καμπυλουμένων πλευρῶν του. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χρίσματος διεμορφώθη ἐλαφρῶς σφαιροειδῆς. Ἡ περιβάλλ-

¹ Ἀ. Φιλαδελεῦς, ΑΕ 1918, σ. 34-35, εἰκ. 1, 2.

² Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 52 εἰκ. 57.

λουσα τὸ χρῶμα ταινία σχηματίζει κατὰ τὴν βάσιν κόμβον, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, λεπτοὶ βλαστοί, καταλήγοντες εἰς φύλλα κισσοῦ ἐπὶ τῶν ὁποίων βαίνουνσι μεγάλοι ἰσοσκελεῖς σταυροί. Ἡ ὅλη σύνθεσις περιλαμβάνεται μεταξὺ δύο πλαισίων ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν κάτω φέρει κυμάτια τὸ δὲ ἄνω εἶναι ἀπλὴ ταινία. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως εἰκονίζεται ἐντὸς ὀρθογώνιου πλαισίου ἐλαφρῶς ἑξεργος κύκλος διαμέτρου 0.54 μ. περιβάλλον ἀνάγλυφον σταυρόν.

Τὸ περιγραφέν θέμα τῆς προσόψεως εἶναι συνηθέστατον κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν (5ον καὶ 6ον αἰ.). Ἀναφέρω προχείρως τὰ ἐξῆς παραδείγματα: ἐκ Δελφῶν¹, ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν (βασιλικῆς Α')², ἐκ Θεσσαλονίκης (Ἀγ. Δημητρίου³ καὶ Μουσείου Ἀγ. Γεωργίου)⁴, ἐκ Λέσβου (βασιλικῆς Ἀφεντέλλη)⁵, ἐκ Σικυῶνος⁶, ἐκ Κορίνθου⁷, ἐκ Φιλίππων (βασιλικῆς Β')⁸, ὡς καὶ ἱκανὰ παραδείγματα ἐκ Ραβέννας⁹. Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα ἐφημερόζετο καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς σαρκοφάγων, ὡς ἀποδεικνύει ἡ χρῆσις αὐτοῦ, κατὰ τὸν 11ον ἀκόμη αἰῶνα, εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Λουκά¹⁰.

3, 4. Ὁμοίαν σύνθεσιν προσόψεως καὶ ὀπισθίας ὄψεως ἦτοι ἀπλοῦ κύκλου μετὰ σταυροῦ παρουσιάζουν τὰ ὑπ' ἀρ. 3 καὶ 4 θωράκια: (Εἰκ. 69 καὶ 70 α-β), τὸ ὑπ' ἀρ. 3 ἐπίμηκες, μήκους κάτω 0.59 μ. καὶ ἄνω 0.335 μ. καὶ ὕψους 0.60 μ., πάχους δὲ 0.13 μ. καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 4 ὁμοιον, πάχους 0.065 μ. Τεμάχιον ὁμοίου θωρακίου εἶναι ἐντοιχισμένον καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ νοτιοδυτικοῦ τρουλλίσκου τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς.

5. (Εἰκ. 71). Μαρμάρινον θωράκιον, διαστάσεων μήκους 1.315, ὕψους 0.915 καὶ πάχους ἄνω 0.24 μ. Ὁπισθεν ἀκόσμητον. Προέρχεται ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ. Κάτωθεν λοξοτμήτου ταινίας στέψεως εἰκονίζεται

¹ Laurent, BCH 23, 1918, σ. 246-247.

² Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 77, εἰκ. 90, 91.

³ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, πίν. 47, 5.

⁴ Μ. Καλλιγᾶς, ΠΑΕ 1939, σ. 82 εἰκ. 10.

⁵ Ἀ. Ὁρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 32 καὶ 46 (ἀμφίγλυφον μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν καὶ ὀπισθεν).

⁶ Ἀ. Ὁρλάνδος, ΠΑΕ 1933, σ. 83 εἰκ. 2 καὶ Συλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Β' σ. 514 εἰκ. 475, 6.

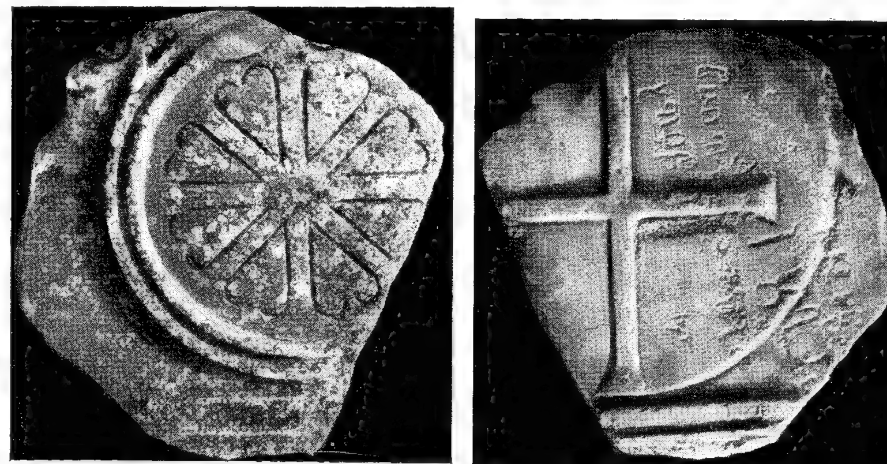
⁷ R. Scranton, Mediaeval Architecture, Corinth 16, πίν. 19 ἀρ. 3.

⁸ P. Lemerle, Philippes, σ. 506, εἰκ. 64 (μὲ ὁμοίαν ὀπισθεν διακόσμησιν κύκλου μετὰ σταυροῦ).

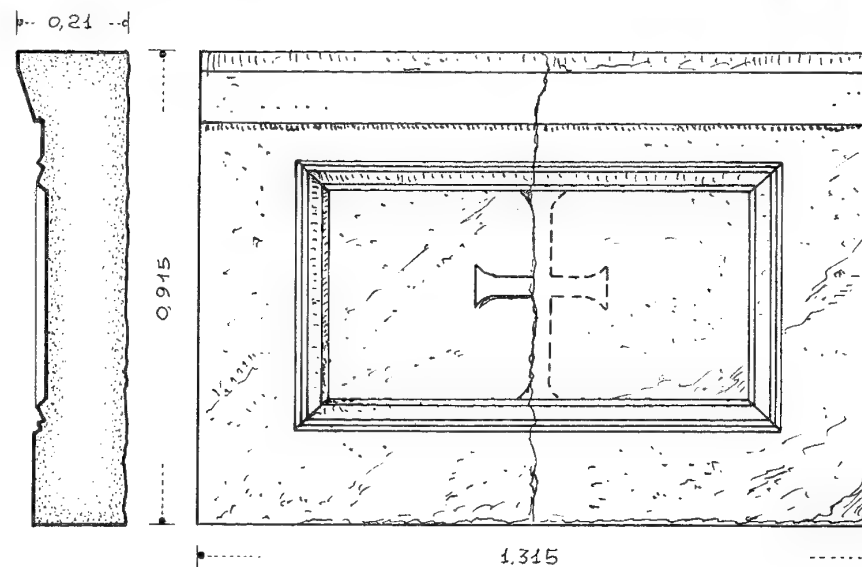
⁹ Εἰς τὸ Museo Nazionale: R. Olivieri Farioli, Corpus della scultura... di Ravenna, ἐπιμ. G. Bovini, III, Roma 1969, ἀρ. 124, 125, 126 α-β, 127, 128 α-β, 129.

¹⁰ Βλ. εἰκόνα του προσφάτως παρὰ Ε. Στίκα, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970, πίν. 6.

κοῖλον ὀρθογώνιον, πλαισιούμενον ὑπὸ κυματίου καὶ φέρον ἐν τῷ μέσῳ σταυρόν κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖς ἐφθαρμένον.

Εἰκ. 70 α-β. Ἀμφίγλυφον θωράκιον. α: προσθία, β: ὀπισθία ἐπιφάνεια

Εἰκ. 71. Θωράκιον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

6. (Εἰκ. 72). Διαστάσεις: μ. σ. πλάτος 0.45 καὶ ὕψος 0.64 μ., πάχους 0.13 μ. Ἐντὸς πλαισίου, πλάτους 0.082 μ. βαθυσμένον ἐπίπεδον κοσμούμενον ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ, τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνον ἡ δεξιὰ κεραία,

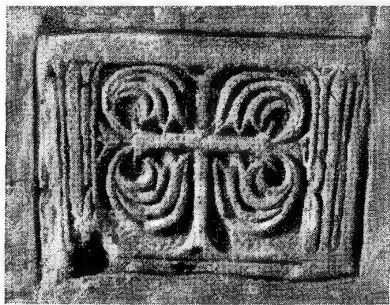
μήκους 0.185 μ. ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς ὁποίας ἐκφύονται, ἄνω καὶ κάτω, πυκνὰ φυλλώματα, ὅμοια τῶν ὁποίων θὰ ἐξεφύοντο καὶ ἀπὸ τὰς ἄλλας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ του κοσμεῖται καὶ ἐνταῦθα διὰ σταυροῦ ἐντὸς κύκλου. Πλαγίως φέρει ἔμβολον πλάτους 0.055 καὶ ἐξοχῆς 0.03 διὰ τοῦ ὁποίου θὰ συνεδέετο πρὸς γειτονικὸν θωράκιον.

Σταυρὸς φέρων ὁμοίαν διακόσμησιν συναντᾶται καὶ ἐπὶ ἐπιθήματος, (διαστάσεων 0.23×0.34) ἐντειχισμένου ἀριστερὰ τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὴν

Εἰκ. 72. Ἀμφίγλυφον θωράκιον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 73. Ἐπίθημα ἐντειχισμένον εἰς Π. Ἐπισκοπὴν παρὰ τὴν θύραν εἰσόδου της.

δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς (εἰκ. 73), ἐνῶ ἄλλο ὅμοιον κολοβὸν τεμάχιον εἶναι ἐντειχισμένον δεξιὰ τῆς θύρας εἰσόδου.

7. (Εἰκ. 74). Διαστάσεις: πλάτος 0.69, ὕψος 0.88, πάχος 1.13. Ἡ ἄνω ἀριστερὰ του γωνία ἀποκεκρουμένη. Ἐντὸς λείου πλαισίου διατηρουμένου ἄνω, δεξιὰ καὶ κάτω, ἔχει γλυφῇ τετράγωνος τριμερῆς ταινία περιβάλλουσα διπλοῦν κύκλον συναπτόμενον διὰ κόμβων μεθ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ τετραγώνου. Ἐντὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ κύκλου ὑπάρχει δεύτερος πλαισιούμενος ὁμοίως ὑπὸ τριμεροῦς ταινίας καὶ περιβάλλοντος ἰσοσκελῆ σταυρὸν τὰ ἄκρα τῶν κεραίων τοῦ ὁποίου σχηματίζονται ἐντόνως καμπύλα καταλήγοντα εἰς κυκλικὰς ἀποφύσεις. Ὁ ἐσωτερικὸς οὗτος σταυρὸς βαίνει ἐπὶ διβάθμου βάσεως. 6ου αἰῶνος. Ὁπισθεν ἀκατέργαστον.

Α Μ Β Ω Ν Ε Σ

Γράφοντες περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ καὶ περὶ τοῦ Ἐπισκόπου Ὡφελίμου (σ. 9) ἀνεφέραμεν, ὅτι ἡ μνημονεύουσα αὐτὸν ἐπι-

Εἰκ. 74. Θωράκιον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου Τεγέας.

γραφὴ εἶναι χαραγμένη ἐπὶ μαρμαρίνου γλυπτοῦ τεμαχίου, ἀποκειμένου σήμερον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 75). Τὸ κείμενόν της ἔχει ὡς ἑξῆς¹:

Ο ΑΓΙΩΤ[ατος

ΩΦΕΛΙΜ[ος

ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΑΥΤΟ[ῦ σωτηρίας)

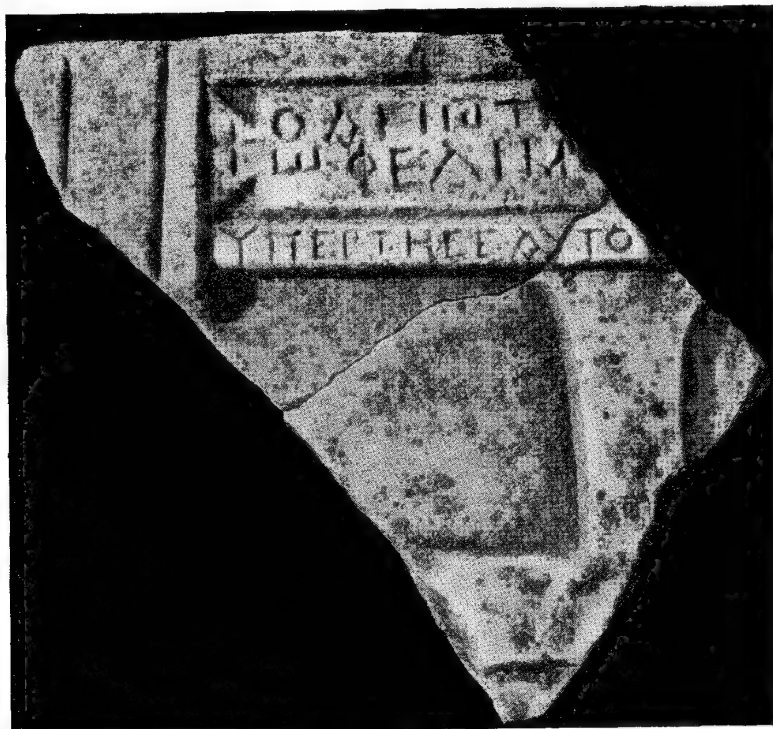
Τὸ ὄνομα Ὡφέλμος ἀπαντῶν σπανίως εἰς τὰς ἐπιγραφάς, ἐπεχωρίαζεν ὅμως, ὡς φαίνεται, ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Τεγέᾳ, ἀφοῦ τὰ πλεῖστα² γνωστὰ

¹ Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφερθεῖσα παλαιότερον ὑπὸ τοῦ F. C. H. L. Pouqueville (Voyage de la Grèce τόμ. V, 1827, σ. 280) ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον, ἄνευ σχολίων καὶ εἰκόνος, ὑπὸ τοῦ G. Mendel (BCH 25, 1901, σ. 281) ἐσχολιάσθη δ' ἔπειτα ὑπὸ τοῦ N. A. Bege (BCH 31, 1907, σ. 381). Εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν εὑρεται εἰς τὰ Addenda τοῦ V, 2 τόμου, σ. 145.

² IG V, 2, ἀρ. 50, 58 (Τρόφερον Ὡφελίμου). V, 2, ἀρ. 326 β (Ὡφελίμου χαῖρες) καὶ R. Vallois, BCH 50, 1926, σ. 170, ἀρ. 4 (Ὡφελίμου χαῖρες).

παραδείγματά του προέρχονται ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης, ἐν δὲ καὶ ἐκ τῆς γειτονικῆς Κορίνθου ¹.

Ἐκ τοῦ ἐπιθέτου ἀγιώτατος, μὲ τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὁ Ὡφέλιμος

Εἰκ. 75. Ἡ ἀναφέρουσα τὸν Ἐπίσκοπον Ὡφέλιμον ἐπιγραφὴ χαραγμένη ἐπὶ τεμαχίου ἄμβωνος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

προκύπτει, ὅτι πρόκειται περὶ ἐπισκόπου ². Ὑπῆρχεν ἐπομένως τότε ἐπισκοπὴ ἐν Τεγέᾳ. Πότε ὅμως ἀκριβῶς ιδρύθη ἡ ἐν λόγῳ ἐπισκοπὴ δὲν γνωρίζομεν· βέβαιον πάντως εἶναι, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Ὡφέλιμος παρεκάθι-

¹ IG 4, ἀρ. 408 Ἰωάν[νης], Λο[ύκιος] Ὡφέλιμος.

² Οὕτω π. χ. εἰς Γέρασα ἡ ὑπ' ἀρ. 335 ἐπιγραφὴ (C. Kraeling, Gerasa, City of the Decapolis, New Haven, Connecticut, 1938, σ. 487) λέγει: Γερασίου τοῦ ἀγι(ω)τάτου ἡμῶν ἐπισκ(όπου), ἡ δὲ ὑπ' ἀρ. 341 ἀγι.../ἐπισκο-/πο. Ὡς ἀγιώτατοι χαρακτηρίζονται ἀργότερον καὶ οἱ μητροπολίται εἰς χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, (Ἄ. Ὁρλάνδος - Λ. Βρανούση, Τὰ Χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, Ἀθήναι 1973, σ. 25 ἀρ. 39 σ. 66 ἀρ. 74, σ. 75 ἀρ. 83, σ. 78 ἀρ. 85 κλπ.). Εἰς ἐπιγραφὴν Ἐρεσοῦ τῆς Λέσβου (ΛΔ 12, 1929, σ. 38 ἀρ. 1), ἀναγινώσκομεν: ἀγιωτάτου ἐπισκ(όπου).

σεν εἰς τὴν ἐν Χαλκηδόνι τὸ 451 συγκροτηθεῖσαν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, τῆς ὁποίας καὶ συνυπέγραψε πλείονας πράξεις ¹.

Τὸ μέχρι τοῦδε περιγραφέν τεμάχιον (εἰκ. 74), κολοβὸν ἄνω δεξιὰ καὶ κάτω ἀριστερά, μ. σ. μήκους 0.375 καὶ ὕψους 0.33 ἀπετέλει τὸ ἄνω τμήμα θωρακίου πάχους 0.07 μ. τοῦ ὁποίου ἡ καμπυλότης (ἀκτῖνος 1,05 μ.) ἀποδεικνύει, ὅτι πρόκειται περὶ ἄμβωνος καὶ οὐχὶ περὶ ἐπιτυμβίου πλακός, ὡς παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ Ν. Ἀλεξοπούλου ² ἔγραψε καὶ ὁ Hiller von Gärtringen ³. Τὴν χρῆσιν τοῦ γλυπτοῦ ὡς ἐπιτυμβίου πλακός ἐδέχθη καὶ ὁ Ν. Μοραΐτης ⁴. Συχνάκις ἄλλωστε ἀπαντῶνται ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν ἄμβωνων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωσάντων αὐτοὺς ἐπισκόπων ⁵. Ἡ μετὰ λαβῶν δέλτος, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφὴ, περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίου πλαισίου πλάτους 0.025 μ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χαραγμένον καὶ τμήμα τοῦ τέλους τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 75). Κάτωθεν τοῦ πλαισίου τούτου εἰκονίζετο μέγας ἀνάγλυφος, ἔξωρος «λατινικός» σταυρός, πλάτους 0.046 μ. μὲ διαπλατυνομένας κατὰ τὰ ἄκρα τὰς κεραίαις.

Πλὴν ὅμως τοῦ ὡς ἄνω τεμαχίου διεσώθη, ἀποκείμενον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου καὶ προερχόμενον ὁμοίως ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, καὶ ἄλλο θωράκιον ἄμβωνος (εἰκ. 76) ἀναγνωριζόμενον ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ τὸ πρῶτον κυρτότητος αὐτοῦ, ἀντιστοιχούσης, ὡς καὶ τὸ πρῶτον, πρὸς ἀκτῖνα 1,05 μ. καὶ ἀνήκοντος ἐπομένως εἰς τὸν ὑψωμένον ἑξώστην τοῦ ἄμβωνος ⁶.

¹ J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio τ. 6 (ann. 441 - 451) Paris - Leipzig 1901 στ. 577 Πράξις Α': Ὡφέλιμος Τεγέας, σ. 578 πράξις Α' *Ophelimos Tegeae civitatis Helladis*, στ. 949, πράξις Δ' ἀπλὴ μνεία. Τόμ. 7 (ann. 451 - 492) στ. 29. Πράξις Δ': Ὡφέλιμος ὁ εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος Τεγέας (στ. 159, 60). Πράξις ΣΤ': Ὡφέλιμος ἐπίσκοπος πόλεως Τεγέας ὁρίσας ὑπέγραψα, στ. 126: *Ophelimos Tegeae*, ἐν στ. 461, πράξις Θ', ἀπαντᾷ ἡ γραφή: *Ophelimos Getheas* (προφανῶς κατ' ἀναγραμματισμὸν ἀντὶ τοῦ *Tegeae*). Πβλ. καὶ P. B. Gams, Series episcopatum Ratisbonae 1873 σ. 430. M. Le Quien, Oriens christianus, Parisiis 1740, II στ. 195 - 196 καὶ E. Schwartz, Über die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und K/pel (Abhandl. der Bayerischen Akademie, München 1937, Heft 13, 1937 σ. 79: Τεγέας (Ἑλλάδος) (Illyricum)).

² Ἀρχαδικὰ Σύμμεικτα, σ. 28.

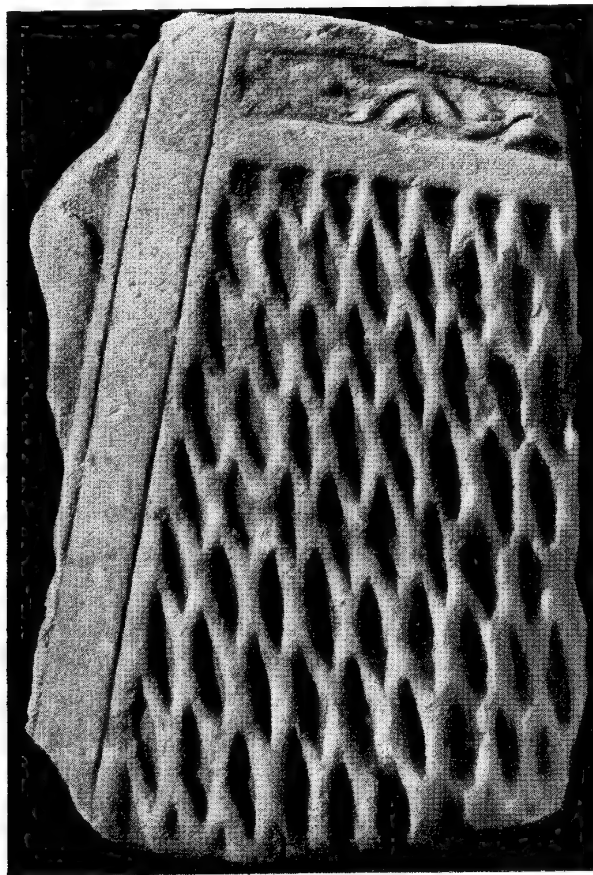
³ RE τ. VA στ. 117.

⁴ Ἱστορία τῆς Τεγέας σ. 237.

⁵ Οὕτω π. χ. εἰς τὴν Τροιζῆνα (Δαμαλᾶν) (Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τόμ. Ε', 1939 - 40, σ. 31 = IG IV, 684), εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Νοτίου (Κολοφῶνος) (Macridy-Bey, Öster. Jahreshfte 15, 1912, σ. 38) καὶ εἰς τὴν Οὐρσίαν βασιλικὴν τῆς Ραβέννας (G. Bonini, Storia e architettura degli edifici paleocristiani di Ravenna, Bologna 1964, σ. 111).

⁶ Ὅρα σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Α. Κ. Ὁρλάνδου. Ἡ ἐξολύστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης τόμ. Β' σ. 559 ἐξ.

Τὸ δεύτερον τοῦτο τεμάχιον ἄμβωνος, μ. σ. πλάτους 0.45 μ. καὶ μ. σ. ὕψους 0.69 μ. φέρει ἄνω, ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, ἀνάγλυπτον ταινίαν ἐξ ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ¹ μετὰ παρεμβαλλομένων φύλλων κισσοῦ, ὕψους

Εἰκ. 76. Τεμάχιον θωρακίου τοῦ αὐτοῦ ἄμβωνος προερχόμενον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

0.06 μ., ἀριστερὰ δὲ πλατὺ, κατακόρυφον πλαίσιον πλάτους 0.09 μ., ὅμοιον τμῆμα τοῦ ὁποίου διασώζεται καὶ ἀριστερὰ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πρώτου τεμαχίου (εἰκ. 75). Ἡ ὑπόλοιπος καμπύλη ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου καλύπτεται ὑπὸ ἀναγλύφου δικτυωτοῦ κοσμήματος σχηματιζομένου

¹ Ὅμοιον πλαίσιον ἐπὶ θωρακίου Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας (Patrizia Angiolini Martinelli, *Corpus della scultura di Ravenna*, ἐπιμ. G. Bovini, I, Roma 1968, ἀρ. 133).

ἐκ σειρᾶς παραλλήλων κατακορύφων ἐξέργων στελεχῶν συμμετρικῶς τεμνομένων ὑπὸ ἄλλων λοξῶν ἐξέργων στελεχῶν. Διὰ τῆς τοιαύτης διατάξεως δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις διατρήτου δικτυωτοῦ κιγκλιδώματος, οἷα συνηθίζοντο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἰς θωράκια κυρίως ἄνω ὁρόφων στοῶν¹ ἢ ἄλλων κτηρίων. Ὅμοιαν δικτυωτὴν διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ θωράκιον τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν² ὡς καὶ τὸ θωράκιον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεωρείου τοῦ Ἱπποδρόμου, τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀβελίσκου τοῦ Θεοδοσίου³.

Ὁ ἄμβων εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκον τὰ δύο τεμάχια χρονολογεῖται ἀσφαλῶς, λόγῳ τῆς μνείας τοῦ ἐπισκόπου Ὁφελίμου, εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος.

Β'. ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα βυζαντινὰ γλυπτὰ θὰ ἔπρεπε κυρίως νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ δευτέρου μέρους, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Τεγέα νῦν τοῦ Νύκλι. Χάριν ἐν τούτοις τῆς ἐνιαίας ἐμφανίσεως τοῦ περὶ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου κεφαλαίου ἐκρίναμεν σκόπιμον νὰ τὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα, ὡς συνέχειαν τῶν παλαιοχριστιανικῶν. Ἴδου δὲ ποῖα εἶναι τὰ γλυπτὰ ταῦτα.

ΘΩΡΑΚΙΑ

Δύο τεμάχια θωρακίου (εἰκ. 77α καὶ β), φέροντος ἐγγεγλυμμένον ὀρθογώνιον μετὰ ἐγγεγραμμένον ῥόμβου πλαισιουμένου ὑπὸ ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ. Τὸ τῆς εἰκόνος 76α εὐρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὴν κόγχην τοῦ διακονικοῦ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἀλέας. Ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς τὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἢ τὰς ἀρχὰς τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνήκει καὶ τεμάχιον θωρακίου, ὁπισθεν ἀδρῶς εἰργασμένον (εἰκ. 77γ), σωζομένων διαστάσεων 0.28×0.385 καὶ πάχους 0.05, εἰς τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται ἀνάγλυφος κύκλος περιβάλλων ἀνάγλυφον χρῆσμα καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ δύο μεγάλα ἀντίρροπα φύλλα κισσοῦ. Τὸ σύνολον πλαισιοῦται ὑπὸ ταινίας κοσμουμένης δι' ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ, ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς εἰκόνος 76. Ἀγνώστου προελεύσεως.

Δύο τεμάχια τοῦ αὐτοῦ θωρακίου (εἰκ. 78). Μέγισται σωζόμεναι δια-

² Π. χ. τῆς Στοᾶς Ἀττάλου τῶν Ἀθηνῶν, F. Adler, *Die Stoa des Königs Attalos zu Athen*, Berlin 1875, πίν. 4 καὶ τῆς ἀρχαίας Πελλήνης, Ὁ γ λ α ν δ ο ς, ΠΑΕ, 1932 σ. 62 εἰκ. 1.

¹ Α. Ὁ γ λ α ν δ ο υ, *Ξυλόστεγος βασιλικὴ τ. Β'* σ. 516 εἰκ. 477, 5.

³ Βλ. εἰκόνα παρὰ J. Ebersolt, *Les arts somptuaires à Byzance*, σ. 19, εἰκ. 1.

στάσεις του ἀριστεροῦ τεμαχίου 0.335×0.39 , πάχος 0.07. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται κύκλος κομβούμενος πρὸς ἐσωτερικὸν τετράγωνον, τὸ ὁποῖον περιβάλλει. Εἰς τὸ μεταξὺ κύκλου καὶ τετραγώνου κενὸν μικρὸς ρόδαξ. Ἐξω

α β γ
Εἰκ. 77. Τεμάχια ὁψίων παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων.

τοῦ μεγάλου κύκλου εἰκονίζεται μικρότερος κύκλος (διαμ. 0.146) περιβάλλον ἑξάφυλλον ρόδακα. Εἰς τὸ δεξιὰ κολοβὸν τεμάχιον εἰκονίζεται τμήμα βότρυος καὶ παρ' αὐτὸ ἑλικες καὶ ὀστρίγγες ἀμπέλου. Τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου ἡ ὀπι-

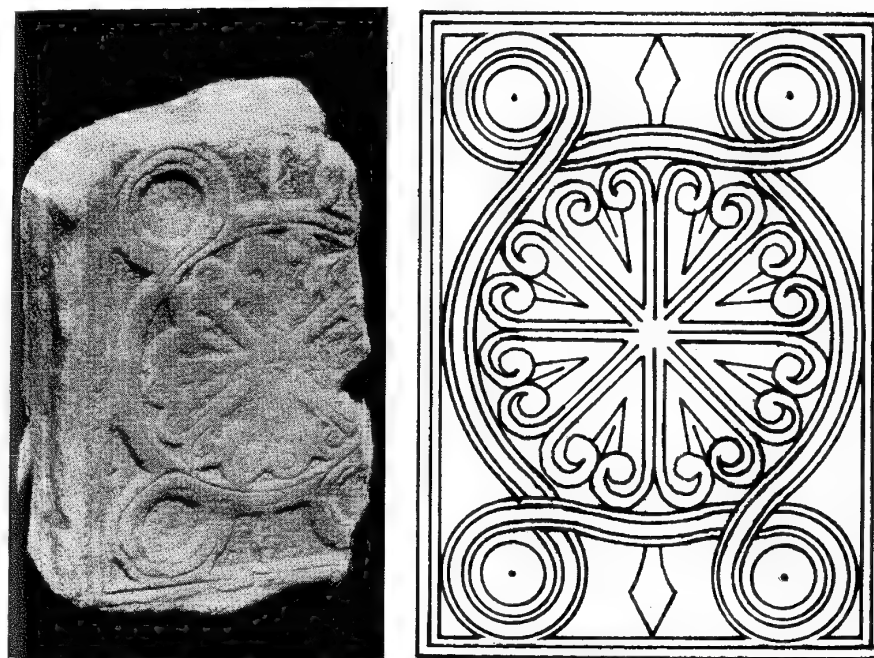

α β
Εἰκ. 78. Τεμάχια βυζαντινῶν θωρακίων Νυκλίου.

σθία ὅψις φέρει ἀνάγλυφον τμήμα κύκλου, ὅστις πιθανῶς θὰ περιέβαλλε σταυρόν, 9ου ἢ 10ου αἰῶνος.

Θωράκιον κολοβὸν δεξιὰ, μ. σ. πλάτους 0.43 μ., ὕψους 0.67 μ. καὶ πάχους 0.20 μ. (εἰκ. 79). Ἡ ὀπισθία ὅψις του εἶναι ἀνώμαλος, ἡ δὲ ἐμπροσθία τετριμμένη. Εἰκονίζει ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως ὀκτάκτινον χρῖσμα, τὰ

μεταξὺ τῶν ἀκτίνων τοῦ ὁποίου κενὰ πληροῦνται δι' ἀνθεμίου σχηματιζομένου ἐκ τῶν καμπυλουμένων ἄκρων τῶν ἀκτίνων καὶ ἐνῶς μεταξὺ αὐτῶν λογοχειδοῦς φύλλου. Ἡ περιβάλλουσα τὸ χρῖσμα τριμερὴς ταινία, διαμέτρου 0.43 μ., σχηματίζει κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου πλαισίου εἰς

Εἰκ. 79. Βυζαντινὸν θωράκιον ἐκ Νυκλίου. Φωτογραφία καὶ σχέδιον.

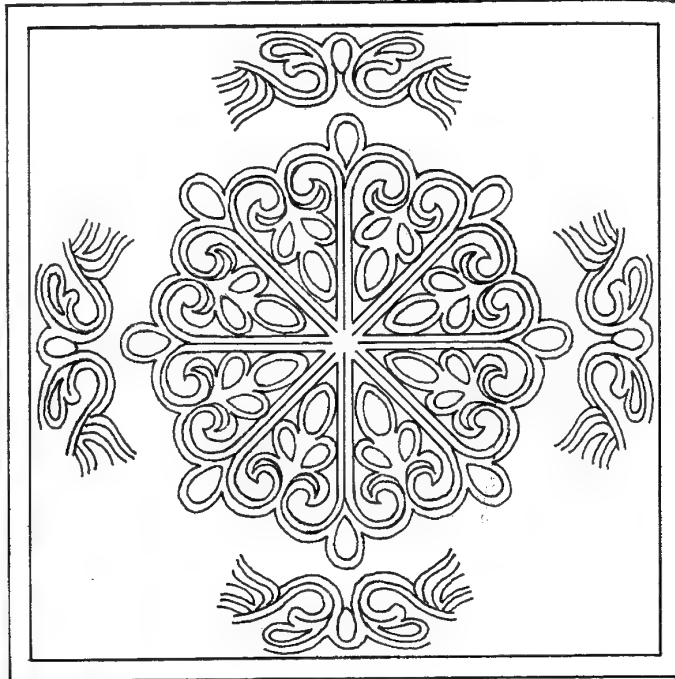
τὸ ὁποῖον ἐγγράφεται, μικροτέρους κύκλους, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 0.17 μ. Τὸ δεξιὰ τῆς εἰκόνος 79 σχέδιον παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ σχεδίου τοῦ θωρακίου. Ἀνήκει πιθανώτατα εἰς τὸν 10ον ἢ τὸν 11ον αἰῶνα.

Εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα, ἢ καὶ τὸν 12ον αἰ. ἀνήκει καὶ τμήμα θωρακίου εἰκονίζοντος καὶ πάλιν ὀκτάκτινον χρῖσμα, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν ἀκτίνων καμπυλούμενα στηρίζουν τρίφυλλον ἀνθέμιον, πληροῦν ὁλόκληρον τὸ μεταξὺ τῶν ἀκτίνων κενόν, ὥς ἡ παραπλεύρως του ἀναπαράστασις δεικνύει (εἰκ. 80). Τὸ ὅλον χρῖσμα ἦτο καὶ ἐνταῦθα ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου ἐπληροῦντο διὰ ποικίλων ἀνθεμίων.

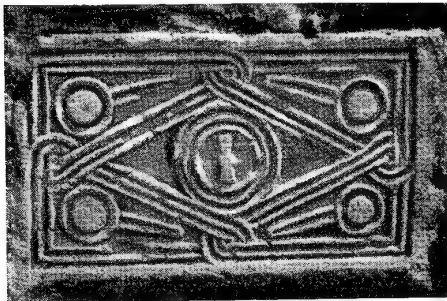
Ὁρθογώνιον θωράκιον διαστάσεων 0.40×0.23 μ. ἀγνώστου πάχους ἐπειδὴ εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον δεξιὰ τῆς βορείου θύρας τοῦ ναοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 81). Εἰκονίζει τὸ σύνθημα κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα διακοσμητικὸν θέμα ρόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου, αἱ

γωνία τοῦ ὁποίου συνάπτονται διὰ κόμβων πρὸς τὰ μέσα ἐκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου. Ὁ ῥόμβος περιβάλλει κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται δυσδιάκριτος σταυρός, ἐνῶ τὰ τέσσαρα γωνιαῖα τριγων-

Εἰκ. 80. Τεμάχιον βυζαντινοῦ θωρακίου Νυκλίου. Φωτογραφία καὶ σχεδίων ἀναπαραστάσεως.

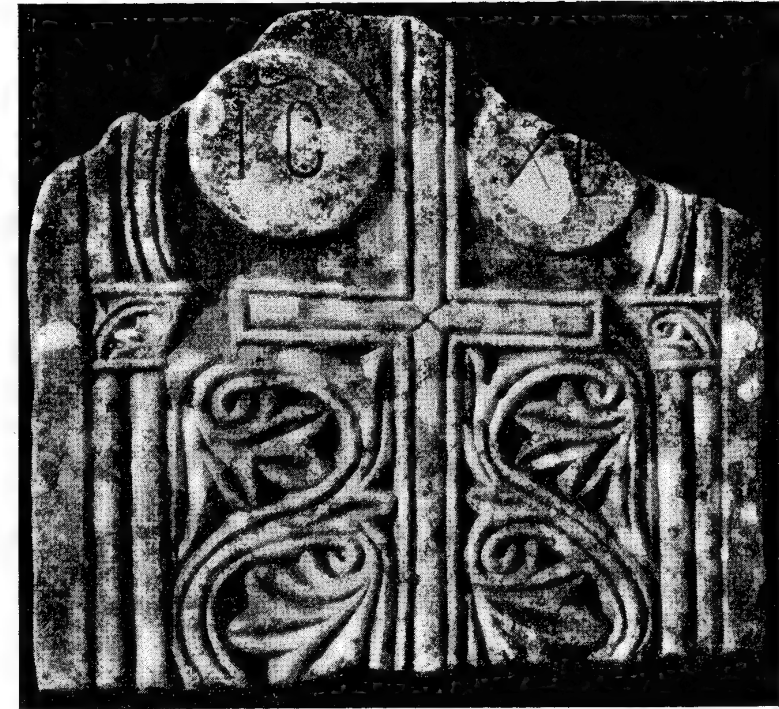
νικά διαμερίσματα πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων ροδάκων, μετ' ἐπιμήκων οὐρῶν. Βλ. ὅμοιον εἰς Millet, Le monastère de Daphni εἰκ. 9 σελ. 12.

Εἰκ. 81. Βυζαντινὸν θωράκιον Νυκλίου.

μάλιστα ὑπερημικυκλίου (εἰκ. 82) τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων (εἰκ. 82, 83) συναπτομένων ἐν τῷ μέσῳ διὰ κόμβου (εἰκ. 83) (τ ρ ο π ι-

Δύο ὁμοίου σχεδίου θωράκια κολοβά, τὸ μὲν ἄνω, τὸ δὲ κάτω (εἰκ. 82/83). Σωζόμεναι διαστάσεις: τοῦ πρώτου πλάτος 0.54, ὕψος 0.485, πάχος 0.07, τοῦ δευτέρου σωζόμενον πλάτος 0.38 μ., ὕψος 0.475, πάχος 0.07 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας τῶν ὄψεως εἰκονίζονται τὸ λίαν ἀγαπητὸν θέμα ἡμικυκλικοῦ, ἐνταῦθα

Εἰκ. 82 τὸ ἄνω καὶ 83 τὸ κάτω μέρος ὁμοίου βυζαντινοῦ θωρακίου ἐκ Νυκλίου ἀποκειμένου ἐν τῷ μουσεῖῳ Τεγέας.

κ¹;) καὶ περιβάλλοντος μέγαν ὄρθιον σταυρόν, ἀπὸ τῆς κάτω κεραίας τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἀνελισσόμενος πρὸς τὰ ἄνω κυματοειδῆς βλαστὸς μετ' ἀνακάμπτωμένων ἡμιανθεμίων, διὰ τῶν ὁποίων πληροῦνται τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ κάτω διαμερίσματα. Τοῦ αὐτοῦ σταυροῦ τὰ ἄνω διαμερίσματα

Εἰκ. 84. Θραύσματα βυζαντινοῦ θωρακίου ἐκ Νυκλίου.

πληροῦνται δι' ἐξέργων κυκλικῶν δίσκων, διαμέτρου 0.135 μ., ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐχαράχθη τὸ γνωστὸν μονογράφημα IC XC.

Τὸ θέμά, σύνηθες ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος, εὐρίσκεται εἰς πολλὰ παραδείγματα. Ἀναφέρω προχείρως τὸ τῆς Κορίνθου² καὶ τὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν³, ὡς καὶ τὸν στεατῖτην τῆς Μ. Βατοπεδίου⁴.

Γλυπτὸν θωράκιον (εἰκ. 84) σωζομένων διαστάσεων 0.41 × 0.36, πάχους 0.095. Ὅπισθεν ἁδρομερῶς εἰργασμένον. Εἰκονίζει τριμερῆ ταινίαν πλάτους 0.04 μ. τετραγώνου σχήματος, πλευρᾶς 0.22 μ., συναπτομένην διὰ κόμβων πρὸς τὰ μέσα τῶν πλευρῶν περιγεγραμμένου τετραγώνου καὶ περιβάλλουσιν ὀμφαλωτὸν ρόδακα ἐντὸς κύκλου. Τὰ

μεταξὺ τῆς ταινίας κενὰ εἶναι βαθέως ἐσκαμμένα. Περιεβάλλετο πιθανώτατα ὑπὸ λείου εἰσέχοντος πλαισίου κάτω (0.09 μ.) καὶ πλαγίως (0.065 μ.). 9ου ἢ 10ου αἰῶνος.

BYZANTINA KIONOKRANA

Κιονόκρανον (εἰκ. 85), ἐλαφρῶς κολουροκωνικὸν πρὸς τὸ λεβητοειδὲς μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Διαστάσεις: κάτω διάμετρος 0.252 μ., ἄβακος

¹ Περὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὅρου τῆς τροπικῆς θὰ διαλάβω ἀλλαχοῦ ἐκτενέστερον.

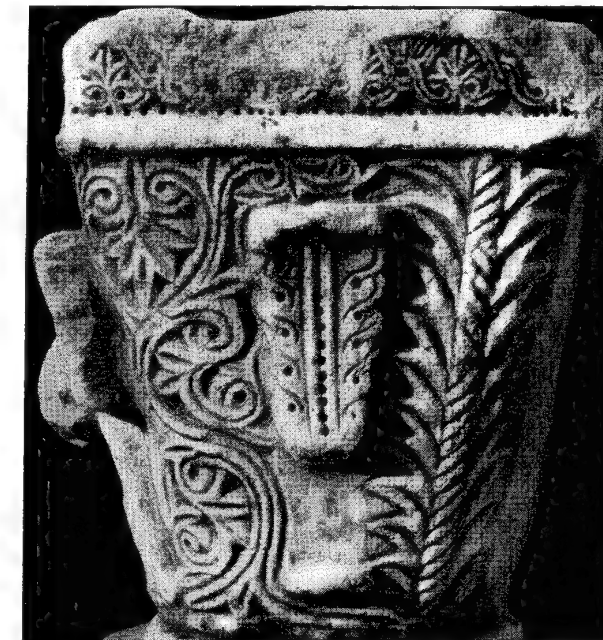
² Α. Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Δελτ. 4, 1918, Παράρτ. σ. 8-9, ἀρ. β. Scranton, Corinth 16, πίν. 21 ἀρ. 14 καὶ πίν. 22 ἀρ. 13 (ἐκ Κρανείου).

³ L. Bréhier, Étude sur l'histoire de la sculpture en Nouvelles Archives des Missions Scientifiques, N. S. fasc. 9, Paris 1913, πίν. VI εἰκ. 12.

⁴ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, II, Paris 1926, σ. 670, εἰκ. 330 ἔνθα ἀντὶ σταυροῦ εἰκονίζεται κάτωθεν τοῦ τόξου (τροπικῆς) ὁ Ἅγιος Γεώργιος.

Εἰκ. 85. Βυζαντινὸν κιονόκρανον μετ' ἀετοῦ εἰς τὸ μέσον.

Εἰκ. 86. Ἄλλη πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου τῆς εἰκ. 85.

0.365 × 0.375, ὀλικὸν ὕψος 0.44 μ. Ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Κοσμεῖται κατὰ τὰ τρία τέταρτα αὐτοῦ, μιᾶς πλευρᾶς του παραμεινάσης ἀκοσμήτου. Ἐπὶ μιᾶς τῶν κεκλιμένων πλευρῶν του φέρει ἔξεργον τὴν παράστασιν ἀετοῦ κατ' ἐνώπιον μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας (εἰκ. 85). Οἱ ἐπὶ τῆς πλατείας οὐρᾶς του προβαλλόμενοι πόδες του, ὡς καὶ ἡ κεφαλὴ εἶναι κατεστραμμένα. Ἐπὶ δύο ἄλλων πλευρῶν (εἰκ. 86), εἰκονίζεται ἔξεργον, στενὸν καὶ ὑψηλὸν φύλλον μετὰ μίσχου, ἀνακαμπτόμενον ἐπάνω, μὲ τὸ κάτω μέρος κατεστραμμένον. Ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια τοῦ κολούρου κώνου καλύπτεται, ἐκατέρωθεν μὲν τοῦ ἀετοῦ, δι' ἐλικοειδῶν βλαστῶν, τῶν ὁποίων τὰ κύματα πληροῦνται διὰ διπλῶς ἀνακαμπτόμενων ἡμιανθεμίων, ἐκατέρωθεν δὲ τῶν φύλλων διὰ λοξῶν ὑψηλῶν σχοινοειδῶν στελεχῶν ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἐπάλληλα φύλλα ἀκάνθης. Κεκοσμημένος εἶναι ὁμοίως καὶ ὁ ἄβαξ διὰ καρδιοσχήμου συμπλέγματος ταινιῶν εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων εἶναι γεγλυμμένα ὄρθια ἀνθέμια. Ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθεμίων τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου καὶ τὸ διπλῶς ἀνακαμπτόμενον σχέδιον αὐτῶν μαρτυροῦσιν, ὅτι τὸ κιονόκρανον δὲν δύναται νὰ εἶναι νεώτερον τοῦ 11ου αἰῶνος¹.

Τὸ περιγραφὲν τεμάχιον προέρχεται ἐκ τοῦ παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀλέας μεταγενεστέρου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου ἐπὶ μακρὸν ἐχρησίμωσεν ὡς βάσις τῆς Ἀγίας Τραπέζης.

Μετωπικοὶ ἀετοὶ κατὰ τὸ μέσον τῆς κυρίας πλευρᾶς συνθέτων κορινθιακῶν παλαιοχριστιανικῶν κιονοκρανῶν, ἰδίᾳ δὲ διζώνων, εἶναι συνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν μάλιστα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπόθεν φαίνεται ἐρχομένη καὶ ἡ προέλευσις των. Τὰ παραδείγματά των βλέπε παρὰ J. Kramer, *Skulpturen mit Adlerfiguren des 5 Jahrh. n. Ch. in K/pel, Köln 1968*. Συνεχίσθη ὁμοίως ἡ χρῆσις των καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἰς τὴν ἐπιμελῆ μελέτην τῆς Μ. Παναγιωτίδης εἰς τὸ Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περ. Δ', τόμ. 5', 1972, σ. 82 κ. ἑ.

Ἄλλο κιονόκρανον, περισσότερον κολοβόν, τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς τύπου καὶ διακοσμήσεως ἀλλὰ μὲ τοὺς ἀετοὺς τοποθετημένους οὐχὶ εἰς τὸ μέσον τῶν πλευρῶν ἀλλ' ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος, εἰς τρόπον ὥστε αἱ ἀνοικταὶ τῶν πτέρυγες νὰ διασταυροῦνται εἰς τὸ μέσον τῶν πλευρῶν, ἀπέκειτο πρὸ καιροῦ ἐπίσης εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 87).

Τὰ ἐραλδικοῦ τούτου τύπου, ὡς ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ J. Kramer τὰ ὅμοια κιονόκρανα, εἶναι συνηθέστατα, ἴσως μάλιστα καὶ συνηθέστερα τῶν

¹ Ὁ τὸ πρῶτον ἐσχάτως δημοσιεύσας φωτογραφίαν τοῦ Ἀ. Δελήβοργιας (ΑΔ 24, 1969, Χρονικά 1, σ. 130, πίν. 118β, γ) τὸ ἐθεώρησε παλαιοχριστιανικόν. Ὁρθῶς ἡ Μ. Παναγιωτίδης εἰς τὴν μελέτην της (ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. 5, 1972, πίν. 37β, γ) τὸ τοποθετεῖ εἰς τοὺς μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν χρόνους.

προηγουμένων, προέρχονται δὲ καὶ ταῦτα ἀρχικῶς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὅπόθεν διεδόθησαν ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον¹.

Κιονόκρανα κιονίσκων τέμπλου ἢ παρθύρων. α) Κιονόκρανον μαρμαρίνον, συμφυὲς μετὰ τμήματος ὀκταγώνου κιονίσκου (εἰκ. 88α). Φέρει ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς ἀνάγλυφον ἡμίφυλλον ἀκάνθης. Εὐρίσκεται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

β) Κυβόσχημον κιονόκρανον ὀκταγωνικοῦ κίονος (εἰκ. 88β), ὡς δηλοῖ ἡ κάτω τοῦ ὀκτάγωνος ἐπιφάνεια, ἣτις παρουσιάζει μικρὸν τμήμα τοῦ κάτω-

Εἰκ. 87. Βυζαντινὸν κιονόκρανον μετ' ἀετῶν ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος.

θεν τιθεμένου κιονίσκου. Ἐκάστη τῶν τεσσάρων ἐπιπέδων πλευρῶν τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται δι' ἄνθους ἐκ τριῶν πλατέων καρδιοσχήμων φύλλων, ὁ μίσχος τῶν ὁποίων κυρτούμενος σχηματίζει διμερὲς κυκλικὸν πλαίσιον ἐγγραφόμενον εἰς τὴν τετράγωνον πλευρὰν τοῦ κύβου. Συνελέγη ἐκ ναοῦ τῆς Ἀλέας κατὰ τὸ 1917. Διαστάσεις πλευρᾶς κύβου 0.12 × 0.12 μ. (εἰκ. 88β). Ἐχει τὰς κάτω γωνίας τοῦ κύβου στρογγυλεμένας ὥστε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα τοῦ κορμοῦ.

γ) Ἄλλο μεθ' ὁμοίας διακοσμήσεως κυβόσχημον κιονόκρανον συμφυὲς μετὰ τμήματος τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ παρέχει ἡ εἰκὼν 88γ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

δ) Ἄλλο κορινθιάζον κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου (;) μετὰ δυσδιακρίτου διακοσμήσεως φύλλων ἀκάνθης καὶ ὠσειδοῦς ἐξογκώματος ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἄβακος παρέχει ἡ εἰκὼν 88δ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

¹ Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρὰ J. Kramer, ἑ. ἀ. καὶ Μ. Παναγιωτίδης, ἑ. ἀ.

ε) Ὁκταγώνου κιονίσκου κιονόκρανον μετὰ μικροῦ συμφυοῦς τμήματος τοῦ κορμοῦ παρέχει ἡ εἰκὼν 89Α. Δύο τῶν πλευρῶν αὐτοῦ κοσμοῦνται δι' ὀξέων φύλλων ἀκάνθης καὶ φύλλων καλάμου κατὰ τὰς γωνίας. Ἐπὶ τῶν

Εἰκ. 88. Βυζαντινὰ κιονόκρανα ὀκταγωνικῶν κιονίσκων.

λοιπῶν πλευρῶν θυρεοειδὲς κόσμημα καὶ ἀνεστραμμένον ἀνθέμιον. Ἐπὶ τῆς κάτω του ἐπιφανείας διατηρεῖ κυκλικὸν τόρμον διαμέτρου 0.035 μ. Ἡ

Εἰκ. 89. Βυζαντινὰ κιονόκρανα ὀκταγωνικῶν καὶ κυλινδρικῶν κιονίσκων.

πλευρὰ τοῦ τετραγώνου ἄβακος μετρεῖ 0.14 μ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

ς) Κυβόσχημον κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου ἐντειχισμένου ἀντιστρόφως εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 89Β).

Ἡ μία ὁρατὴ του πλευρὰ κοσμεῖται διὰ τοῦ γνωστοῦ λυροειδοῦς γλυπτοῦ κοσμήματος περιβάλλοντος ὀκτάφυλλον ῥόδακα. Τοῦ εἴδους τούτου τὰ κιονόκρανα εἶναι συνήθη κατὰ τὸν 11^{ον} αἰ. καὶ ἐξῆς¹. Αἱ κάτω γωνίαι τοῦ κύβου εἶναι στρογγυλεμέναι, ὥστε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα τοῦ κορμοῦ.

ζ) Κυλινδρικός κιονίσκος μετὰ συμφυοῦς κυβοσχήμου κιονοκράνου μία τῶν πλευρῶν τοῦ ὁποίου ἀφέθη ἀκόσμητος (εἰκ. 89Γ). Αἱ κάτω γωνίαι τοῦ κύβου δὲν ἐστρογγυλεύθησαν ἐνταῦθα, ὥστε νὰ προσαρμόζονται πρὸς τὸν κυλινδρικὸν κορμόν. Ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Μουσείου. Προέλευσις ἀδηλος.

ΚΟΣΜΗΤΑΙ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΤΕΜΠΛΩΝ

Κοσμητῶν (ἴτοι ὀριζοντίων διακοσμητικῶν ζωνῶν, διαχωριστικῶν τῶν διαφορῶν μερῶν τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ ἢ καὶ ὡς ἐπιστύλια τέμπλων ὀρθογωνίου ἢ λοξομήτου τομῆς), διετηρήθησαν πλείονα τεμάχια ἀποκείμενα ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Μουσείου καὶ ἀγνώστου προελεύσεως, ἄλλα δὲ πάλιν εἶναι ἐντειχισμένα εἰς μεταγενεστέρους ναοὺς (Ἀγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ καὶ Ἀγ. Νικολάου). Ὁ παρατιθέμενος πίναξ (εἰκ. 90) παρέχει μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

Οὕτω τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α τεμάχιον λοξομήτου κοσμήτου (εἰκ. 90Α) φέρει κατὰ τὴν κεκλιμένην αὐτοῦ ἐπιφάνειαν πολὺ ἀμελῶς χαραγμένην σειρὰν φύλλων, ἀπομιμουμένων ὡς χωριζόμενα διὰ λογχῶν.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β (εἰκ. 90Β) παρουσιάζει διακόσμησιν ἐξ ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ τὰ κύματα τοῦ ὁποίου πληροῦνται διὰ τριφύλλων.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ λοξόμητον τεμάχιον τῆς εἰκ. 90 φέρει ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ κύκλου, διδύμου κιονίσκου καὶ ἀνθεμίων. Διαστάσεις: μήκος 0.30 μ., ὕψος 0.22 μ. καὶ πάχος ἄνω 0.22 καὶ κάτω 0.16 μ.

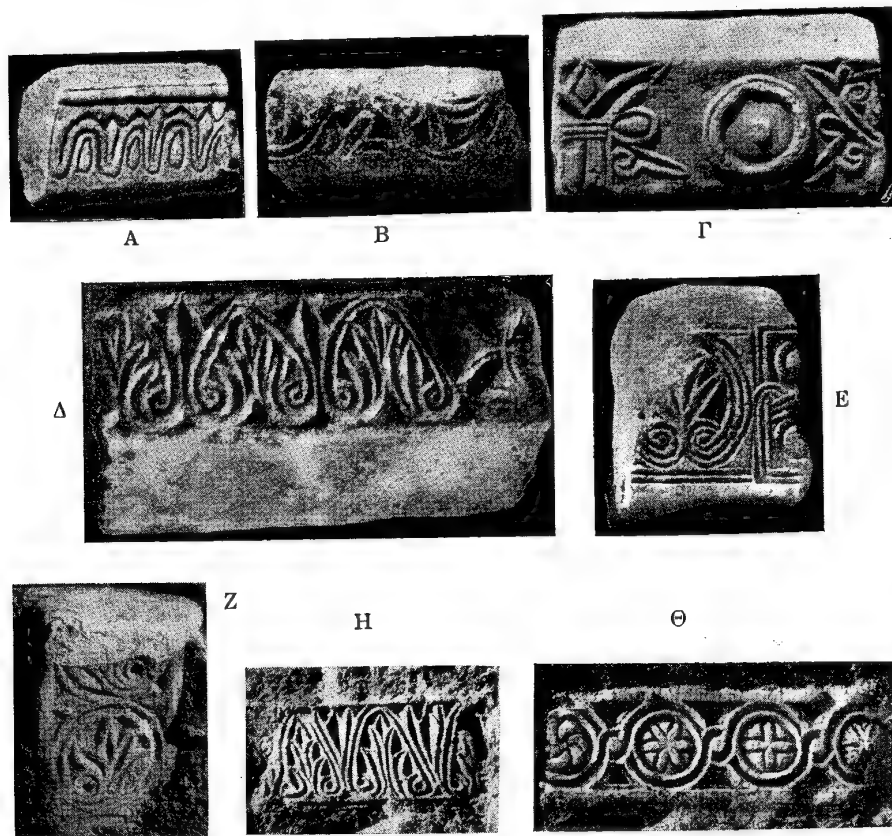
Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Δ τεμάχιον προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τέμπλου (εἰκ. 90Δ). Εἶναι λοξόμητον καὶ φέρει σειρὰν καρδιοσχήμων σχεδίων² περιβαλλόντων ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια καὶ χωριζομένων διὰ λογχοειδῶν φύλλων. Ἐξεργὸς ἰσοσκελὲς σταυρὸς διακόπτει τὴν σειρὰν τῶν ἀνθεμίων. Τὸ κόσμημα

¹ Καπνικαρέα Ἀθηνῶν, 1060 - 1070 (R. Krauthemer, Early Christian and Byz. Architecture, 1965, εἰκ. 159 c). Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ, 12^{ον} αἰ. (Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ, 1921, σ. 13 εἰκ. 12, ἐξ ἀμφικιονίσκου). Μ. Βλαχερνῶν Ἀρτης, 13^{ον} αἰ. (Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME Β', 1936, σ. 23, εἰκ. 14 Γ, κιονίσκου τέμπλου). Πλείονα παραδείγματα ἐκ Κορίνθου βλ. παρὰ R. S. Granton, Corinth 16, 1957, πίν. 23 ἀρ. 29, 30, 32, 33, 35, πίν. 24 ἀρ. 40 Δαφνίου, Millet, Daphni εἰκ. 14, Παναγίας Κιθαιρῶνος, Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME Α', σ. 165, εἰκ. 4.

² Πρβλ. καρδιόσχημα σχέδια ἐπὶ κοσμήτου τῆς Μονῆς Λιβὸς τῆς Κων/πόλεως (Makridy-Megaw-Mangos-Hawkins, D.O.P. 18, 1964, εἰκ. 62).

είναι σύνηθες εις ναούς και ιδίως εις τέμπλα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶ-
νος. Διαστάσεις: μ. σ. μήκος 0.50 μ., πᾶχος 0.30 μ., ὕψος 0.17 μ.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ε' λοξόμητον τεμάχιον (εἰκ. 90Ε), φέρον ἐπὶ τῆς
κεκλιμένης πλευρᾶς του σειρὰν τετραγώνων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς

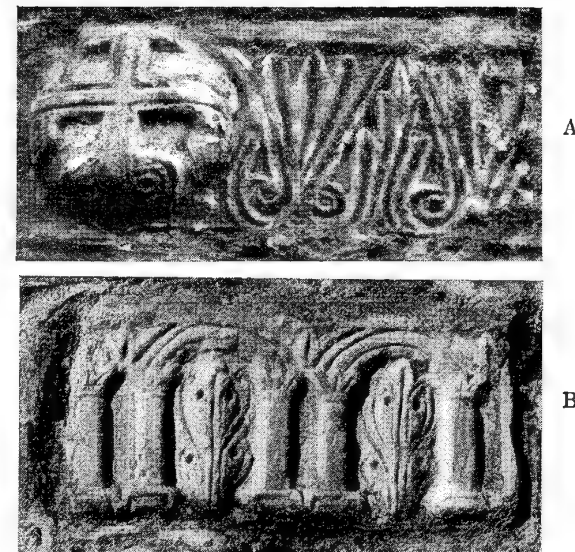
Εἰκ. 90. Τεμάχια βυζαντινῶν κοσμητῶν

τοῦ ἑνὸς τῶν τετραγώνων σχεδιάζεται τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὸ τεμάχιον Δ καρ-
διόσχημον σχέδιον, περιβάλλον τετράφυλλον ἀνθέμιον. Ἐπιμελὴς ἐργασία
τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

Τὰ τεμάχια Ζ καὶ Η τῆς εἰκόνης 90 εἶναι ἐντειχισμένα τὸ μὲν Ζ κατὰ
τὴν θύραν τοῦ διακονικοῦ, τὸ δὲ Η εἰς τὸν ὑπεράνω τῆς θύρας ταύτης τοῖ-
χον τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Προβατηνοῦ. Τὸ Ζ προέρχεται πιθανῶς ἐκ
πεσσίσκου ἢ κοσμήτου κοσμουμένου δι' ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ, τὰ κενὰ τοῦ
ὁποῦ κοσμοῦνται δι' ἀνθεμίων. Τὸ Η εἶναι θραῦσμα λοξομήτου κοσμή-
του κοσμουμένου κατὰ τὴν κεκλιμένην αὐτοῦ πλευρὰν δι' ἀμελῶς ἐσχεδια-

σμένων «καρδιοσχήμεων» ἢ μᾶλλον τριγωνικῶν σχεδίων περιβαλλόντων ἀκαν-
θοειδὲς ἀνθέμιον, ἐνῶ τὰ μεταξὺ τῶν «καρδιοσχήμεων» σχεδίων κενὰ πλη-
ροῦνται διὰ τριπλῶν ὀξέων φύλλων. Διαστάσεις τοῦ Η: μήκος ἄνω 0.25 μ.,
κάτω 0.30 μ., ὅλικόν ὕψος 0.17.

Τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ Η (εἰκ. 90Η) σχέδιον λοξομήτου κοσμήτου παρουσιάζ-
ει καὶ ἄλλο τεμάχιον ἐντειχισμένον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ Ἀγ. Ἰωάν-
νου (εἰκ. 91Α), ὅπερ ἐκτὸς τῶν τριγωνικῶν σχεδίων, περὶ ὧν ἤδη ὠμιλήσα-
μεν, φέρει προσθέτως καὶ ἑξεργον ἡμισφαιρικὸν κομβίον κοσμούμενον δι'
ἀναγλύφου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποῦ διαμορ-

Εἰκ. 91. Τεμάχια λοξομήτων βυζαντινῶν κοσμητῶν τέμπλου.

φοῦνται εἰς ἔλικας. Διαστάσεις: ὕψος τὸ αὐτό, 0.17 μ. διάμετρος τοῦ
κομβίου 0.125, ἔσοχὴ τοῦ κομβίου 0.04 μ.

Τόσον τὸ τεμάχιον Η τῆς προηγουμένης εἰκόνης ὅσον καὶ τὸ Α (τῆς
εἰκόνης 91) προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ παλαιοῦ Ἀγ. Ἰωάν-
νου Προβατηνοῦ, περὶ τοῦ ὁποῦ λεπτομερῶς θὰ ὠμιλήσωμεν κατωτέρω.
Ἐκ τοῦ αὐτοῦ τέμπλου προέρχεται πιθανώτατα καὶ τὸ τῆς εἰκόνης 92 ἄνω
γλυπτόν, τὸ εἰκονίζον ἐπὶ τῆς προσθίας του ἐπιφανείας σειρὰν ἐφαπτομένων
κύκλων (συριακῶν τροχῶν) περιβαλλόντων πολύφυλλα ἀνθέμια.

Ἐκ πεσσίσκου τέμπλου ἢ κοσμήτου ὁμοίως μὲ συγγενῇ διακόσμησιν ἐκ
κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων πυροστρόβιλον, ἐξά-
φυλλον ρόδακα, σταυρὸν κλπ. προέρχεται βεβαίως καὶ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Θ
τῆς εἰκόνης 90 μαρμαρίνον γλυπτόν, καλῆς ὁπωσδήποτε ἐργασίας. Εἶναι

σήμερον έντειχισμένον δεξιά τῆς βορείου θύρας εἰς τὸν ναὸν Ἀγ. Νικολάου Ἀλέας. Διαστάσεις: μῆκος 0.42 μ., ὕψος 0.14 μ.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β τῆς εἰκόνος 91 τεμάχιον λοξοτμήτου κοσμήτου εἰκονίζει τὸ συνηθέστατον μικρασιατικὸν λεγόμενα θέμα συνεχῶν τοξυλλίων βαϊνόντων ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβαλλόντων ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιον.

Ἐργασίας μᾶλλον ἀμελοῦς, εὐρίσκεται σήμερον έντειχισμένον εἰς τὴν κεντρικὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἀλέας. Ἔχει μ. σ. μῆκος 0.32 μ., προέρχεται δὲ προφανῶς ἐκ κοσμήτου τέμπλου, ὡς τὸ βλέπομεν συνήθως νὰ κοσμή τὸ μέλος τοῦτο τοῦ ναοῦ. 13ου ἢ 14ου αἰῶνος.

Τέλος τὸ ἐν εἰκόνι 92 κάτω κολοβὸν τεμάχιον, ἐφ' οὗ ἀνάγλυφος κληματὶς μετὰ ἡμιανθεμίων εἰκονίζεται μεταξὺ δύο ὀρθίων σπειρῶν, προέρχεται πιθανῶς ἐκ σταθμοῦ θύρας. Ἀγνώστου προελεύσεως. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

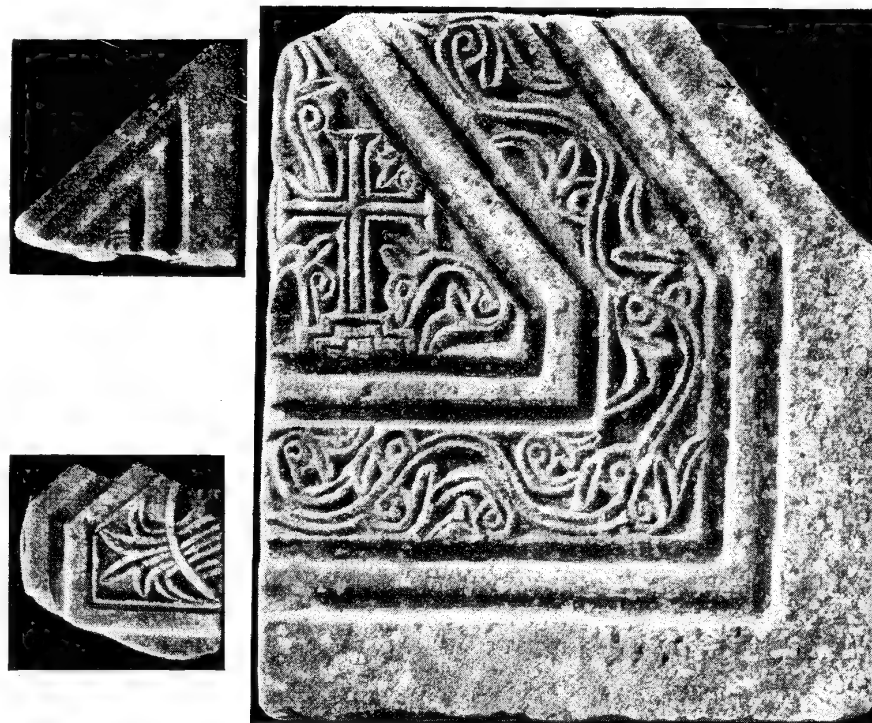
Α Μ Β Ω Ν

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας ἀπόκειται καὶ μέγα τεμάχιον ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν προέρχεται ἐκ Νυκλίου ἀλλ' ἐκ τοῦ ὀλίγον πρὸς Νότον τῆς Τεγέας κειμένου Παλλαντίου, εὐρεθὲν κατὰ τὴν αὐτόθι ἐνεργηθεῖσαν τὸ 1940 ἀνασκαφὴν ὑπὸ τοῦ G. Libertini. Ἐπειδὴ τὸ ἐν λόγῳ ὠραιότατον τεμάχιον ἐδημοσιεύθη μὲ λίαν ὠχρὰν εἰκόνα εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Θ' Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν Θεσσαλονίκης¹, ἔνθα ἀνεκοι-

νώθησαν τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Παλλαντίου ὑπὸ τοῦ Libertini (1953), ἔκριναν σκόπιμον νὰ παράσχῃ νέαν εὐκρινῆ φωτογραφίαν του (εἰκ. 93). Τὸ τεμάχιον τοῦτο τοῦ ἄμβωνος εἶναι βυζαντινῶν χρόνων καὶ δὴ σύγχρονον πρὸς τὸν ἀνακαινισθέντα ναὸν τοῦ Ἀγ. Χριστοφόρου, ὡς ἡ σχετικὴ ὁμοῦ εὐρεθεῖσα ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ, κατεσκευάσθη δηλ. τὸ 972 μ. Χ. Τὸ τεμάχιον τοῦτο λόγῳ τοῦ τραπεζοειδοῦς του σχεδίου ἀνήκει πιθανώτατα εἰς πτερύγιον τῆς κλίμακος ἀνόδου ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ἡ προσοχία ἐπιφάνεια τοῦ τραπεζοειδοῦς πτερυγίου, τοῦ ὁποῖου τὸ μὲν πλάτος εἶναι 0.54 μ., τὸ δὲ ὕψος κατὰ μὲν τὴν προσοχίαν πλευρὰν 0.50 κατὰ δὲ τὴν ὀπισοθίαν 0.75 μ. καὶ τὸ πάχος 0.14 μ., κοσμεῖται δι' ὁμολόγου πρὸς

¹ Ἑλληνικά, παράρτημα 7, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1955, σ. 252, πίν. 50 γ.

τὰς ἐξωτερικὰς πλευρὰς ταινίας, πλάτους 0.29 μ., ἐξ ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων, περιβαλλούσης, μέσῳ βαθειῶν γλυφῶν, περίπου τριγωνικὸν ἐσωτερικὸν πίνακα κοσμούμενον διὰ σταυροῦ βαίνοντος

Εἰκ. 93. Τεμάχια πτερυγίων βυζαντινοῦ ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, εὐρεθέντα εἰς τὸ νοτίως τῆς Τεγέας κείμενον Παλλάντιον.

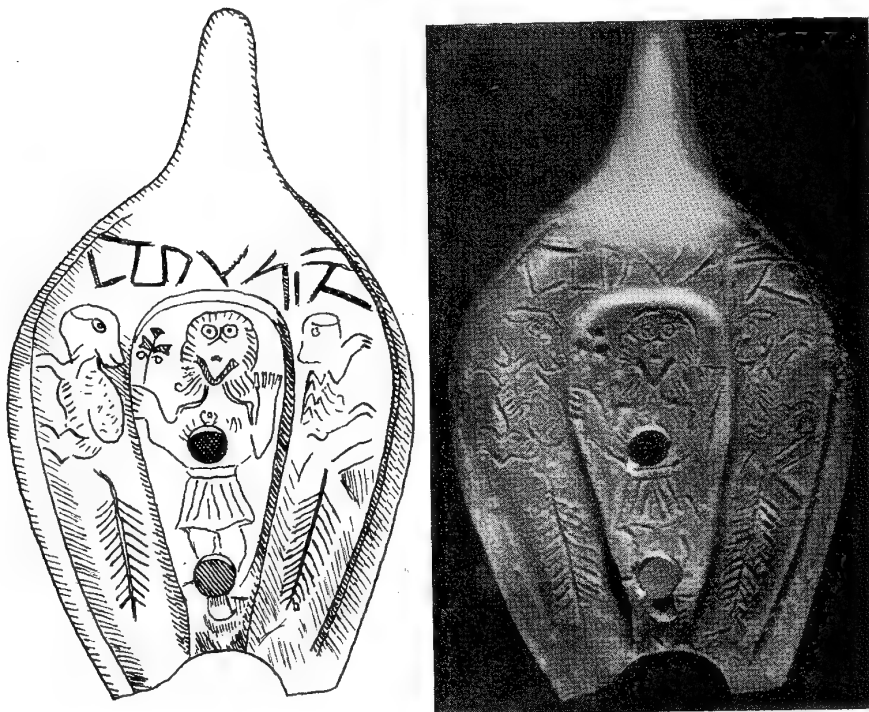
ἐπὶ διβάθμῳ βάσεως¹. Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ κενὰ ἄνω καὶ κάτω πληροῦνται δι' ἐλίσσομένων ἡμιανθεμίων.

Εἰς τὸν αὐτὸν ἄμβωνα ἀνήκουσι καὶ δύο ἄλλα τεμάχια ἀποκείμενα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἐν (εἰκ. 92 ἀριστερὰ ἄνω) ἀνήκει εἰς τὴν εἰς ὀξείαν γωνίαν καταλήγουσαν κορυφὴν τοῦ περιγραφέντος πτερυγίου, τὸ δὲ ἄλλο εἰς τὸ κέντρον ἑνὸς συμμετρικοῦ πρὸς τὸ τοῦ μεγάλου τεμαχίου ἐσωτερικοῦ πίνακος (εἰκ. 92 ἀριστερὰ κάτω). Τὸ δεύτερον τοῦτο τεμάχιον δὲν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Libertini.

¹ Πρβλ. πτερύγιον ἄμβωνος ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας (Ali Effendi) MAMAV, 1937, ἀρ. 145, ὡς καὶ τὰ τμήματα ἄμβωνος τοῦ Ἀγ. Νικολάου Καταπολιανῆς, Ἀ. Ὁ ρ - λ ἄ ν δ ο ς, ABME τόμ. ΙΑ' 1969 σ. 189 εἰκ 11.

ΠΗΛΙΝΑ ΜΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

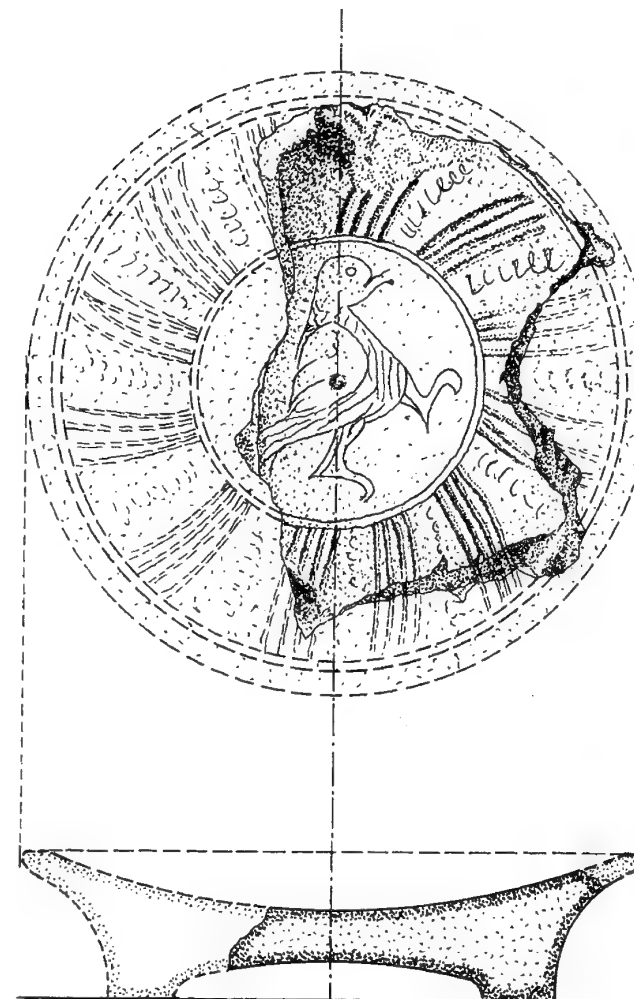
Μεταξύ των εκθεμάτων του Μουσείου Τεγέας υπήρχε μέχρι του 1931, οὐχὶ ὅμως πλέον καὶ σήμερα, ὁ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα πήλινος λύχνος τοῦ συνήθους ἑλλειψοειδοῦς σχεδίου, μεθ' ἀπλῆς λαβῆς (εἰκ. 94). Ἡ προσθία ἀπόληξίς του εἶναι σήμερα τεθραυσμένη. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος παράστασις τῆς ἄνω ἐπιφανείας του, ἥτις εἰκονίζει ἐν τῷ

Εἰκ. 94. Πήλινος λύχνος ἀποκείμενος ἄλλοτε εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας. Σχέδιον καὶ φωτογραφία.

μέσῳ ἐντὸς πεταλοειδοῦς πλαισίου φέροντος ἑκατέρωθεν παχὺ διπλοῦν σχοινίον, ἀνδρικήν μορφήν κατ' ἐνώπιον ἔχουσαν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰς στάσιν δεήσεως καὶ κρατοῦσαν διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρομόρφον πεντάφυλλον ἄνθος. Ἡ μορφή φορεῖ βραχὺν χιτῶνα ἐξωσμένον φθάνοντα μέχρι τῶν μηρῶν, ἐν εἴδει ποιμενικῆς φουστανέλλας. Ἡ κεφαλὴ, στηριζομένη ἐπὶ ἰσχυροῦ ἄλλ' ἰσχυροῦ λαιμοῦ εἶναι ὀγκώδης, δυσαναλόγως πρὸς τὸ σῶμα μεγάλη, μὲ ὀξεῖαν τὴν σιαγόνα, τοὺς ὀφθαλμοὺς δηλουμένους διὰ κύκλων καὶ τὴν κόμην ἀτημέλητον καὶ ἀτάκτως ἐξέχουσιν πανταχόθεν καὶ κατερχο-

μένην μέχρι τῶν ὠμων. Ἐπὶ τοῦ ἑκατέρωθεν πλαισίου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς εἰκονίζεται ἄνω μὲν καὶ κατὰ κρόταφον ἀνὰ ἐν κατακεκλιμένον ζῶον, πιθανῶς πρόβατον, στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ εἰκο-

Εἰκ. 95. Βυζαντινὸν πινακίον, ἄλλοτε ἐν τῷ Μουσείῳ Τεγέας.

νιζόμενον ἄνδρα, κάτω δὲ κατακορύφως ἀνὰ εἰς φυλλοφόρος κλάδος, ὑποδηλῶν ὅτι ἡ σκηνὴ ὑπόκειται εἰς σύνδενδρον μέρος. Ἐπὶ τῆς ἔξω ἐπιφανείας τοῦ λύχνου ὑπάρχουσιν ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς χαραγμένοι γραμμαί

τινες εὐθεῖαι καὶ λοχαὶ δίκην ἐπιγραφῆς ἀκαταλήπτου. Τόσον αἱ γραμμαὶ αὗται ὅσον καὶ ἡ ὅλη ἀγροῖκος ἐμφάνισις τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς μὲ κάμνουν νὰ πιστεύω, ὅτι ὁ λύχνος ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὴν περίοδον τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν (7ου - 8ου αἰ.) ἀποτελῶν τὸ μόνον λείψανον τῆς περιόδου ταύτης. Ὁ ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενος ἀνὴρ καὶ λόγῳ τῆς ἐνδυμασίας του καὶ λόγῳ τῶν προβάτων, τὰ ὅποια τὸν συνοδεύουν, εἰκονίζει πιθανώτατα ποιμένα, ὡς ποιμενικὸς δὲ λαὸς χαρακτηρίζονται οἱ ἐπιδραμόντες Σλάβοι, νομάδες, οἵτινες δὲν ἀφῆκαν μὲν εἰς τὴν Πελοπόννησον μνημεῖα τέχνης ἀλλὰ μόνον τοπωνύμια καὶ συναφὲς πρὸς τὸν ἀγροτικὸν καὶ τὸν ποιμενικὸν βίον λεξιλόγιον¹.

Εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας ἀπέκειτο ἐπίσης μέχρι τοῦ 1931, οὐχὶ ὅμως πλεόν καὶ σήμερον, κοῖλον βυζαντινὸν κυκλικὸν πινάκιον (εἰκ. 95), διαμέτρου 0.16 μ. μετὰ κοίλης καμπύλης βάσεως, διαμέτρου 0.082 μ. Τὸ πινάκιον φέρει κιτρινόλευκον ἐπίχρυσμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν κεχαραγμένα δι' ὀξέος ἐργαλείου καὶ πεπληρωμένα διὰ βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος ἐν κεντρικῷ μεταλλίῳ, διαμέτρου 0.07 μ., πτηνὸν κατὰ κρόταφον, πηδῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, πέριξ δ' αὐτοῦ ζωφόρος ἐξ ἐναλλασσομένων εὐθυγραμμίων καὶ σπειροειδῶν κοσμημάτων. Χρονολογία: ἀρχαὶ 12ου αἰ. Τὸ ἀγγεῖον παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ τῆς Σπάρτης, εἰς τὰ ὅποια ἀντιπροσωπεύονται αἱ ομάδες B₁, B₂ καὶ B₃ παρὰ Talbot-Rice². Παρουσιάζει ὁμοίως μεγάλην συγγένειαν καὶ πρὸς τὰ ἀγγεῖα τῆς Κορίνθου, τῆς ομάδος Sgraffito³, τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος.

¹ M. V a s m e r, Die Slaven in Griechenland (Abh. der Preus. Akademie der Wissens. Phil. Hist. Klasse No 12, Berlin 1941, σ. 16. Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τοῦ 1970, Leipzig, σ. 16.

² Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930, ἰδίᾳ σελ. 103, πολλαχῶς ἐλλιπές.

³ C h. H. M o r g a n, The byzantine Pottery, Corinth XI, Cambridge Massachusetts 1942 εἰκ. 93, 97, 101, 107 καὶ πίν. XLIV f καὶ XLV f.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

9ος - 12ος ΑΙΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὡς ἤδη εἵπομεν, (σ. 3), ἡ Τεγέα μετωνομάσθη κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἰς Ἀμύκλιον - Νύκλι. Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ μετονομασία αὕτη δὲν γνωρίζομεν· πάντως μὲ τὸ ἀρχαῖον τῆς ὀνόμα ἀναφέρεται ἀκόμη ἡ Τεγέα εἰς τὸν περὶ τὸ 530 συνταχθέντα Συνεκδήμον τοῦ γραμματικοῦ Ἰε ρ ο κ λ έ ο υ ς¹, περιλαμβάνοντα καὶ κατάλογον τῶν περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑφισταμένων ἐπαρχιῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκ τοῦ καταλόγου αὐτοῦ μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἐπαρχία Ἑλλάδος ἢ Ἀχαΐας περιελάμβανεν 69 πόλεις, ἐξ ὧν 25 ἢ 26 ἦσαν τῆς Πελοποννήσου, φέρουσαι πᾶσαι ἀκόμη ὀνόματα σύμφωνα πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Ἡ Τεγέα εἰς τὸν κατάλογον τοῦτον τῶν Πελοποννησιακῶν πόλεων ἀναγράφεται, συμφώνως πρὸς τὴν γεωγραφικὴν τῆς θέσιν, ἥτοι μεταξὺ τοῦ Ἀργους καὶ τῆς Λακεδαίμονος². Ὁ κατάλογος τοῦ Συνεκδήμου εἶναι ὁ μακρότερος, τὸν ὅποιον ἔχομεν διὰ τὴν περίοδον τοῦ 5ου - 6ου αἰῶνος, παρέχων εἰς ἡμᾶς τὴν πληρεστέραν ἰδέαν τῆς καταστάσεως τῆς Πελοποννήσου πρὶν ἢ αὕτη διαταραχθῇ ὑπὸ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν³.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐπισκοπὰς ὑπάρχει καὶ ἄλλος κατάλογος ἢ τακτικόν, περιεχόμενον εἰς τὸν κώδικα reg. 1555A τῶν Παρισίων, ὅστις θὰ ἠδύνατο νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸν τοῦ Συνεκδήμου⁴. Ὁ παρισινὸς οὗτος κατάλογος ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδόντος αὐτὸν C. de Boor⁵ ὡς κατάλογος ἐπισκοπῶν (Notitiae Episcopatum), συσταθεὶς κατὰ τὸν 8ον μ. Χ. αἰῶνα, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Εἰκονοκλαστῶν. Ἐὰν ἦτο

¹ Τελευταία κριτικὴ ἐκδοσις τοῦ Συνεκδήμου παρὰ E. H o n i g m a n n, Le Synekdème d'Hieroclès (Corpus bruxellense historiae byzantinae Forma Imperii Romani I), Bruxelles 1939, σ. 1-48.

² Βλέπε τὸν εἰδικὸν πίνακα τῶν παρὰ Ἱεροκλεῖ Πελοποννησιακῶν πόλεων παρὰ A. B o n, Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 23.

³ A. B o n, ἔ.δ. σ. 23.

⁴ Βλ. σχετικὴν συσχέτισιν καὶ παρὰ G. K o n i d a r i s, Die Neue Ausgabe der Not. Episcopatum, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Δ', 1967-68, σ. 262: ὁ Τ ε δ έ α ς (Παρισινὸν Τακτικὸν τοῦ 733-46, λς').

⁵ Zeitschrift für Kirchengeschichte XII, 1891 σ. 303-322, 519-533 καὶ XIV, 1894 σ. 573-599.

πραγματι τῶν χρόνων τούτων, θὰ μᾶς ἦτο πολύτιμος· διότι θὰ μᾶς παρείχε τὴν κατάστασιν τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν κρίσιμον καὶ σκοτεινὴν περίοδον τοῦ τέλους τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Τὴν γνώμην τοῦ de Boor ἡσπασθησαν παλαιότερον μὲν ὁ Gelzer¹ καὶ ὁ Βέης², τὸ δὲ 1931 καὶ ὁ Γερ. Κονιδάρης³, ἀντέκρουσεν ὅμως δι' ἀκαταμαχῆτων ἐπιχειρημάτων ὁ π. L. Duchesne⁴, ὑποστηρίξας, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ αὐθεντικοῦ ἐπισκοπικοῦ καταλόγου, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ λαϊκοῦ χαρακτήρος συμπιλήματος, παρουσιάζοντος ἐνιαχοῦ, ἰδίᾳ διὰ τὴν Πελοπόννησον, σημαντικὰς ἀναλογίας πρὸς τὸν τοῦ Συνεκδήμου τοῦ Ἱεροκλέους, ἐξ ὧν προκύπτει, ὅτι αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἤντησεν ὁ συντάκτης του ἀνάγονται εἰς τὴν αὐτὴν καὶ αἱ τοῦ Συνεκδήμου ἐποχὴν. Τὸ μόνον ἐνδιαφέρον, ὅπερ παρέχει ὁ κατάλογος τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου εἶναι, ὅτι περιλαμβάνει περὶ τὰς 40 πόλεις, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς ὑφισταμένας τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Μεταξὺ δὲ τῶν πόλεων (ἣ δῆθεν ἐπισκοπῶν), αἱ περιέχει ὁ κατάλογος περιλαμβάνεται πάλιν (ὡς ἐν τῷ Συνεκδήμῳ) μεταξὺ Ἀργους, Θελπούσης καὶ Λακεδαιμόνος, ὁ Τεδέας (= ὁ ἐπίσκοπος Τεγέας). Δὲν φωτιζόμεθα λοιπὸν καὶ ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ καταλόγου περισσότερον ἀπὸ τὸν τοῦ Συνεκδήμου περὶ Τεγέας καὶ τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς.

Ὡς πρὸς τὴν περαιτέρω ὑπαρξιν τῆς ἐπισκοπῆς Τεγέας πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἐκδοχή, ὅτι αὕτη θὰ ἐσχόλασε κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σλαβικῶν ἐποικήσεων, αἵτινες, κατὰ τινες ὑπὸ τε τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν ξένων ἀμφισβητούμενας πηγὰς⁵, διήρκεσαν ἐπὶ 218 ἔτη, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 6ου ἔτους τῆς βασι-

¹ Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche, Zeitschr. für wissenschaftliche Theologie XXXV, 1892 σ. 419-436.

² Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, Oriens Christianus N. S. IV, 1915, 2ον μέρος σ. 238-278.

³ Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 4ου-5ου αἰῶνος I, Texte und Forschungen XIII, Ἀθῆναι 1934.

⁴ Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d'histoire des Écoles d'Athènes et de Rome XV, 1895, σ. 375-385. Τὴν γνώμην τοῦ Duchesne παρεδέχθη καὶ ὁ V. Laurent, Byzantion VII, 1932, 521 καὶ ἐν Études Byzantines I, 1943, 58 ἐξ. ὡς καὶ ὁ Δ. Ζακυνθινός, Le Despotat Grec de Morée I Paris 1932 σ. 149 σημ. 1.

⁵ α) Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Γ' πρὸς τὸν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν (Migne, Ἑλλην. Πατρολ. τ. 119, στ. 880. Fr. Dölger, Kaiserregesten I, 1, σ. 45 ἀρ. 365. V. Grumel, Les regestes du Patriarcat I, 2, σ. 21-22, ἀρ. 371). β) Τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας. Τοῦτου διειρηθήσαν πλείονες παραλλαγαὶ — Τουρίνου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ἰβήρων — τὰς ὁποίας ἐμελέτησε πρῶτος ὁ Σπ. Λάμπρος ('Ἱστορικὰ Μελε-

λείας τοῦ Μανρικίου, δηλ. τοῦ 567, μέχρι τοῦ 4ου ἔτους τῆς βασιλείας Νικηφόρου τοῦ Α', δηλ. τοῦ 805. Πολλὰ συζητήσεις γενομένην σχετικῶς πρὸς τὸ σχετικῶς μακρὸν τοῦτο χρονικὸν διάστημα κατοχῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Σλάβων, κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἤδη εἰς τὴν σελ. 6 τοῦ παρόντος.

Ἐπανερχόμενοι τώρα εἰς τὴν πόλιν ἢ τοποθεσίαν Ἀμύκλιον, κειμένην ἐπὶ τῆς ἐνούσης τὴν Κόρινθον πρὸς τὴν Σπάρτην ὁδοῦ, ἐφ' ἧς εὗρίσκειται καὶ ἡ Τεγέα, σημειώνομεν, ὅτι αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος ἀκμάσαντος καὶ τὴν μετάνοιαν διαπρυσίως κηρύσσοντος διαβοήτου μοναχοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε¹. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων λοιπὸν χρονικῶν ὁρίων, ἥτοι τῆς συγγραφῆς τοῦ Συνεκδήμου (530 μ.Χ.) καὶ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (τέλη 10ου αἰ.), δηλ. ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, καὶ ἐποικήσεων, θὰ πρέπει νὰ συνετελέσθῃ καὶ ἡ μετονομασία.

Τὸ Ἀμύκλιον ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ μάλιστα συνηθέστατα εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως², ἐνθα ἐναλλάσσεται ἀδιακρίτως καὶ πρὸς τὸ ὄνομα Ἀμύκλι καὶ Νύκλι καὶ φαίνεται ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἦτο ἡ δημόδης ὀνομασία πλέον τοῦ Ἀμυκλίου, ἀφ' οὗ καὶ τὸ ὄλον Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἶναι συντεταγμένον εἰς τὴν δημόδην γλῶσσαν τοῦ 14ου αἰῶνος.

Τὸ ὄνομα Νύκλι ἤγειρε πολλὰς συζητήσεις. Ὑπ' ἄλλων μὲν (Α. Βον) ἐθεωρήθη ὡς ἀγνώστου καταγωγῆς, ὑπ' ἄλλων δὲ (Α. Χατζῆς) ὡς οἰκογενειακὸν ὄνομα, ὑπὸ πολλῶν ὅμως (Γερ. Καψάλης κλπ.) ἐσχετίσθη, προφα-

τήματα, Ἀθῆναι 1884, σ. 109) ἐσχολίασε δ' ἔπειτα λεπτομερῶς ὁ Ν. Α. Βέης (Βυζαντινός, I, 1909, σ. 57-105). γ) Σχόλιον (γλῶσσα) τοῦ Καισαρείας Ἀρέθου (+ 932) ὅπερ παρουσίασε τὸ πρῶτον ὁ Σ. Β. Κουγέας (Ν. Ἑλληνισμ. IX, 1912, σ. 413-480).

¹ Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνημον III, 1906, σ. 162 καὶ 176. Πβλ. καὶ Μελέτιον Γαλανόπουλον, Βίος, Πολιτεία κλπ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1933, σ. 92-93.

² Χρονικὸν Μορέως, ἐκδ. Π. Καλονάρου, Ἀμύκλιον: στ. 1960, 2030, 2067, 3330, 4401, 6722 - Νύκλι: στ. 1715, 1752, 2027, 2049, 2903, 3210, 3316, 3332, 4391, 4410, 4878, 5096, 5147, 5919, 6602, 6696, 6711, 6717). Εἰς τὰ ξενόγλωσσα Χρονικά τοῦ Μορέως (γαλλικὴ παραλλαγή: Le livre de la Conquete, ἐκδ. Longnon, ἀραγωνικὴ παραλλαγή: Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea, ἐκδ. A. Morel-Fatio, Γενεύη 1885) τὸ ὄνομα φέρεται πάντοτε ὡς Nicles ἢ Nicli, μόνον δὲ εἰς λατινικὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἡ ἐκκλησία ἀναγράφονται ὡς Amiclensis (Innocent. III (1198-1210) Ep. XIII 29-30 — Part. Lat. τ. 216, στ. 224 — Pressuti, Regesta Honorii Papae III, II 50 ἀρ. 3844: episcopus ἢ ecclesia Amiclensis καὶ Episcopus Amiclarum, τοῦθ' ὅπερ, ὡς λέγει ὀρθῶς ὁ Α. Βον, (La Morée franque σ. 522, σημ. 5), ἀποκλείει τὴν δυνατότητα νὰ ἐκληφθῇ ὁ ἀλλαχού ἀναφερόμενος Episcopus Niclinensis ὡς ἐπίσκοπος Νυκλίου, (Βον, ἔ.α. σ. 432).

νῶς κατ' ἐπίδρασιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Ἀμυκλίου, πρὸς τὰς ἀρχαίας Ἀμύκλας (κειμένας μίαν ὥραν περίπου νοτίως τῆς Σπάρτης παρὰ τὸ χωρίον Σκλαβοχώρι) ¹. Ἀλλ' ἐρωτᾶται ἤδη κατὰ τίνα τρόπον ἐγένετο ἡ μεταβίβασις τοῦ ὀνόματος τῶν Ἀμυκλῶν εἰς τὴν Τεγέαν: Διάφοροι ἐξηγέχθησαν σχετικῶς ὑποθέσεις: Ὑπετέθη πρῶτον, ὅτι ὁμᾶς τις τῶν παλαιῶν κατοίκων τῶν Ἀμυκλῶν μετενάστευσεν — ἄγνωστον πότε καὶ διατί — εἰς Τεγέαν, ὀνομάσασα τὴν νέαν τῆς ἐγκατάστασιν μὲ τὸ ὄνομα τῆς παλαιᾶς τῶν πατρίδος, ὑπόθεσις ἀπίθανος, δεδομένης τῆς ἐν τῇ πεδιάδι θέσεως τῆς Τεγέας, ἥτις δὲν παρῆλθεν ἀσφαλέστερον καταφύγιον τοῦ τῶν Ἀμυκλῶν. Κατ' ἄλλην, πιθανωτέραν, ἐρμηνείαν ἢ ἀπὸ τοῦ Ἀμυκλίου εἰς τὸ Νύκλι μετάβασις εὐδοοῦται ἂν εἰς τὸ Νύκλι προστεθῇ ἐν ἀρχικὸν Α (ὡς συνέβη π. χ. μὲ τὸ Ναύπλιον - Ἀνάπλι, τὴν Νεάπολιν - Ἀνάπολιν, τὸν στάχυν - ἀστάχυν, τὸν Μάην - Ἀμάην, τὴν παλάμην - ἀπαλάμην κλπ. ²), σχηματισθέντος οὕτω τοῦ τύπου Ἀνύκλι, ὅπερ, ἔπειτα μετεσχηματίσθη ὑπὸ τῶν λογίων εἰς Ἀμύκλι θεωρηθὲν εἴτε ὡς ὑποκοριστικόν, εἴτε ὡς συντεταγμένη μορφή τοῦ Ἀμυκλίου ³. Κατὰ τρίτην τέλος ὑπόθεσιν τὸ Νύκλι ἀποτελεῖ λαϊκὸν ὑπόλειμμα τῆς λογίας λέξεως Ἀμύκλαι.

Πλὴν τῆς πολίχνης τοῦ Ἀμυκλίου, τῆς ὁποίας τὴν ὑπαρξιν πιστοποιεῖ, ὡς εἶδομεν, ὁ βίος τοῦ Ὁσ. Νίκωνος καὶ ἄλλαι πηγαὶ μᾶς γνωρίζουν τὴν ὑπαρξιν τοῦ Ἀμυκλίου ὡς ἐπισκοπῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἐκ τούτων παλαιότερα εἶναι βρέβιον βασιλικῆς καὶ συνοδικῆς ἐκδόσεως, ἐκδοθὲν τὸ 1082 ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ πατριάρχου Εὐστρατίου τοῦ Γαριδᾶ ⁴. Διὰ τούτου παρῆλθετο εἰς τὸν ἀποσπασθέντα τῆς μητροπόλεως Πατρῶν μητροπολίτην Λακεδαιμόνος τὸ δικαίωμα ἀπαρτῆσαι ἀπὸ τῆς αὐτοῦ ἐνορίας ἐπισκοπὰς τρεῖς: τὸ Ἀμύκλιον, τὴν τῆς Πίσσης καὶ τὴν τῶν Ἐζερώων... , ἀναφέρεται δὲ καὶ περαιτέρω: τὸ Ἀμύκλιον ὡς ἀποκαταστὰν (εἰς ἐπισκοπὴν) παρὰ τοῦ μέρους αὐτῆς (τῆς Λακεδαιμο-

¹ Ὑπὸ τοῦ Γ. Α. Ἀναγνωστοπούλου, τὸ Ἀμύκλιον ἐτοποθετήθη ἀνεπιτυχῶς εἰς τὴν Βορδωνίαν (Λακωνικά Χρονικά, ἐν Ἀθήναις 1930 σ. 23 ἐξ.).

² Ἀνάπλι (Χρον. τοῦ Μορέως, στ. 1587, 2085, 2765, 2766, 2871), Ἀνάπολις (Χρον. τοῦ Μορέως στ. 6425, 6474, 7077, 8485, 8502), ἀστάχυς (Μ. Φιλῆ, Carmina I 341, στ. 14 (ἐκδ. Miller, Παρίσιος 1855. Εὐσταθίου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν II (ἐκδ. Teubner, σ. 196, 28), Μυθιστόρημα Δυβίστρου καὶ Ροδάμνης (ἐκδ. Lambert, στ. 1053 (Escan.), Ἀμάης (Δ. Β. Δημητράκου, Οἱ Νικηταῖοι, τόμ. Α', Ἀθήναι 1949, σ. 201. Ν. Β. Φαρδῦ, Ὑλὴ καὶ σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορινθίᾳ ἑλληνικῆς ἀποικίας, Ἀθήναι 1888, σ. 189. Ἀρχεῖον Κέντρον Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

³ Ν. Α. Βέης, Oriens Christianus N. S. IV, 1915, σ. 261-263. Γερ. Καψάλλης, Μ. Ε. Ε. λ. Νύκλιον (Ἀμύκλιον) σ. 590.

⁴ Miklosich-Müller, Acta et diplomata Graeca Medii aevi, Βιέννη 1860, I σ. 216-221.

νίας) *συνάμα τῷ τῆς Πίσσης καὶ τῶν Ἐζερώων*... Τέλος ἡ Ἐπισκοπὴ Ἀμυκλίου ἀναφέρεται ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ Δωροθέου Μονεμβασίας ¹, ἐνθα μάλιστα φέρεται ὑπαγομένη εἰς τὴν μητρόπολιν Πατρῶν καὶ δοθεῖσα εἰς αὐτὴν ὡς ἀντάλλαγμα διὰ τὴν εἰς μητρόπολιν ἀνύψωσιν τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαιμόνος.

Μετὰ τὴν πλήρη διὰ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν ἐξουδετέρωσιν τῶν Σλάβων (ἀρχομένου τοῦ 9ου αἰ.) καὶ τὴν ἔκτοτε ἐπελθοῦσαν ἐμπέδωσιν τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἐν Πελοποννήσῳ, ὁ συνοικισμὸς τοῦ Ἀμυκλίου ἢ Νυκλίου προήχθη βαθμηδὸν καὶ ἐξειλίχθη εἰς εὐημεροῦσαν πόλιν, ἥτις καὶ ὠχυρώθη — ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς — δι' ἰσχυροῦ περιβολοτοίχου ἢ κάστρου, κατασκευασθέντος περίξ τῆς μεγάλης βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τῆς ὀνομαζομένης ἔκπαι Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ὡς διατελεσάσης βεβαίως καθολικοῦ ἤτοι καθεδρικοῦ ναοῦ, τῆς κατὰ τὸ 1082 ἐπανιδρυθείσης Ἐπισκοπῆς Ἀμυκλίου (πρώην Τεγέας).

Ἡ πόλις ἢ ἡ κώμη τοῦ Ἀμυκλίου δὲν κατελάμβανε βεβαίως ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς ἀρχαίας Τεγέας, ἥτις φαίνεται, ὅτι εἶχε συμπτυχθῇ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους περίξ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ θέσις αὕτη ἦτο ἐπίπεδος ² καὶ εὐκόλως ἐκτεθειμένη εἰς προσβολάς, εἶναι φυσικὸν νὰ ἐσκέφθησαν οἱ Νυκλιῶται νὰ τὴν ὀχυρώσουν διὰ τῆς κατασκευῆς κάστρου, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἦτο ἀρχαιότερον τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως, ἀφοῦ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς οἱ Φράγκοι ἐσκέφθησαν νὰ κατακτήσουν τὸ Νύκλι. Τὴν σχετικὴν περιγραφὴν τῆς κατακτήσεως μᾶς παρέχει λεπτομερῆ τὸ Ἑλληνικὸν «Χρονικὸν τοῦ Μορέως» ³.

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτῆς, ὅτι μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204) καὶ τῆς Πελοποννήσου, ὁ τότε (1207) ἡγεμὼν τοῦ Μορέως Γουλιέλμος Σαμπλῖτης (1205-1209), ὁ ἐπιλεγόμενος Καμπανέσης, συγκαλέσας συμβούλιον εἰς Ἀρκαδιάν (Κυπαρισσίαν) διένειμεν εἰς τοὺς συμπολεμιστάς του τὰς φραγκικὰς κατακτήσεις. Ὁ Μορέας διηρέθη εἰς δώδεκα βαρωνείας ἐξ ὧν τὸ Νύκλι μὲ ἐξ *φίε* (= φέουδα, τιμάρια) ἐδόθη εἰς τὸν Γουλιέλμον de Morley ⁴. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο, ὡς εἶπομεν, ἦτο ἤδη ὠχυρωμένον διὰ κάστρου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἔπρεπε νὰ κεραιεθῇ, ὅπως καὶ ἡ γειτονικὴ, ὀλίγον πρὸς Ν τῆς Μεγαλοπόλεως κειμένη Βελιγοστὴ

¹ Ν. Βέης, Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν, Βυζαντινὸς Α', 1909, σ. 68, 70.

² Τὸ Νύκλι ἐκεῖνο εἰς κάμπο ἐκοίτετον λέγει τὸ Ἑλλ. Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 2028).

³ Στ. 2030-2048 (ἐκδόσεως Π. Καλονάρου).

⁴ Τοῦτο ἐξηκρίβωσεν ὁ H o p f, Chroniques gréco-romanes, σ. 428.

πού ἦσαν δύο *χωρὲς προεστές εἰς ὅλον τὸν Μορέαν*¹. Τὴν ἄλωσιν τοῦ Νυκλίου ἀνέλαβε τὸ 1208 ὁ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Σαμπλίττη εἰς Γαλλίαν ἀναλαβὼν τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μορέως βάιλος αὐτοῦ Γοδοφρείδος Βιλλαρδουίνος (1210 - 1218).

Τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν — ὅχι ὅμως καὶ τὰ ἄλλα — μᾶς διηγεῖται, ὡς εἴπομεν, λεπτομερείας τῆς πολιορκίας ταύτης. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ: α) ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες τοῦ Ἀμυκλίου ἐνεκλείσθησαν εἰς αὐτὸ καὶ τοὺς πύργους ἀφῆκον (ἐνίσχυσαν) (στ. 2030), β) ὅτι τοῦ κάστρου οἱ τοῖχοι ἦσαν ὑψηλοὶ ὅλοι μὲ τὸ χωρῆγι (ἀσβεστον) (στ. 2032) καὶ γ) ὅτι οἱ Νυκλιῶται ἡμέρας τρεῖς ἐκράτησαν τὸν πόλεμον τοῦ κάστρου (στ. 2034), ἀλλὰ δὲν ἤθελαν νὰ τὸ παραδώσουν. Μαθὼν τότε τοῦτο ὁ μισὶρ Ντζεφρὲς (=Γοδοφρείδος) ὤρισε καὶ ἠφέραν ξύλα νὰ ποιήσουν σκρόφες² ἀλλὰ δὲν ὁμοίως καὶ τριπονσέτα³ (στ. 2036-37) καὶ ὠρκίσθη νὰ μὴ ἀναχωρήσῃ ἕως οὐ πάρῃ ἀπὸ σπαθίου τὸ κάστρον τοῦ Νυκλίου (στ. 2039), εἶπε δ' ἐπίσης καὶ ὅτι δὲν θὰ φεισθῇ οὐδεμιᾶς ψυχῆς ἐὰν δὲν παρεδίδοντο. Ἀκούσαντες τοῦτο οἱ Νυκλιῶται βουλὴν ἀπήρασιν ὁμοῦ, τὸ κάστρο ἐπαρᾶδῶκαν (στ. 2047). Ὁ δὲ Γοδοφρείδος καταλαβὼν τὸ κάστρον διέταξε νὰ τὸ ἐφοδιάσουν μὲ ὅλα τὰ πράγματα ὅπου ἐχρειάζετο καὶ κατόπιν ἀνεχώρησε⁴ (στ. 6711).

Ὅταν οἱ Φράγκοι παρέλαβον τὸ Ἀμύκλιον, τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον αὐτοῦ κατέλαβε Λατῖνος ἱεράρχης⁵ κατέχων 4 ἱπποτικά φέουδα. Μετὰ δὲ

¹ Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὁ τε J. A. Buchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 419) καὶ ὁ J. Longnon (εἰς τὸν πρόλογον τῆς γαλλικῆς παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ) χαρακτηρίζουν τὸ Νύκλι ὡς πρωτεύουσαν τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου.

² Πολιορκητικὰς μηχανάς, βλ. Du Cange, Glossarium ἐν λ.

³ Εἶδος πετροβόλου πολεμικῆς μηχανῆς, λατινιστὶ trebuchetum, γαλλιστὶ trébuchet. Βλ. Du Cange, Glossarium ἐν λ. τριμπουτζέτον.

⁴ Καλὸν εἶναι νομίζω, νὰ παρατεθῇ ἐνταῦθα, χάριν τῆς ἱστορίας τῆς κτίσεως τοῦ Νυκλίου, ἡ, ἂν καὶ μὴ εὐστοχήσασα, γνώμη τοῦ σοφοῦ μελετητοῦ τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως Στεφ. Ν. Δραγούμη, ἡ διατυπωθεῖσα εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ: Χρονικῶν τοῦ Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά, ἐν Ἀθήναις 1921 σ. 86. Κατὰ ταύτην ὅταν ἐγένετο ὑπὸ τῶν Φράγκων ἡ διανομὴ τῆς χώρας (βλ. σ. 133) δὲν ὑπῆρχε πόλις Νύκλι, ἀλλ' ἐκτίσθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου μετὰ τῶν ἐτῶν 1248 καὶ 1256, ὅτε δηλαδὴ καὶ ὁ Μυστράς, καὶ τοῦτο ἐπειδὴ τὸ Νύκλι, ὡς γράφει ὁ Δραγούμης, ἀναφέρεται μόνον προκειμένου περὶ κάμπου καὶ λιβαδιῶν. Ἄλλ' ἐρωτᾶται ἤδη: ἂν τὸ Νύκλι ἦτο πόλις ἀγνώως φραγκικῇ πῶς ἐξηγεῖται νὰ τὴν ἐτείχισαν καὶ νὰ ἐστερέωσαν τοὺς πύργους τοῦ κάστρου τῆς, οἱ Ἕλληνες Νυκλιῶται; καὶ πῶς δικαιολογεῖται ἡ προτέρα πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις τοῦ Νυκλίου;

⁵ Ἑλλ. Χρον. Μορέως στ. 1690 — ἀραγ. παραλλαγή: Χρονικὸν Libro de los Fechos, ἐκδ. Morel-Fatio σ. 30 — Γαλλ. παραλ. Livre de la conquête (ἐκδ. Longnon) σ. 45.

τὴν ἀνασύστασιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀρχιερατικῶν θρόνων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἰωσήφ, τὸ 1283, ὁ Μονεμβασίας Γρηγόριος ἐπανίδρυσεν τὴν «ἐπισκοπὴν Ἀμυκλίων» χειροτονήσας ἐπίσκοπον ταύτης τὸν Νικηφόρον Διακῆν¹. Ἐκτοτε ἡ ἐπισκοπὴ Ἀμυκλίου, περιερχομένη ἐναλλάξ εἰς τὰς μητροπόλεις Πατρῶν καὶ Λακεδαιμόνος, ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη ἐπὶ πολλοὺς ἀκόμη αἰῶνας².

Λόγῳ τῆς ἐπιπέδου θέσεώς του καὶ τῆς ἀναπεπταμένης θέας του τὸ Νύκλι ἐχρησίμευε καὶ διὰ συνελεύσεις τῆς Κούρτης, δηλ. τοῦ ἀνωτάτου δικαστηρίου ἢ βουλῆς τῶν Φράγκων, τὴν ὁποῖαν ἀπετέλουν οἱ δώδεκα βαρῶνοι μετὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πρίγκιπος. Εἰς τὸ δικαστήριον τοῦτο ἐκλήθη νὰ παρουσιασθῇ ὡς κατηγορούμενος ὁ μέγας κύρης τῶν Ἀθηνῶν Γουτῶν de la Roche, ἐπειδὴ δὲν ὑπήκουσεν εἰς μῆνυμα τοῦ θείου του ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας. Καὶ ἦλθεν οὗτος πράγματι τὸ ἔαρ τοῦ 1259 εἰς τὸ Νύκλι (στ. 4430), ἵνα δικασθῇ μετὰ τοῦ συγκατηγορουμένου καὶ συγγενοῦς του βαρῶνου τῆς Καρυσταίνης Γοδοφρείδου³. Εἰς τὸ Νύκλι τοὺς ἀνέμενεν ὁ πρίγκιψ Γουλιέλμος, ἀλλ' οἱ δικασταὶ τὸν ἱκέτευσαν καὶ ὁ Γουτῶν γονυπετῆς τὸν ἐξελιπάρισε νὰ τὸν συγχωρήσῃ, ὅπερ καὶ ἐγένετο ἐπελθούσης συνδιαλλαγῆς μεταξὺ θείου καὶ ἀνεψιοῦ. Ἐωρτάσθη δὲ μάλιστα τὸ γεγονὸς τῆς συμφιλίωσης διὰ τελέσεως ἱππικῶν ἀγώνων εἰς τὴν εὐρύχωρον πεδιάδα τοῦ Νυκλίου, καθ' οὓς διεξήχθη καὶ τὸ ἀγώνισμα τῆς τζούστρας⁴ (κονταροκτυπήματος), διεξαγόμενον ὑπὸ ἐφίππων ἐφορμῶντων κατ' ἀλλήλων διὰ λογχῶν ἢ δοράτων.

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε κατὰ τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1259 ὁ Βιλλαρδουίνος ἠττήθη ἐν Πελαγονίᾳ τῆς Μακεδονίας (παρὰ τὸ Μοναστήριον) εἰς μάχην, καθ' ἣν καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος ἀπὸ τὸν ἀδελφὸν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ Παλαιολόγου Ἰωάννην. Ὁ Βιλλαρδουίνος μετὰ τοῦ βαρῶνου τῆς Καρυσταίνης Γοδοφρείδου (Ντζεφρὲ) καὶ ἄλλων βαρῶνων μετεφέρθη εἰς Νίκαιαν, ὅπου ἤδρευεν ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὰς ἐκεῖ φυλακὰς ἐπὶ τριετίαν.

Ὅταν τὸ 1261 ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἀνέκτισεν ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπεφάσισε νὰ ἀποφυλακίσῃ τὸν Βιλ-

¹ Ν. Βέης, Βυζαντίς Α', 1909, σ. 68 κ. ἐ. καὶ σ. 112.

² Τὰς περαιτέρω τύχας αὐτῆς δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ ὑπὸ Περ. Ζεργλίντου ἐν ἔτει 1921 ἐκδοθὲν πονημάκιον, τὸ ἐπιγραφόμενον: Ἡ μητροπόλις Ἀμυκλίων καὶ Τριπολιτσᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσσης, Ἐζεφῶν, Βελιγόστης σ. 6 ἐξ. Πρβλ. καὶ Τ. Γρετσόπουλον, ΘΗΕ τ. Β' (1963) σ. 378 καὶ Η' (1966) σ. 78 - 79 καὶ Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 123-126.

³ Μισὶρ Τζεφρὲν ντε Μπριέρης τὸν λέγει κατωτέρω τὸ Χρονικὸν (σ. 8127).

⁴ Κατὰ Littre τὸ ἀγώνισμα τοῦτο ἐλέγετο Joute καὶ Joust, Joste δὲ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα.

λαρδουίνον και τους μετ' αὐτοῦ ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ τοῦ παραδώσουν οὗτοι τὰ ὑπ' αὐτῶν κατεχόμενα τρία ἐν Πελοποννήσῳ ὀχυρώτερα φρούρια: τοῦ Μυστρά, τῆς Μαΐνης καὶ τῆς Μονεμβασίας. Ὁ Βιλλαρδουίνος ἐδέχθη τοῦτο ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ συναινέσουν εἰς τὴν παράδοσιν καὶ οἱ ἐν Πελοποννήσῳ Φράγκοι συνεργάται του. Ἐστάλη πρὸς τοῦτο εἰς Πελοπόννησον ὁ Ντζεφρές¹, ὅστις, παραλαβὼν καὶ τὸν Δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν, παρέστη τὸ 1262 εἰς τὸ Νύκλι μετὰ ἀντιπροσώπου τοῦ αὐτοκράτορος, ἐνώπιον πρωτοφανοῦς συνεδρίου, τοῦ — *παρλαμᾶ τῶν κυράδων* (Ἑλλ. Χρον. στ. 4402, 4407, 4431) — ἀποτελουμένου ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν συζύγων τῶν αἰχμαλώτων πολέμου βαρῶνων, συμπαραστάντων δὲ κατ' ἐξαίρεσιν εἰς αὐτὸ δύο μόνον ἀρρένων γραμματέων. Αἱ ἀρχόντισσαι, ἐπιθυμοῦσαι διακαῶς τὴν λύτρωσιν τῶν αἰχμαλώτων συζύγων των, ἀπεφάσισαν νὰ παραδώσουν τὰ τρία φρούρια. Ὀλίγον ἀργότερον ἐπεσκέφθησαν *τὲς κυράδες ποὺ ἦσαν μετὴν προικίλισσαν ὅλες εἰς τὸ παλάτι* τοῦ Νυκλίου (στ. 4412) ὁ Δοῦξ τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὸν ἀφέντην τῆς Καρυταίνης. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ὑπῆρχε πλὴν τοῦ κάστρου καὶ παλάτιον εἰς τὸ Νύκλι.

Ὁ ἀποφυλακισθεὶς Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος ἀναχωρήσας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἤλθε, μέσῳ Εὐβοίας καὶ Θηβῶν, εἰς τὸ Νύκλι, ὅπου τὸν ἀνέμενεν ἡ προικίλισσα, ἐκεῖθεν δ' ἐπεθεώρησε περίλυπος τὰ ὑπόλοιπα κάστρα του. Μεθ' ὅ, συνοδευόμενος ἀπὸ ἐνόπλιους ἄνδρας, ἐπεσκέφθη τὴν Λακεδαιμονίαν, τοῦθ' ὅπερ ἐθεωρήθη ὑποπτον εἰς τοὺς ἐν Μυστρά, ὑποπεύσαντας μήπως ὁ Βιλλαρδουίνος ἐσκόπει νὰ καταλάβῃ τὴν πρωτεύουσαν τοῦ δεσποτάτου. Χάριν ἀποκρούσεως λοιπὸν μιᾶς ἐνδεχομένης τοιαύτης ἐπιθέσεως βυζαντινὸς στόλος ἀπεβίβασεν εἰς Πελοπόννησον νέας ἐπικουρίας, ὑπὸ τοὺς στρατηγοὺς Ἀλέξιον Φιλανθρωπηνόν, Ἀλέξιον Φιλῆν καὶ Μακρυνόν, οἵτινες συνηνώθησαν τὸ 1263 μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Πελοποννήσου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ἡ ἀποβίβασις τῆς στρατιᾶς ταύτης ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως κατὰ τῶν Φράγκων. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον τινὰς ἐπιτυχίας ὑπὸ τὸν σεβαστοκράτορα Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, ἰδίᾳ ὅταν ἐστράφησαν κατὰ τῆς φραγκικῆς πρωτεύουσας Ἀνδραβίδας, ὅτε κατέλαβον τὴν Βελιγοστήν (ἀλλ' ὅχι καὶ τὸ φρούριόν της) ἔπειτα δ' ἐκυρίευσαν καὶ τὰ Καλάβρυτα. Ἀνεχαιτίσθησαν ὅμως αἱ ἐπιτυχίαι των τὸ 1263 εἰς τὴν παρὰ τὸν Ἀλφειὸν Πρινίτσαν (Χρον. Μορ. στ. 4840 - 4845), ἐπειδὴ ὁ Βιλλαρδουίνος, ὀχυρώσας τὴν Ἀνδραβίδα, παρουσίασε γενναίαν ἀμυναν. Ὅταν δὲ ἤλθε κατ' αὐτοῦ ὁ σεβαστοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἐνίκηθη ὑπὸ τῶν Φράγκων εἰς τὴν Παλαιόπολιν τῆς Ἡλίδος καὶ ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Ἀρκαδίαν, ἔνθα ἐπελήφθη,

¹ Ἦτοι ὁ Geoffroy de Bruyères. Βλ. D. A. Zakythinos, Le despotat grec de Morée, τ. I, Paris 1932, σ. 20).

τὸ 1264, τῆς πολιορκίας τοῦ ὑπὸ τῶν Φράγκων κατεχομένου εἰσέτι Νυκλίου. Ἡ πολιορκία αὕτη θὰ ἐπετύγχανεν ἔαν δὲν ἀπεστάτουν ἀπὸ τὸν στρατὸν τῶν Βυζαντινῶν οἱ Τοῦρκοι μισθοφόροι των, προσχωρήσαντες, λόγῳ καθυστερουμένης μισθοδοσίας των, εἰς τὸν Βιλλαρδουίνον. Τούτου ἕνεκα ὁ Παλαιολόγος ἠναγκάσθη νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν τοῦ Νυκλίου καὶ νὰ ἀπέλθῃ ἀργότερον εἰς Κωνσταντινούπολιν παρὰ τῷ ἀδελφῷ του αὐτοκράτορι Μιχαὴλ Η'. Τὸν Παλαιολόγον ἀπελθόντα ἀντικατέστησαν ὁ μέγας δομέστικος Ἀλέξιος Φιλῆς, ὁ παρακοιμώμενος Μακρυνὸς καὶ Ἀλέξιος ὁ Καβαλλάριος. Γενομένης δ' ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Φράγκων οἱ Ἕλληνες συνεκλείσθησαν εἰς τὸ μεταξὺ Μεσσηνίας καὶ Βελιγοστῆς στενὸν Μακρυπλάγι, ἔνθα ὑπέστησαν μεγάλην φθοράν, αἰχμαλωτισθέντων καὶ αὐτῶν τῶν στρατηγῶν των¹. Ἀργότερον (1270) ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος ἀπέστειλεν εἰς Πελοπόννησον νέον καὶ πολυάριθμον στρατόν, ὑπὸ τὸν Ἀλέξιον Φιλανθρωπηνὸν ἵνα τὴν ἀνακτήσῃ, χωρὶς ὁμῶς καὶ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ. δι' ὃ καὶ τὸ 1274 συνωμολογήθη κατ' ἀνάγκην ἀπλῶς εἰρήνη ἐν Πελοποννήσῳ.

Ὡστόσο οἱ Φράγκοι διετηροῦντο ἀμετάπτωτοι, οὐδενὸς νέου ἑλληνικοῦ, κατορθώματος ἐπιτευχθέντος. Ἀπὸ τοῦ 1278 ὁμῶς, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Βιλλαρδουίνος, αἱ τύχαι τῶν Ἑλλήνων μετεστράφησαν. Ἀποθανόντος ἄνευ ἄρρενος διαδόχου τοῦ Βιλλαρδουίνου ἡ φραγκικὴ ἡγεμονία περιήρχετο εἰς γυναῖκας ἢ ἡγεμόνας ψιλῷ δικαιώματι. Κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ ταύτην παρατηρεῖται εἰς τὸν Μορέαν ἑλλειψις εὐημερίας καὶ ἀσφαλείας, ὥς πιστοποιεῖ καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως λέγον: (στ. 8757 - 58):

*καὶ τυραννίζουν τοὺς φτωχοὺς, τοὺς πλουσίους ἀδικοῦσιν
τὸ διάφορόν τους πολεμοῦν. καὶ ὁ τόπος ἀπορεῖται.*

Πρὸ τοιαύτης μειονεκτικῆς καταστάσεως εὐρεθέντες οἱ βαρῶνοι παρέκλεισαν τὸν βασιλέα τῆς Νεαπόλεως Κάρολον τὸν Β' νὰ τοὺς στείλῃ ἕνα καλὸν ἡγεμόνα, ὅστις νὰ διατρίβῃ μονίμως εἰς τὴν χώραν. Ὡς τοιοῦτος δ' ἡγεμὼν ἐστάλη ὁ Φλωρέντιος τοῦ Ἀννοτίου (Florent de Hainaut)², ὅστις ἐγένετο δεύτερος σύζυγος τῆς Κυρᾶς τοῦ Μορέως Ἰσαβέλλας, κόρης τοῦ Βιλλαρδουίνου, *ἐκεῖνης τῆς ντάμας Ζαμπέας, τοῦ πρίγκιπος θυγάτηρ*, ὥς

¹ Τὴν ἤταν τῶν Βυζαντινῶν, ἣν ἀναφέρει τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 5458 - 60) πιστοποιεῖ καὶ ὁ Παχυμέρης (Βόννης I, σ. 208). Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει πηγῶν, ὡς συνεκέντρωνεν ὁ καθηγητὴς Δ. Ζακυθινός (Le despotat grec de Morée I, σ. 43) αἱ συμφωνίαι πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καταρτισθεῖσαι χρονολογίαι δὲν ἀνταποκρίνονται πάντοτε πρὸς τὴν πραγματικότητα.

² Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως τὸν λέγει *μισὶρ Φλοράν, ντὲ Ἀινὰν τὸ ἐπίκλην* (στ. 8504).

τὴν ἀποκαλεῖ τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 8564 καὶ 94). Τὸ ζεῦγος ἀνεχώρησεν εἰς Πελοπόννησον τὸ 1289, τὸ δὲ ἐπόμενον ἔτος 1290, συνήψεν ὁ Φλωρέντιος ἐν Γλαρέντζα εἰρήνην πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον τὸν Β' Παλαιολόγον¹, τὴν ὁποίαν ὅμως διετάραξεν ἐν μέρει ἡ ἀπόφασις τοῦ Φλωρεντίου νὰ βοηθήσῃ τὸν δεσπότην τῆς Ἡπείρου Νικηφόρον ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος.

Χάριν ἀσφαλείας τοῦ ἔκτισεν ὁ Φλωρέντιος, μετὰ τὸ 1292², κατ' ἀρχὰς μὲν τὸ ἰσχυρὸν κάστρον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου εἰς τὰ Σκορτά, ἐπὶ τῶν ἑρειπίων τῆς ἀρχαίας Λυκοσούρας³ καὶ μετ' αὐτὸ τὸ κάστρον τοῦ Beaufort⁴. Γενικῶς δὲ διόκησεν, ὁ Φλωρέντιος τὴν χώραν καλῶς καὶ ἡσύχως ἐπὶ ὀκταετίαν⁵ μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου 1297, ὅτε ἀπέθανεν.

Τῆς πρὸς τοὺς Ἑλληνας ὅμως ἐξαετοῦς εἰρήνης ληξάσης, τὰ πράγματα τῶν Φράγκων ἐχειροτέρευσαν· διότι οἱ Ἑλληνες κατέλαβον τώρα σειρὰν κάστρον, ἐνῷ ἄφ' ἑτέρου ὁ Ἀνδρόνικος Β' ὁ Παλαιολόγος ἔστειλεν εἰς Πελοπόννησον, τὸ 1296, τὸν στρατηγὸν Ἀνδρόνικον Ἀσάνην, ὅστις ἐξήτησεν ἀφορμὴν πολέμου πρὸς τὸν πρίγκιπα, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐπέτυχεν διὰ τοῦ ἐξῆς δόλου: Προσποιηθεὶς φιλίαν πρὸς τοὺς Φράγκους, προέτρεψε τοὺς Ἑλληνας νὰ ἀγοράσουν ἀπὸ τοὺς Φράγκους περὶ τοὺς πεντακοσίους ἵππους καὶ ὅπλα, μεθ' ὧν, διέταξε τοὺς ἄνδρας τοῦ νὰ ἀπέλθουν εἰς ἐκκλησίαν πλησίον τοῦ Νυκλίου κειμένην — τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν πιθανώτατα — εἰς τὴν ὁποίαν συνήρχοντο οἱ Φράγκοι πρὸς ἑορτασμόν, ἐκεῖ δὲ μεταβάντας τοὺς διέταξε νὰ ἐκτραποῦν εἰς θορυβούς καὶ ταραχὰς καὶ νὰ ἀφήσουν νὰ κτυπηθοῦν ἀπὸ τοὺς Φράγκους⁶. Τούτου δὲ γενομένου ὁ Ἀσάνης ἔγραψε πρὸς τὸν Φράγκον φρούραρχον Νυκλίου, ἀξιῶσας τὴν τιμωρίαν τῶν βιαιοπραγησάντων Φράγκων, ἀλλὰ μὴ τυχὼν ἀπαντήσεως μετεχειρίσθη

¹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 8707-8757), Libro de los Fechos § 455 σ. 100, Livre de la Conqueste § 597 σ. 240.

² Libro de los Fechos, σ. 103, § 471.

³ Βλ. σχετικῶς J. Longnon, Le livre de la Conqueste § 804 καὶ ἰδίᾳ Ἰ. Σαρρῆν, Ἀρχ. Ἐφ. 1934-35, σ. 57 κ. ἐ.

⁴ Τὸ κάστρον τοῦτο ὁ μὲν Στ. Δραγούμης τοποθετεῖ ἐπὶ προβούνου τῶν Κολινῶν (ἔ. ἀ. σ. 211-212) ὁ δὲ Ἰ. Σαρρῆς (ἔ. ἀ. σ. 78 κ. ἐ.) καὶ κατ' αὐτὸν καὶ ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος (Πελοποννησιακὰ Β', 1957, σ. 4 κ. ἐ.) παρὰ τὰ Βούρβουρα. Τὴν τοποθέτησιν ταύτην τοῦ κάστρου ἐδέχθη καὶ ὁ Α. Βον, La Morée franque Paris 1969, σ. 378 καὶ ὁ Ἰ. Σφηρόπουλος, Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθῆναι 1968, σ. 236 κ. ἐ., σχετικὰς δὲ τοπογραφικὰς πληροφορίας παρέχει ἀφθόγους καὶ ὁ Τ. Γριτσόπουλος, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, σ. 104 κ. ἐ.

⁵ Χαρακτηριστικὸς τῆς ἐπὶ Φλωρεντίου εὐημερίας εἶναι ὁ στ. 8781 τοῦ Ἑλλ. Χρονικοῦ: ἐπλούτησαν οἱ ἅπαντες, Φράγκοι τε καὶ Ρωμαῖοι.

⁶ Ἀραγωνικὸν Χρονικὸν § 484.

τὸ ἐξῆς τέχνασμα: παρέσυρε τοὺς Φράγκους εἰς ἐνέδραν ὀλίγον ἔξω τοῦ Νυκλίου, ὅπου εἶχε κρύψει τοὺς ἐνόπλους ἄνδρας τοῦ, οἵτινες ἐπετέθησαν καὶ ἐφόνευσαν πολλοὺς Φράγκους, οὗτοι δὲ διωκόμενοι ὑπεχώρησαν εἰς Νύκλι, ὅπερ τότε κατελήφθη πάλιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, τὸ 1294¹ (οὐχὶ 1396²). Κυρίως εἰπεῖν ὅμως τὸ Νύκλι περιῆλθε τότε εἰς χεῖρας τοῦ ἐν Μυστρᾷ στρατηγοῦ Ἀνδρόνικου Ἀσάνη - κεφαλῆς τοῦ βασιλέως. Οὗτος ὅμως βλέπων ὅτι τὸ Νύκλι ἔκειτο ἐν τῇ πεδιάδι καὶ ὅτι τὸ κυριευθὲν κάστρον τοῦ ἦτο δυσφρούρητον, τὸ μὲν Νύκλι ἐγκατέλιπε, τὸ δὲ κάστρον τοῦ κατεδάφισε καὶ κατέστρεψε τόσον³, ὥστε ἐλάχιστα λείψανά του νὰ σώζωνται μέχρι σήμερον (βλ. σχετικῶς κατωτέρω περιγραφὴν τοῦ).

Μετὰ τὴν πυρπόλησιν καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Νυκλίου ἀπὸ τὸν Ἀσάν, οἱ κάτοικοί του ἐξεβιάσθησαν νὰ μετοικήσουν εἰς ὑψηλότερα καὶ ὀχυρώτερα μέρη, ἐν οἷς τὰ Τσηπιανὰ καὶ ἰδίᾳ τὸ 2¹/₂ ὥρας πρὸς τὰ ΒΑ τοῦ Νυκλίου, μεταξὺ Παρθενίου καὶ Ἀρτεμισίου ὄρους (Κτενιᾶ) ἐπὶ μεμονωμένου βουνοῦ κείμενον Μουχλί, ἄνωθεν καὶ δεξιὰ τῆς εἰς Ἀργὸς ἀγοῦσης ὁδοῦ. Τὸ βουνὸν τοῦτο ἔχει σχῆμα κώνου καὶ κρημνώδεις τὰς πλευρὰς αὐτοῦ, ἐξαιρέσει μόνον τῆς δυτικῆς, ἥτις εἶναι ἡπιωτέρα. Ἐκεῖ λοιπὸν ἔκτισεν ὁ Ἀνδρόνικος Ἀσάν, μετὰ τὸ 1296, τὸ Μουχλί, ὀχυρώσας αὐτὸ διὰ τριπλοῦ ἰσχυροῦ τείχους, κτισθέντος εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας⁴.

Οὐ μόνον δὲ τὸ Νύκλι ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν Μεσαρέαν⁵, ἥτοι τὴν Ἀρκαδίαν, κατῳρθωσεν ὁ στρατηγὸς Ἀνδρόνικος Ἀσάνης, ὁρμώμενος ἐκ Μυστρᾶ νὰ ἀποσπάσῃ μέχρι τοῦ 1320 ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἐκτοτε δὲ διωρίζοντο ἴδιοι ἄρχοντες τῆς Ἀρκαδίας ἐκ τῆς οἰκογενείας Ἀσάνη, ἐδρεύοντες ἐν Μουχλίῳ, μέχρις οὗ καὶ τοῦτο, παραδοθὲν εἰς τὸν Πορθητὴν⁶, ἐλλείπει ὕδα-

¹ Libro de los fechos et conquistas... σ. 106, § 485 βλ. καὶ E. D a r k ó, E. E. B. Σ. 10, 1933, σ. 458.

² Ὡς ὀρθῶς γράφει ὁ Ν. Μορὰιτης (ἔ. ἀ. σ. 276), ὅστις ὅμως θέτει τὴν ἀνακατάληψιν εἰς τὸ 1296 ἀντὶ τοῦ 1294. Τὸ 1296 δέχονται ὁ H o r f f (Geschichte Griechenlands I, 346, ἐν Ersch und Grubers Encycl.) καὶ ὁ J. A. B u c h o n (Recherches historiques I, 471-477).

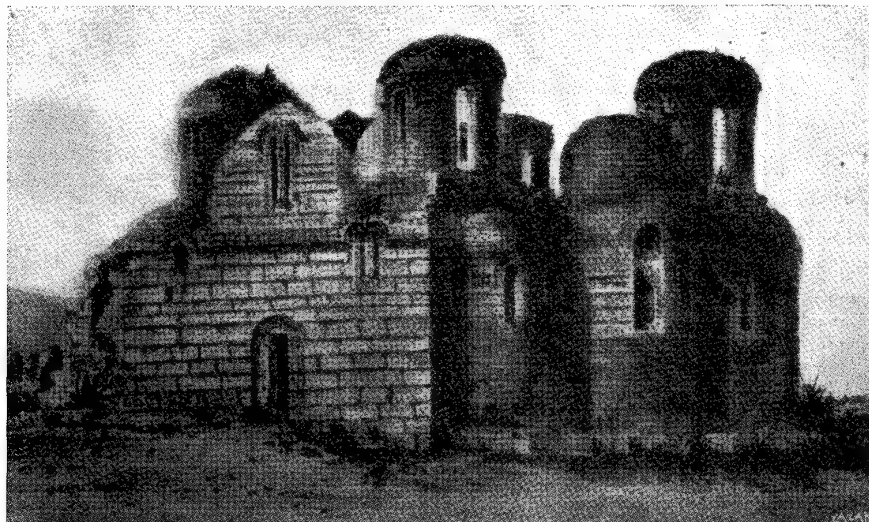
³ Κατὰ τὸν Δ. Α. Ζακυθηνὸν (Le Despotat grec de Morée τ. II Paris 1953, σ. 158), ἡ κατεδάφισις τοῦ κάστρου ἔγινε περὶ τὸ 1294.

⁴ Βλ. περὶ τοῦ Μουχλίου σχετικὰ παρὰ E. D a r k ó, ΠΑΑ, Σ' (1931) 22-27 καὶ E. E. B. Σ. 10 (1933) 454-482. Βλ. ἐπίσης καὶ Ν. Μορτσόπουλον, Πελοποννησιακὰ Γ', 1959, σ. 288-309, ἐνθα ὅμως ἡ ἐν σ. 298 σημ. 1 χρονολογία 1224 πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς 1294.

⁵ Ἑλλην. Χρον. Μορέως στ. 1642, 1679, 1915, 3159, 6702, 6726. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Μεσαρέα βλ. Ἀ. Μηλιαράκη, Δ. Ι. Ε. Ε., Δ', 1892, σ. 461 κ. ἐ. καὶ Γ. Χατζηδάκι, Ἀθηνᾶ Σ, 1894, σ. 3 καὶ 59.

⁶ Κριτόβουλος, Ἐπιστολή, 5 (ἐκδ. V. Grecu, 1963, σ. 29) καὶ Ευγ-

τος, ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Ἀσάνη¹ τὸν Μάϊον τοῦ 1458², κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Β'. Ἐκτοτε τὸ Μουχλί ὄλονεν φθίνον ἡρημούτο μέχρι τοῦ πλήρους ἀφανισμοῦ αὐτοῦ.

Εἰκ. 96. Χαλκογραφία εἰκονίζουσα τὸν ἡρειπωμένον ναὸν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς καὶ γενομένη ὑπ' ἀγνώστου πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

γραφῆς Ἱστοριῶν III 5, 1 (ἔκδ. V. Grecu, σ. 223). Χαλκοκονδυλῆς, ἔκδ. Βόννης, τ. Β', σ. 447, 12 ἐ. Σφραγῆς, ἔκδ. Βόννης, σ. 83. Σεαδε-δῖνος παρὰ Darkó, E. E. B. Σ. 10, 1933, σ. 463.

¹ Ἐσφαλμένως ὁ Henri Belle (Trois années en Grèce, Paris 1881 σ. 290) ἀναφέρει ὡς διοικητὴν τοῦ Μουχλίου τὸν Ματθαῖον Ἀσάνην, ἀντὶ τοῦ Δημητρίου Ἀσάνη, τὸν ὁποῖον ἀναφέρουν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς: Ὁ Ματθαῖος ἦτο διοικητὴς τοῦ τελευταίου ὄχυροῦ τῆς ἀντιστάσεως, ἤτοι τοῦ Ἀκροκορίνθου (Κριτόβουλος σ. 124-25, Σφραγῆς 387).

² Τὴν πτώσιν τοῦ Μουχλίου βραχέα τινά χρονικά (Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, ἐπιμελεῖς Κ. Ἀμάντου, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόμ. Α', Ἀθῆναι 1932-33) ὡς τὸ ἐν σ. 35 ἐπὶ κώδικος τῆς Μ. Λειμῶνος Λέσβου ἀναγράφει ὡς ἔτος καταλήψεως τὸ 1457, ὁμοίως δὲ πρᾶττει καὶ τὸ ἐν σ. 67 ἐπὶ τοῦ κώδικος 437 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, ὡς καὶ τὸ ἐν σ. 69 ἐπὶ τοῦ κώδικος NCCLXI Theol. Gr. τῆς Βιέννης, ἐνθα μάλιστα τὸ Μουχλί ἀναγράφεται ὡς Ἀμύκλιον! Ἰδού πῶς ἔχει τὸ χρονικὸν τοῦτο: 1457 ἐπῆρεν ὁ αὐτὸς ἀθόνητος τὴν Κόρινθον, τὴν Παλαιὰν Πάτραν, τὸ Ἀμύκλιον καὶ τὴν Καστελιανίαν. Κατὰ τὸν Sprangino (Cod. Barberini 141) ὁ Πορθητὴς ἐκυρίευσεν τὸ Μουχλί μετὰ 53 ἡμερῶν πολιορκίαν: Ἐδιόβη εἰς τὸ παλαιὸν Μουχλί, ὅπου ἦτονε ἑοδαῦτο κυβερνήτης ὁ Ἀσάνης Δημήτριος καὶ ἐγάλασε τὸ κάστρο καὶ δὲν ἄφισε πέτρα ἀπάνω σὲ πέτρα καὶ τοὺς χριστιανοὺς τοὺς ἔβγαλε ἔξω καὶ ἐκαθίσανεν εἰς τὰ χωριά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς περιόδου ταύτης περιλαμβάνει τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προβαντηνοῦ καὶ ἕνα ὑποτιθέμενον ναὸν τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ἀκόμη δὲ καὶ τὸ κάστρον τοῦ Νυκλίου.

Α'. ΝΑΟΙ

1. Η ΠΑΛΑΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Ἡ ἐκκλησία τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἀφιερωμένη σήμερον εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ ἐπιχωσθέντος κοίλου τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Τεγέας¹, ἀνεγερθέντος, κατὰ Τίτον Λίβιον², διὰ γενναιοδωροῦ χορηγίας Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς.

Ὁ πεντάτρουλλος ναὸς τῆς, ἔρειπωθεις ἀπὸ μακροῦ³, ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν χωρικῶν ὡς στάβλος βοῶν καὶ ἡμιόνων⁴, μέχρι τοῦ 1884, ὅτε ἤρχισαν αἱ μέχρι τοῦ 1888 διαρκέσαις ἐργασίαι ἀναστηλώσεως αὐτοῦ γενόμεναι δαπάναις τοῦ τότε (1883) ἰδρυθέντος Τεγεατικοῦ Συνδέσμου⁵, ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης τοῦ αὐστριακοῦ ἀρχιτέκτονος Ernst Ziller. Ἡ παρατιθεμένη χαλκογραφία (εἰκ. 96), ἄγνωστον πότε καὶ ὑπὸ ποίου ἐκτελεσθεῖσα, παρέχει εἰκόνα τῆς καταστάσεως τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως⁶. Βλέπομεν λοιπὸν ἐξ αὐτῆς, ὅτι ὁ νῦν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν (εἰκ. 97 καὶ 98) προβάλλων μέγας, κεντρικὸς, κυλινδρικός τρουῖλλος εἶχε καταρρεύσει μετὰ τῶν βαστα-

¹ Τοῦτο ἐξηκρίβωσε πρῶτος ὁ L. Ross, (Reisen im Peloponnes, Berlin 1841, σ. 68) ἐπιστοποίησαν δ' ἔπειτα αἱ ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν γενόμεναι διὰ τοῦ René Vallois ἀνασκαφαὶ (BCH 50, 1926, σ. 135 κ. ἐ.).

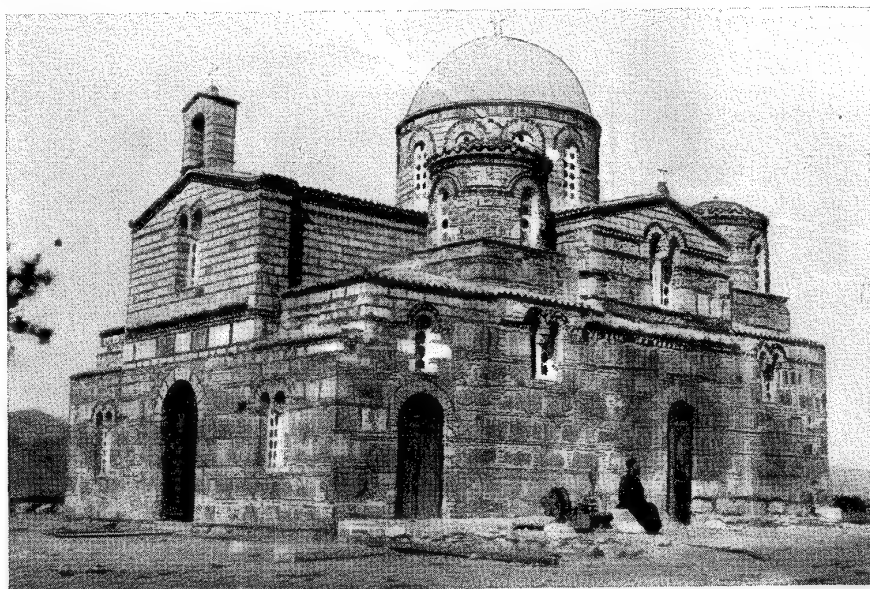
² XLI, 20.

³ Τοῦλάχιστον πρὸ τοῦ 1833, ὅτε ὁ ναὸς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ A. Blouet «ὡς μεγάλη ἐκκλησία ἐν ἐρείπιοις μετὰ γραφικώτατα τὰ σωζόμενα λείψανα αὐτῆς» (Expédition Scientifique de Morée II, Paris 1833, σ. 84).

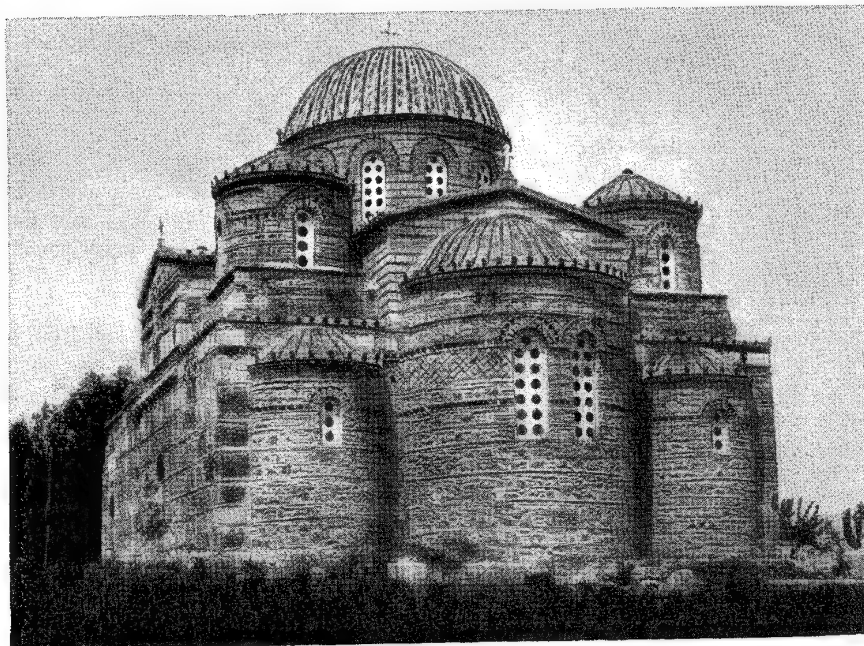
⁴ Ν. Ἀλεξόπουλος, Ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1951, σ. 89.

⁵ Δράττομαι ἐνταῦθα τῆς εὐκαιρίας, ἵνα εὐχαριστήσω τὸν νῦν Πρόεδρον τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ἱατρὸν κύριον Νικ. Καραμεσοῦτην, διὰ τὴν προθυμίαν, μετ' ἧς ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου πᾶν στοιχεῖον διαφωτιστικὸν τῆς καταστάσεως τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς πρὸ τῶν ἐργασιῶν Ἀναστηλώσεως, ἰδίᾳ δὲ τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα αὐτῆς ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

⁶ Ἡ χαλκογραφία αὕτη φαίνεται μὲν ἀκριβὴς ὡς πρὸς τὴν γενικὴν εἰκόνα τοῦ ναοῦ, εἶναι ὅμως ἐσφαλμένη ὡς πρὸς τὰς λεπτομερεῖας τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

Εἰκ. 97. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΑ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

Εἰκ. 98. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΑ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

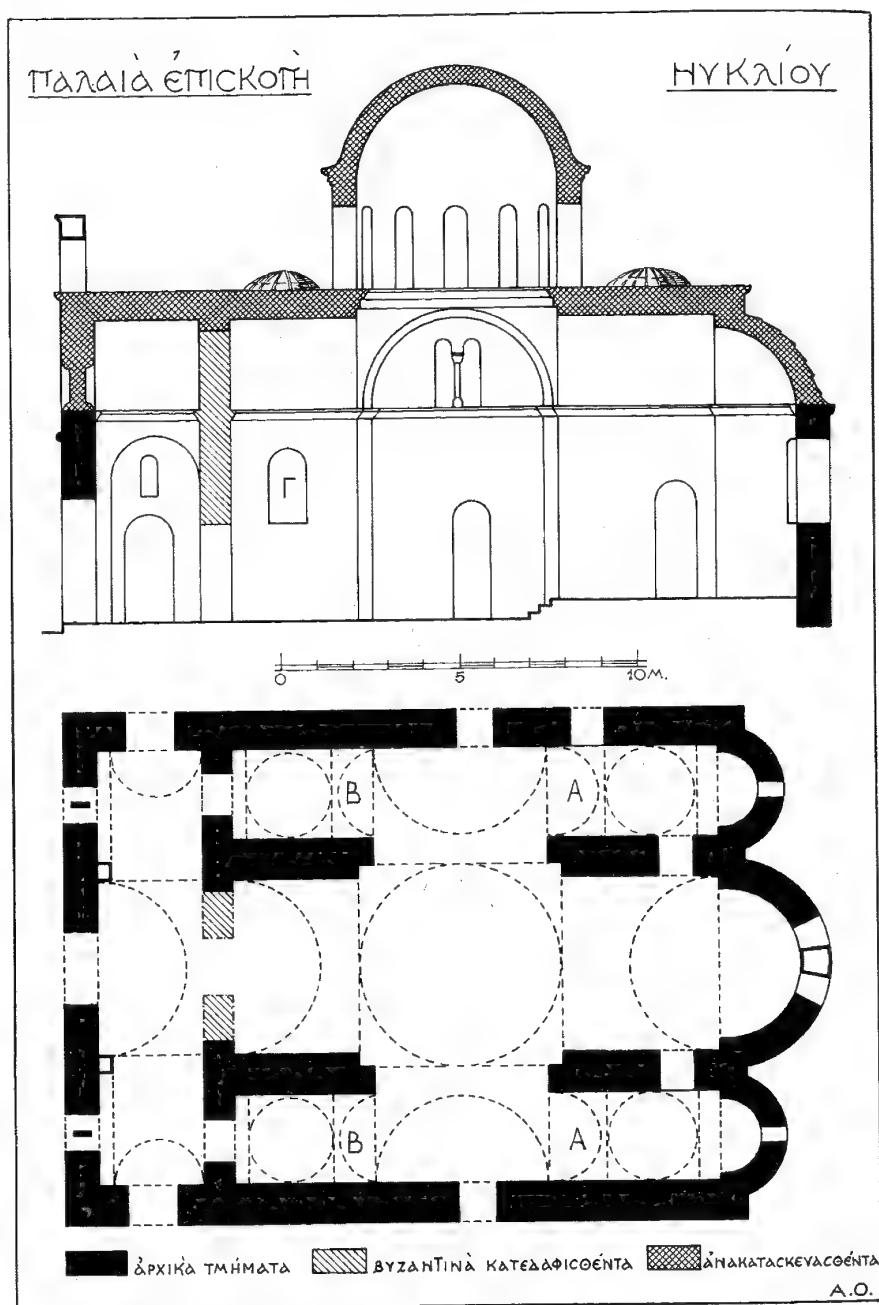
ζουσῶν αὐτὸν καμαρῶν¹, ἐκ τῶν ὁποίων διετηρήθη μόνον τὸ πρὸς Νότον (εἰκ. 96) τύμπανον τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, ἴσταντο ὁμῶς ἀκόμη οἱ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ναοῦ τρουλλίσκοι (εἰκ. 96) ὥς καὶ αἱ τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ ἕως ἄνω.

Μεταβὰς εἰς Τεγέα κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1933 πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῆς ἐθεώρησα καλὸν νὰ προβῶ καὶ εἰς τὴν λεπτομερῆ μελέτην τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, περὶ τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα ἐγγνωρίζομεν ἕως τότε. κυρίως ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ G. Millet². Ἐπελήφθην λοιπὸν κατ' ἀρχὰς τῆς καταμετρήσεως καὶ ἀποτυπώσεως τοῦ μνημείου, τοῦ ὁποίου οὔτε κἂν ἡ κάτοψις καὶ ἡ τομὴ ἦσαν γνωσταί, τὰ σχέδια δὲ ταῦτα ἐδημοσίευσα τὸ 1935 εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ ABME (σ. 146 εἰκ. 7) ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης μου, σχετικῆς πρὸς τοὺς πεντατροῦλλους ναοὺς. Ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἀποτυπώσεως καὶ φωτογραφήσεως τοῦ μνημείου ἀπεδείχθη, πλὴν ἄλλων, καὶ ὅτι ἡ γενομένη ἀναστήλωσις δὲν ἠκολούθησεν αὐστηρῶς εἰς τὰ ἄνω μέρη τοῦ μνημείου τὸ σύστημα τῆς παλαιᾶς τοιχοδομίας αὐτοῦ.

Ἄς γνωρίσωμεν ἤδη τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 99), ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἔχει ἐν τῷ συνόλῳ του τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 14.15 × 19.15 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλουν πρὸς Ἀνατολὰς τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἀψίδες ἱεροῦ. Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριον διαιρεῖται εἰς τὰς δύο ἀνέκαθεν ἐφαρμοζομένας θεμελιώδεις ἀλλ' ἀνίσους διαιρέσεις, ἧτοι α) εἰς στενομήκη νάρθηκα, φέροντα μίαν μόνον θύραν εἰσόδου ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξωτερικῆς παρειάς του καὶ δύο κατὰ τὰ πλάγια αὐτοῦ, καλυπτόμενον δὲ κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμήμα δι' ὑψηλῆς κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς, κατὰ δὲ τὰ ἄκρα του διὰ κυλινδρικῶν μὲν πάλιν καμαρῶν, ἀλλὰ χαμηλῶν καὶ διευθυνομένων καθέτως πρὸς τὴν μέσσην καὶ β) εἰς περίπου τετράγωνον κυρίως ναόν. Οὗτος, συγκοινωνῶν διὰ τριῶν θυρῶν πρὸς τὸν νάρθηκα, καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς τὰς τρεῖς μνημονευθείσας ἡμικυκλικὰς ἀψίδας ἱεροῦ, ἧτοι μίαν μέσσην μεγάλην, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 4.05 μ. καὶ βέλους 2.25 μ. καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς μικροτέρας, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 2.00 μ. καὶ βέλους 1.08 μ., ἐτ' αὐτῷ συνόλῳ του δὲ παρουσιάζει τὸ σχέδιον θολωτῆς βασιλικῆς συνδεδευσμένης μετὰ σταυροει-

¹ Ἐπειδὴ ὁ J. A. B u c h o n (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 420) ἀναφέρει ὑπάρχοντα ἀκόμη τὸν τρουλλὸν τὸ 1842, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸ Νύκλι, φαίνεται ὅτι ὁ τρουλλὸς κατέπεσεν ἀργότερον.

² L'École Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 96, 181, 201, 240, 270, 276, 282, καὶ εἰκ. 127. Φωτογραφίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶχε παρᾶσχει τὸ 1910 καὶ ὁ A. S t r u c k, ἐν Mistra eine mittelalterliche Ruinenslady, Wien - Leipzig 1910, σ. 22, τῆς δὲ βορείου καὶ τῆς νοτίας ὁ L. V a l l o i s, ἐν BCH, 50, 1926 σ. 146 εἰκ. 8, 9.

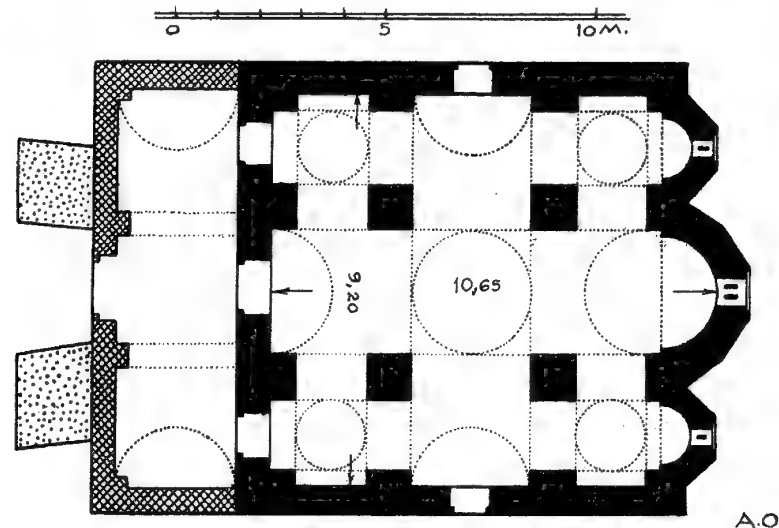
Εἰκ. 99. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς κατόπιν νεωτέρας μελέτης.

δοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ φέροντος τροῦλλον, διαμέτρου 5.70 μ., ἱστάμενον ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἐξ ὧν τὰ μὲν πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον εἶναι ἰσομήκη (3.30 μ.), τὸ δυτικὸν κατὰ τι ἐπιμηκέστερον (3.60 μ.), πολὺ δὲ μεγαλύτερον ὅλων τὸ ἀνατολικὸν 4.40 μ. Ὁ σταυρὸς οὗτος δὲν εἶναι τόσον ἀντιληπτὸς εἰς τὴν κάτοψιν, ὅσον εἶναι εἰς τὰς ὑπερθεν καμάρας, αἵτινες, ὑψούμεναι ὑπὲρ τὰ χαμηλὰ πλάγια διαμερίσματα, παρουσιάζουσιν αὐτὸν ἀνάγλυφον εἰς τὸ διάστημα (εἰκ. 97). Ὅσον ἀφορᾷ τὰ πλάγια διαμερίσματα, ἦτοι τοὺς μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ σταυροῦ καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπολειπομένους στενομήκεις γωνιαίους χώρους, οὗτοι ἐκαλύπτοντο, κατὰ μὲν τὸ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμήμα των, διὰ χαμηλῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν (εἰκ. 99 Α, Α καὶ Β, Β) διαμέτρου 2.40 - 2.50 μ., αἵτινες ἔβαινον παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὰ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμᾶς, ἀντιστοιχῶς, ἄκρα των διὰ μικρῶν κυλινδρικῶν τροῦλλων, διαμέτρου 2.50 μ., ἐπικαθημένων ἐπὶ τῆς συνεχείας τῶν μικρῶν καμαρῶν καὶ ἀποτελούντων οὕτω τέσσαρας γωνιαίους τροῦλλίσκους, τρόπον τινα δορυφόρους τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ ὑψομένου μεγάλου τροῦλλου. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλαγίων, γωνιῶν διαμερισμάτων σήμερον μόνον τὸ ΒΑ καὶ τὸ ΝΑ, ἦτοι τὰ χρησιμεύοντα ὡς παραβήματα, συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸ κατὰ τὸν ἀνατολικὸν βραχίονα τοῦ σταυροῦ εὐρισκόμενον κυρίως βῆμα, διὰ στενοῦ (1.15 μ.) παρὰ τὴν μέσσην κόγχην τοῦ ἱεροῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ὕψους 3.45 μ., (εἰκ. 99, τομὴ) ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ ΝΔ καὶ τὸ ΒΔ διαμέρισμα δὲν συγκοινωνοῦσιν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ ἀντίστοιχον δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἰμὴ μόνον δι' ἀπλοῦ, ὑψηλὰ (2.72 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος) τοποθετημένου τοξωτοῦ ἀνοίγματος, πλάτους 1.00 μ. καὶ ὕψους 2.30 μ., (εἰκ. 99 τομὴ) ἀνοιγομένου, δίκην παραθύρου, ἐπὶ τῶν χωριζόντων τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοίχων.

Ὅτε τὸ πρῶτον (1935) ἐδημοσίευσα — ἐπ' εὐκαιρίᾳ εἰδικῆς περὶ τῶν πεντατροῦλλων ναῶν μελέτης μου ¹— τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, γοητευθεὶς ἐκ τῆς ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ δημοσιευθείσης καὶ ἐνταῦθα ἀναπαραγομένης (εἰκ. 100) ἐξαιρέτου κανονικότητος καὶ συμμετρίας κατόψεως τοῦ οὐχὶ μακρὰν κειμένου, πεντατροῦλλου ὡσαύτως, ναοῦ τῆς Παντανάσσης, παρὰ τὸ χωρίον Γερούμανα, τῆς περιοχῆς Μονεμβασίας, ὑπέθεσα — λόγῳ καὶ τῆς πάλαι (1884/8) γενομένης ἀναστηλώσεως τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἔτι δὲ καὶ τῆς νέας ἀγιογραφίσεως αὐτῆς τὸ 1935-36, ὅτι καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Τεγέας, οἱ χωρίζοντες τὸ μέσον κλίτος ἀπὸ τῶν γωνιῶν διαμερισμάτων τοῖχοι, ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἦσαν ἐξ ὁλοκλήρου οἱ

¹ ABME A', 1935, σ. 146 εἰκ. 7.

παλαιοί, ἀλλὰ μόνον τὰ πρὸς τὸν τροῦλλον ἄκρα των, διαμορφωθέντα εἰς κανονικοὺς πεσσοὺς βαστάζοντας τὸν τροῦλλον, τοῦ ὑπολοίπου αὐτῶν μήκους συμπληρωθέντος, χάριν μεγαλυτέρας στερεότητος, διὰ μεταγενεστέρων τοίχων (βλ. κάτοψιν ἐν ΑΒΜΕ Α', εἰκ. 7 σ. 146) κατὰ τὴν γενομένην ἀναστήλωσιν. Κατ' ἐπίδρασιν ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ προτύπου (Γερουμάνας

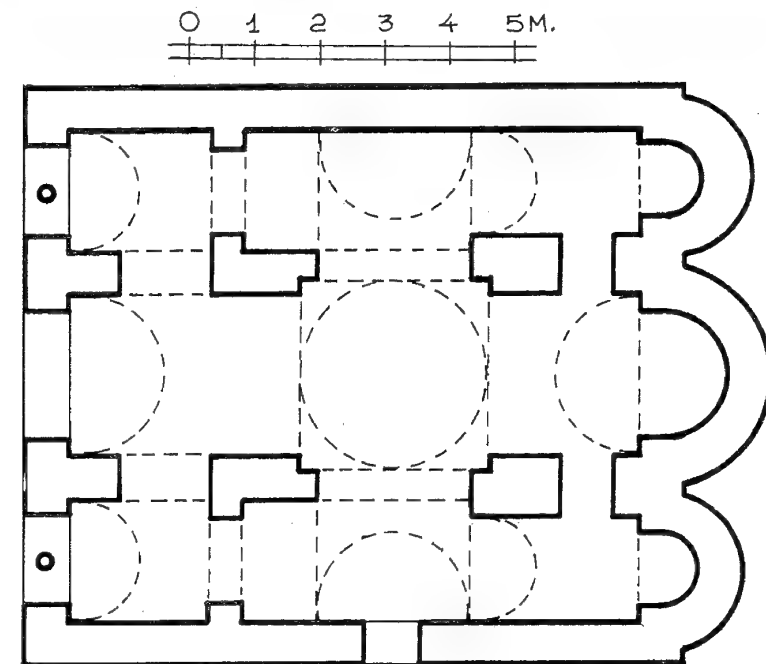
Εἰκ. 100. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης Γερουμάνας Μονεμβασίας (Ὁρλάνδος).

εἰκ. 100) ἐθεώρησα τότε καὶ ὅτι ἐπὶ τῶν πλαγίων, ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ θὰ ὑπῆρχον ἐξέχουσαι παραστάδες, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τοὺς κεντρικοὺς πεσσούς, τὰς παραστάδας δὲ ταύτας ἐφαντάσθην ὑπαρχούσας ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν τοίχων, τοῦ μεταξὺ αὐτῶν δημιουργουμένου κενοῦ, φραχθέντος ὁμοίως διὰ νεωτέρου τοίχου κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν (βλ. εἰκ. 7, σ. 146 τοῦ ΑΒΜΕ, Α').

Ὅταν ὁμως ἀργότερον ἐμελέτησα ἐκ νέου τὸ σχέδιον τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἔλαβον δὲ ὑπ' ὄψιν μου καὶ ἄλλα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, ἐπέισθην ὅτι οἱ χωρίζοντες τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῶν παραβημάτων τοῖχοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἦσαν συμπαγεῖς καὶ ἐξ ὁλοκλήρου οἱ ἀρχικοί. Εἰς τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο μὲ ἤγαγε κυρίως ἡ παρὰ τὸν ΒΑ καὶ τὸν ΝΑ πεσσὸν ὑπαρξίς, χαμηλῆς καμάρας (εἰκ. 99 Α, Α), μήκους 1.65 μ., ἔνεκα τῆς ὁποίας οἱ σχετικοὶ πεσσοὶ θὰ ἐνεφανίζοντο οὐχὶ τετράγωνοι ἀλλ' ὀρθογώνιοι (1.00 × 1.65 μ.), ἐνῶ οἱ τοῦ δυτικοῦ σκέλους θὰ ἦσαν τετράγωνοι (1.00 × 1.00 μ.), ὅπως δηλαδὴ καὶ οἱ τῆς Γερουμάνας (εἰκ. 100) ἐπειδὴ τόσοι εἶναι καὶ τὸ μήκος τῶν ἀντιστοιχῶν μικρῶν καμαρῶν τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων (εἰκ.

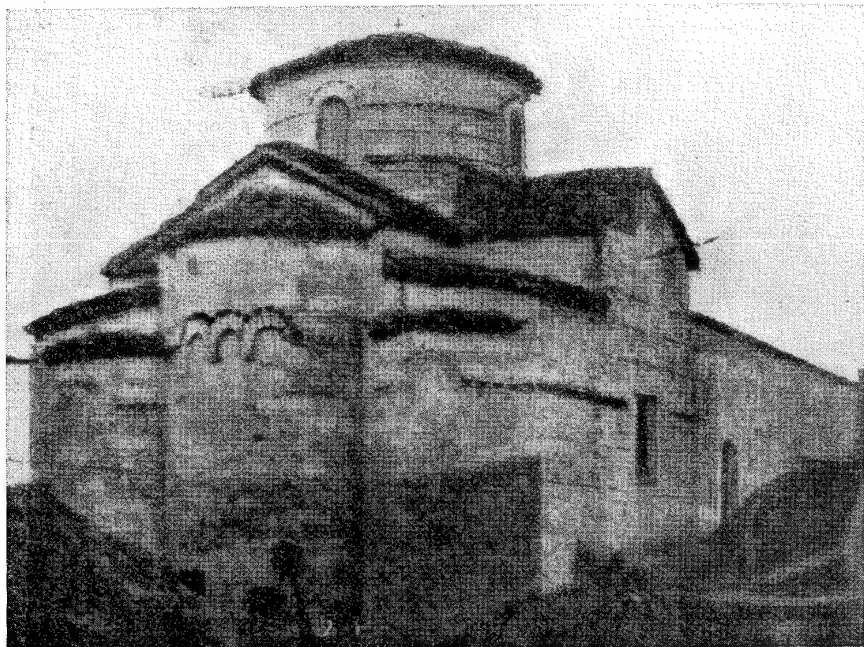

Εἰκ. 101. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλάϊμπεη ἀπὸ Ν - ΝΑ (φωτ. Millet).

Εἰκ. 102. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλάϊμπεη (Σκάλας) μεταξὺ Σπάρτης καὶ Γυθείου (*Αποτύπωσις 1923).

99 Β, Β). Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει κατεστρέφετο πλέον ἢ ἀπολύτου κανονικότητος, τετρακιδίος κάτοψις τοῦ μνημείου. Τούτου ἕνεκα δέχομαι πλέον τώρα, ὅτι οἱ καὶ σήμερον χωρίζοντες τὸ βῆμα ἀπὸ τῶν παραβημάτων συνεχεῖς τοῖχοι εἶναι καθ' ὅλον τὸ μῆκος των οἱ παλαιοί, διατρυπώμενοι μόνον παρὰ τὸ πρὸς τὴν κόγχην ἄκρον των ὑπὸ ἐνός, ὑφισταμένου εἰσέτι,

Εἰκ. 103. Ἀποψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλαΐμπεη.

στενοῦ (1.15 μ.) τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ βήματος πρὸς τὰ παραβήματα, ὕψους 3.45 μ. (εἰκ. 99, τομή).

Παλαιὰ ἐπίσης καὶ οὐχὶ μεταγενεστέρως γενομένη, ὥς εἶχον πάλαι ὑποθέσει (βλ. κάτοψιν ΑΒΜΕ, Α' σ. 146 εἰκ. 7) εἶναι καὶ ἡ κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀποκοπή τῆς πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου γωνίας τοῦ ἐλευτέρου ἄκρου τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, ὁμοίαν τῆς ὁποίας ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὸν ναὸν Ἁγίου Γεωργίου Ἀλαΐμπεη, πλησίον τῆς Σκάλας, (εἰκ. 102) μεταξὺ Σπάρτης καὶ Γυθείου (εἰκ. 101, 102). Ὁ ἀδημοσίεutos εἰσέτι ναὸς οὗτος¹ καὶ λόγῳ ἄλλων στοιχείων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει (τρεῖς ἡμικυλιν-

¹ Παρεμπιπτόντως μόνον ἀναφέρεται ὁ ναὸς τῆς Σκάλας ὑπὸ τοῦ Millet (École Grecque σ. 57, 181, 204, 270, 273 καὶ εἰκ. 128), ἐννέα δὲ γραμμὰς ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὸν ἡ κ. Μ. Σωτηρίου, τάσσουσα αὐτὸν εἰς τὸν 11ον αἰῶνα (Περ. Λακωνικά, τ. Α' (1932) σ. 29 καὶ εἰκ. 8 = ἡμετέρα εἰκ. 103).

δρικός ἀψίδα ἱεροῦ (εἰκ. 101 - 103), κυλινδρικὸν τρούλλον μὲ 4 μικρὰ μονόλοβα παράθυρα, χαλαρὰν καὶ ἀκανόνιστον ἐξωτερικὴν τοιχοποιίαν (εἰκ. 101, 103), κυλινδρικός καμάρας κατὰ τὰ πλάγια διαμερίσματα (εἰκ. 102) καὶ τρίλοβον μὲ ἰσοῦψεῖς λοβούς παράθυρον εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 103) ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ἡ Π. Ἐπισκοπὴ κατηγορίαν, ἥτοι τοῦ συνδυασμοῦ τῆς θολωτῆς βασιλικῆς μετ' ἐγγεγραμμένου σταυροῦ.

Ἐκ τῆς γενομένης λοιπὸν νεωτέρας ἐξετάσεως τῆς κατόψεως προέκυπεν, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς ἀνήκει ἀρχιτεκτονικῶς εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνων τῶν ναῶν τοῦ τέλους τοῦ 10ου καὶ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, τοὺς ὁποίους λεπτομερῶς ἐξήτασα ἐν ΑΒΜΕ Θ' 1961, σ. 11 - 20.

Οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι: ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας, ὁ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μεσημβρίας, ὁ τῆς Μεταμορφώσεως Κορωπίου, ὁ τοῦ Ἁγ. Λεοντίου τῆς Βόδοτσας, ὁ τοῦ Ἀσωμάτου τῆς Μάνης, ὁ τοῦ Ἁγ. Γερμανοῦ τῆς Πρέσπας, ὁ τῆς Παναξιότισσας τῆς Γαυρολίμνης καὶ ὁ τοῦ Λαμπαδιοῦ τῆς Κύπρου. Ὑπάρχουσι βεβαίως καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς αὐτῆς κατηγορίας ἀλλὰ μέ τινας παραλλαγὰς εἰς τὴν κάτοψιν, ὥς π. χ. ὁ τῆς Φραγκόκλησις Βαγιατίου¹ καὶ ὁ Ἁγ. Γεώργιος Ἀλαΐμπεη, περὶ οὗ εἵπομεν ἄνωτέρω. Εἰς τὴν ὁμάδα τῶν μνημονευθέντων ναῶν προσέθεσαν καὶ ἄλλα ἀκόμη παραδείγματα ἀφ' ἐνός ἡ κ. Μ. Σωτηρίου διὰ τῆς μακρᾶς περὶ τῆς Μ. Πετρᾶκῆ ἐργασίας της², ἔνθα διεμόρφωσεν εὐρυτέραν διάταξιν τοῦ τύπου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ Ν. Μουτσόπουλος διὰ τῆς προσφάτου μελέτης του περὶ τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου τῆς Πρέσπας³, ἔνθα διὰ νέων του παρατηρήσεων τροποποιεῖ ὀλίγον τὰς χρονολογίας ναῶν τῆς ὁμάδος μας, ὥς καὶ τὰς ὑπ' ἄλλων δι' ἄλλους ναοὺς παραδεδεγμένας χρονολογίας⁴.

Ἐφαρμόζοντες καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἐν κατόψει μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ($A : B = 1,10$), θὰ πρέπει νὰ κατατάξωμεν αὐτὸν μεταξὺ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κορωπίου, ἥτοι μεταξὺ τοῦ β' καὶ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 10ου αἰῶνος.

Ἐὰν λοιπὸν δεχθῶμεν, ὥς θεωρῶ τώρα πλέον βέβαιον, ὅτι οἱ διαχωριστικοὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῖχοι ἦσαν ἀρχικῶς συμπαγεῖς, τὰ σημεῖα Α, Α τῆς κατόψεως (εἰκ. 99) ἀνήκουν εἰς τμήματα τῆς ποτὲ καλυπτούσης τὰ γωνιαῖα (ΒΑ καὶ ΝΑ) διαμερίσματα χαμηλῆς καμάρας, εἰς τὰ ἄκρα τῆς

¹ Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ΑΒΜΕ, Θ', 1961, σ. 19 εἰκ. 23.

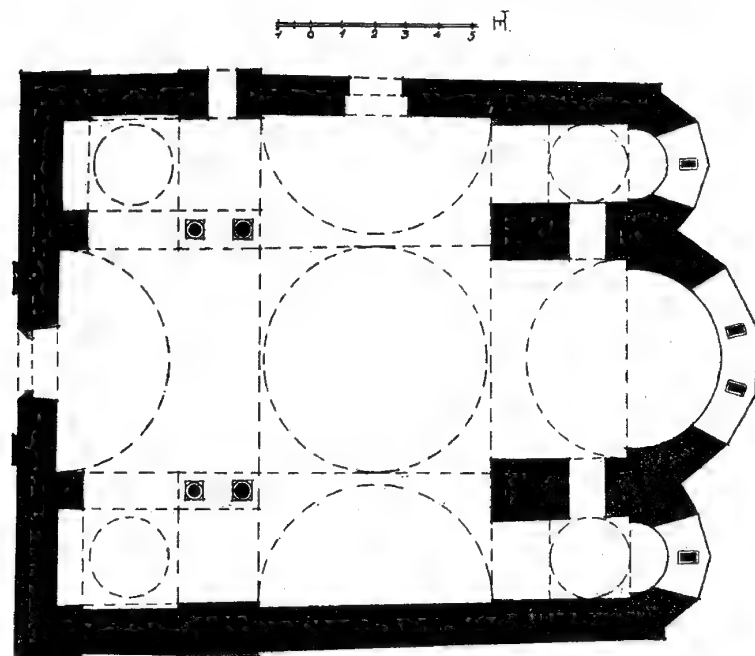
² Δ. Χ. Α. Ε. περ. Δ' τ. Β', 1960 - 61, σ. 115 - 127.

³ Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. V, 1971 - 72, σ. 357 - 361.

⁴ Βλέπε τὸν σχετικὸν συγκριτικὸν πίνακα ἐν σελ. 357 ἐξ. τοῦ ἄνωτέρω περὶ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου ἔργου.

δποίας επικάθηνται οί σχετικοί τρουλλίσκοι, κατά διάταξιν έντελώς όμοίαν πρὸς τήν εφαρμοσθεΐσαν εἰς τὸν πεντάτρουλλον ναὸν τῆς θρακικῆς Βῆρας¹ (εἰκ. 104).

Τὴν αὐτὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά σκέλη λύσιν ἄγομαι νὰ παραδεχθῶ καὶ διὰ τὰ δυτικά σκέλη τοῦ σταυροῦ, ὅτι δηλ. οἱ χωρίζοντες αὐτὰ ἀπὸ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα σήμερον συμπαγεῖς τοῖχοι εἶναι οἱ ἀρχικοί. Ἐν μόνον

Εἰκ. 104. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς θρακικῆς Βῆρας (1158) (Ὁρλάνδος).

πρᾶγμα μὲ κάμνει νὰ διστάζω κάπως εἰς τὴν παραδοχὴν ταύτην: ὅτι ἀντὶ τοῦ ἐνταῦθα ἀναμενομένου στενοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ δυτικοῦ σκέλους πρὸς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ὑπάρχει μόνον ἓν, εἰς ὕψος 2.72 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοποθετημένον, μονόλοβον, τοξωτὸν παράθυρον (διαστάσεων 1.00 × 2.15 μ.) (εἰκ. 99 τομή) ἐπὶ τοῦ χωρίζοντος τοίχου. Καὶ διερωτῶμαι ποῖον ἄραγε σκοπὸν εἶχεν ἢ εἰς τοιοῦτο ὕψος τοποθέτησις ἐνὸς στενοῦ, ἐσωτερικοῦ παραθύρου; Ἀντικατέστησεν ἄραγε τοῦτο τὴν ἐνταῦθα ἀναμενομένην θύραν ἐπικοινωνίας ἢ ἠνοίχθη ἐκεῖ ὡς συμμετρικὸν ἄνοιγμα τοῦ διλόβου ἐξωτερικοῦ παραθύρου τοῦ ναοῦ; (βλ. εἰκ. 98 καὶ 108).

¹ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βῆρας, Θρακικά 4, 1933, σ. 9, εἰκ. 2.

Κατὰ τὰ λοιπὰ ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα ὅ,τι εἵπομεν καὶ περὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, ὅτι δηλ. ἐκ τῶν καλυπτοσῶν τὸ ΝΔ καὶ τὸ ΒΔ γωνιαῖον διαμέρισμα χαμηλῶν καμαρῶν μικρὸν μόνον τμήμα (εἰκ. 99 Β, Β) (τὸ πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν) διατηρεῖται, μήκους 1.15 μ., (μικρότερον τοῦ ἀντιστοίχου Α, Α ἀνατολικοῦ, λόγῳ τοῦ μικροτέρου μήκους τοῦ ΝΔ καὶ τοῦ ΒΔ διαμερίσματος), ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπολοίπου επικάθεται καὶ ἐνταῦθα ὁ τρουλλίσκος.

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ μετὰ συμπαγοῦς διαχωριστικοῦ τοίχου παράδειγμα τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, δὲν εἶναι μεμονωμένον μεταξὺ τῶν ναῶν τῆς ἐξεταζομένης ομάδος. Τὸν τοῖχον αὐτὸν ἐπανευρίσκομεν πράγματι ἐξ ὁλοκλήρου μὲν συμπαγῇ καὶ ἄνευ οὐδενὸς ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας εἰς τοὺς παλαιότερους Ἀγίους Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν, χρονολογουμένους τώρα περὶ τὸ 900¹, βραχύτερον δέ, διὰ συστολῆς τοῦ δυτικοῦ σκέλους καὶ μὴ διατρυπώμενον ἐπίσης ὑπὸ ἀνοίγματος ἀλλ' ἀποτελοῦντα τρόπον τινὰ μίαν πολὺ ἐξέχουσαν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παραστάδα, εἰς τὴν πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Μονῆς Πεντέλης, εἰς θέσιν Βαγιάτι, κειμένην Φραγκοκλήσιαν², ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἡλίαν τοῦ Σταροπάζαρου³ τῶν Ἀθηνῶν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Γεώργιον τοῦ Ἀλάιμπη (εἰκ. 102), διατρυπώμενον δ' ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος καὶ οἰνεὶ διαλυόμενον εἰς τετράγωνον πεσσὸν καὶ παραστάδα, εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας⁴, εἰς τὸν Ἀγ. Λεόντιον τῆς Βόδοτσας⁵, εἰς τὴν Παναξιῶτισσαν τῆς Γαυρολίμνης⁶, εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κορωπίου⁷, εἰς τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου⁸, εἰς τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης⁹ καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Γερμανὸν τῆς Πρέσπας¹⁰.

Ἄς ἴδωμεν τώρα ἂν καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμη-

¹ Ν. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἀγ. Ἀχιλλεῖου, Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτεχν. Σχολῆς Παν/μίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 5, 1971-72, σ. 323-324.

² Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων Ἑλλάδος, τευχ. Γ', Ἀθῆναι 1933, σ. 194 εἰκ. 259 ὁ αὐτὸς καὶ ἐν ΑΒΜΕ τόμ. Θ', 1961, σ. 19 εἰκ. 23.

³ St. Sinos, Byz. Zeitschrift 64, 1971, πίν. V, 4.

⁴ A. Rachenov, Eglises de Mésemyrie, Sofia 1932, σ. 89 εἰκ. 51.

⁵ Z. Tatić, Glasnik Scop. III, 1928, σ. 83 ε. καὶ Ν. Μαυροδίνου, L'église à nef unique, et l'église cruciforme, Sofia 1931, σ. 35.

⁶ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Α', σ. 123, εἰκ. 2.

⁷ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Θ', 1961, σ. 11 εἰκ. 9.

⁸ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, 1935, εἰκ. 17 σ. 27.

⁹ Α. Η. Megaw, BSA 32/33, 162

¹⁰ Ν. Μαυροδίνου, ἔ.δ. σ. 75 καὶ Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, εἰκ. 3.

τικά, συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἰς τὸν 10ον αἰῶνα.

Ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἡ παρουσία τῶν 3 ἡμικυλινδρικών ἀψίδων, οἷας παρουσιάζουν καὶ ὅλοι οἱ ναοὶ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης δμάδος, εἶναι ἀσφαλὲς τεκμήριον συνηγορίας. Ἡ χρῆσις ἐπίσης τῶν γωνιαίων, μεθ' ὑψηλῆς σφενδόνης, κυλινδρικών τρουλλίσκων οὐδόλως ἐμποδίζει τὴν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα χρονολόγησιν τοῦ ἡμετέρου ναοῦ, ἀφ' οὗ οἱ 5 τροῦλλοι ἀπετέλεσαν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῆς τὸ 881 ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Α' τοῦ Μακεδόνα ἐν τῷ παλατίῳ ἰδρυθείσης, πολυθαυμάστου Νέας Ἐκκλησίας¹, ἣτις εὔρε πλείστους μιμητὰς ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς².

Ὑπολείπεται λοιπὸν πλεόν ἡ ἐξέτασις τῆς τοιχοδομίας καὶ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ μεταβαίνομεν.

Η ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑ

Δύο διάφορα συστήματα κατασκευῆς διακρίνομεν εἰς τὴν σωζομένην παλαιὰν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ:

- α) τὸ τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ
- β) τὸ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν ὀρθουμένων τρουλλίσκων³.

- α) Λόγῳ τοῦ καμπύλου των σχήματος ἡ τοιχοδομία τῶν ἡμικυλινδρι-

¹ Συνεχ. Θεοφάνους V, 84, ἐκδ. Βόννης σ. 326 (Richter, Schriftquellen, 354), Migne, E. Π. τόμ. CIX στ. 341. Ἀντώνιος τοῦ Νοβγορόδ (S. K hit ro n o, Itinéraires russes en Orient, Γενεύη 1889, σ. 98 κ.έ.). Ὁ ἐπὶ τοῖς ἐγκαίνιοις μιᾶς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Φωτίου λόγος (Βλ. Β. Α α ο ὑ ρ δ α, Φωτίου Ὁμιλίαι, περ. Ἑλληνικά, παράρτ. 12, Θεσσαλονίκη 1959, Ὁμιλία X) ὅστις ἐθεωρεῖτο μέχρι πρότινος, ὅτι ἀφεώρα εἰς τὰ ἐγκαίνια τῆς Νέας, ἀπεδείχθη ὑπὸ τῶν R. J e n k i n s καὶ C M a n g o, (D. O. P. 9-10, 1955-1956, σ. 123 κ.έ.) ὅτι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Φάρου.

² O. W u l f f, Altchristliche und Byzantinische Kunst, Berlin Neubabelsberg 1916, II, σ. 455.

³ Περὶ τοῦ μεγάλου κεντρικοῦ τροῦλλου δὲν γίνεται λόγος ἐνταῦθα, ἐπειδὴ οὗτος, καταπεσὼν πάλαι, κατασκευάσθη ἐκ νέου, ὡς ἐγινε τοῦτο καὶ διὰ τὸ δυτικὸν καὶ διὰ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει ἡ κατὰ μῆκος καμάρα. Ταῦτα ὁμως ἀνακατεσκευάσθησαν ἐσφαλμένως κατὰ τὸ αὐστηρῶς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (βλ. εἰκ. 97 καὶ 98), ἐνῷ τοῦτο οὐδαμῶς τοῦ ναοῦ διεπιστώθη. Προσθέτω δ' ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ἡ εἰκ. 100 τῆς προσφάτου μελέτης τοῦ Ν. Μ ο υ τ σ ο π ο ὑ λ ο υ (ἐ. ἀ.) ἡ εἰκονίζουσα τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, εἶναι προῖον ἐπιζωγραφήσεως σχετικῆς φωτογραφίας, καθ' ἣν εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῶν μικρῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ προσετέθησαν καὶ ἀνύπαρκτοι κατακόρυφοι πλίνθοι, τοῦθ' ὅπερ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἥτοι πρὸς τὴν ὑφισταμένην ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν.

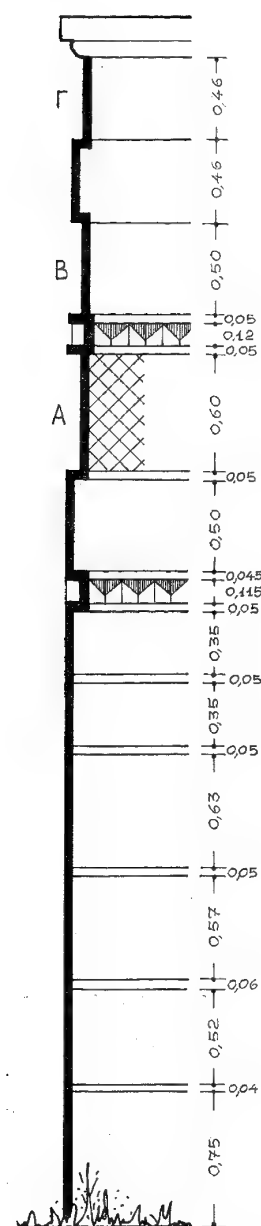
κῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ κατασκευάσθη, χάριν εὐκολίας, διὰ μικροῦ μεγέθους, ἀκανονίστων καὶ ἐλαφρῶς σφυροκοπημένων λίθων, ὡς καὶ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων ὀριζοντίως τεθειμένων. Τὰ ὑλικά τούτα συνεδέθησαν δι' ἀφθόνου ἀβεστοκονιάματος (εἰκ. 98, 105). Οἱ λίθοι οὗτοι καὶ αἱ πλίνθοι εἶναι τοποθετημένοι ἐπὶ τῆς κυλινδρικῆς ἐπιφανείας τῶν ἀψίδων κατ' ἐπαλλήλους ὀριζοντίας λωρίδας, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ κάτω μὲν ἤμισυ τοῦ

Εἰκ. 105. Ἀποψις τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς (1972).

ὑψους τῆς ἀψίδος δι' ὀριζοντίων, διατόνων (μπατικῶν), ζωηρῶς ἐρυθρῶν καὶ μὴ ἐξεχουσῶν τῆς ἐπιφανείας ὀπτοπλίνθων, πάχους 0.05 μ., κατὰ δὲ τὸ ἄνω ἤμισυ εἴτε δι' ἐξεχουσῶν πλίνθων τοῦ αὐτοῦ πάχους, εἴτε δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν πλάτους 0.22 μ. Αἱ χωριστικαὶ αὗται πλίνθιναι ταινίαι σχηματίζουν εὐθυνητριὰν στρῶσιν (τὸ κοινῶς λεγόμενον ντουζένη), συνεχίζονται δέ, αἱ κάτω, μὲ τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ εἰς τὰς τρεῖς κόγχας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 105), τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ ταυτόχρονον ἐκτέλεσιν καὶ τῶν τριῶν ἀψίδων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λωρίδων τοῦ ἱεροῦ αἱ μὲν τέσσαρες κατώταται ἔχουσι, κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν κάτω ὕψος 0.75, 0.52, 0.57 καὶ 0.63 (εἰκ. 106, τομή,) ὑπὲρ αὐτὰς δὲ ἔρχονται ἄλλαι δύο, ὕψους 0.35 μ., μέχρι τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, (ὕψους 0.20 - 0.22 μ.), ἣτις ζώνει τὴν ἀψίδα περίπου εἰς τὸ μέσον

Εἰκ. 106. Κατακόρυφος τομή τῆς μεσαίας ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

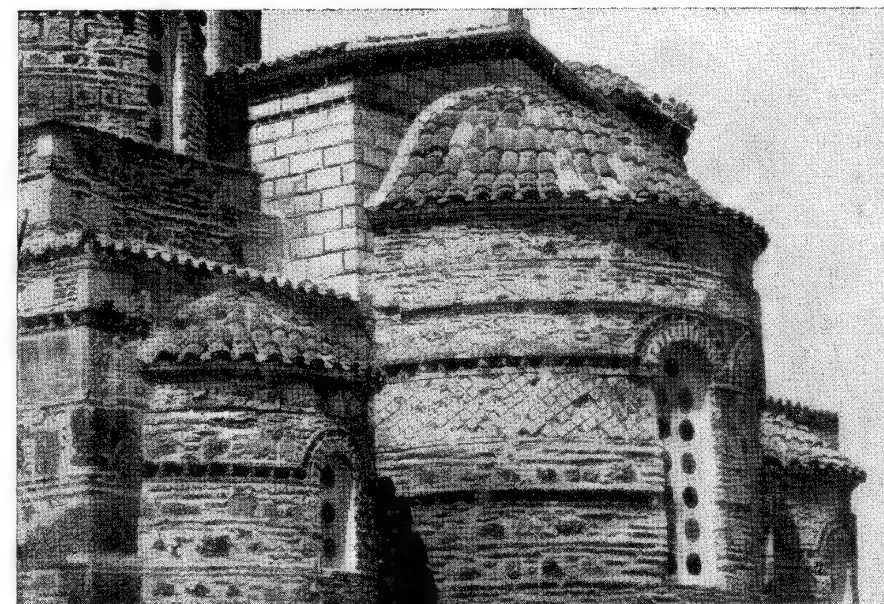
τοῦ ὕψους τῶν παραθύρων (εἰκ. 98, 105 καὶ 107). Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ἀκολουθεῖ, εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὰς κάτω, λωρὶς ὕψους 0.50 μ., μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ βάθυνσις (πατούρα) βάθους 0.07 μ. καὶ ὕψους 0.60 - 0.65 μ. (εἰκ. 106 Α) περιλαμβάνουσα ἄλλοτε τὴν μὴ δραστὴν πλέον σήμερον ἀλλὰ διακρινομένην καλῶς εἰς παλαιὰς φωτογραφίας (εἰκ. 107) ἀβακωτὴν ζωφόρον, καὶ περιοριζομένη ἄνωθεν ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας ὕψους 0.22 μ. καὶ ἐσοχῆς 0.07 μ. εὐρισκομένης εἰς τὴν στάθμην τῆς γεννήσεως τῶν καλυπτόντων τὰ παράθυρα τοῦ ἱεροῦ πλινθίνων τόξων, τὰ ὁποῖα καὶ περιβάλλει. Ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὴν ἀβακωτὴν ζωφόρον ἀκολουθεῖ ἑτέρα λωρὶς, ὕψους 0.50 μ. χρησιμοποιηθεῖσα ἴσως καὶ αὕτη πρὸς τοποθέτησιν ἀβακωτῆς ζωφόρου (εἰκ. 106 Β, 107). Ταύτην δὲ πάλιν ἀκολουθεῖ ἐξέχουσα κατὰ 0.06 μ., λωρὶς ἐκ κοινῆς τοικοποιίας, ὕψους 0.46 μ. μεθ' ἣν ἔρχεται πάλιν μέχρι τοῦ (σήμερον ἐκ τσίγκου) γείσου τῆς ἀψίδος ἑτέρα ἀνωτάτη, εἰσέχουσα κατὰ 0.06 μ., λωρὶς, προοριζομένη πιθανώτατα καὶ αὕτη δι' ἔνθεσιν πλινθίνης ἢ λιθίνης ἀβακωτῆς ζωφόρου¹ (εἰκ. 106 Γ).

Τοσαῦτα ὥς πρὸς τὴν μεγάλην ἀψίδα. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς μικρὰς παρατηροῦμεν, ὅτι καὶ εἰς αὐτὰς θὰ ὑπῆρχε πιθανώτατα δικτυωτὴ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἣτις τὰς ζώνει εἰς τὸ ὕψος τῆς στάθμης τῶν γεννήσεων τῶν μονολόβων παραθύρων, ὅφ' ὧν διατρυπῶνται. Ἡ ζωφόρος αὕτη θὰ ἔφθανε πιθανώτατα μέχρι τοῦ γείσου.

β) Πολὺ διάφορος εἶναι ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τοῦ κάτω μέρους τῆς δυτικῆς ὀψέως τοῦ ναοῦ· διότι εἰς

¹ Ἀναπαράστασιν τῆς ἀβακωτῆς ζωφόρου τῆς μέσης ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ παρὲ-

αὐτὰς ἐχρησιμοποιήθησαν μεγάλων διαστάσεων τιτανόλιθοι, ληφθέντες προφανῶς ἐκ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, ἐξαιρέσει τῆς ἀνωτάτης ὑπὸ τὸ γεῖσον στρώσεως, ἣτις εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἐκ μαρμαρίνων τεμαχίων (εἰκ. 108). Τὸ μῆκος τῶν λίθων τῆς Ν πλευρᾶς κυμαίνεται ἀπὸ 0.80 - 1.20 μ., τὸ δὲ ὕψος τῶν ἀπὸ 0.45 - 0.60 μ. Οἱ ὀριζοντίως τεθειμένοι λίθοι οὗτοι χωρίζονται ἀπὸ τοὺς ὑπεράνω αὐτῶν μόνον δι' ὀριζοντίως τεθειμένων πλίνθων, πρὸς δὲ τοὺς

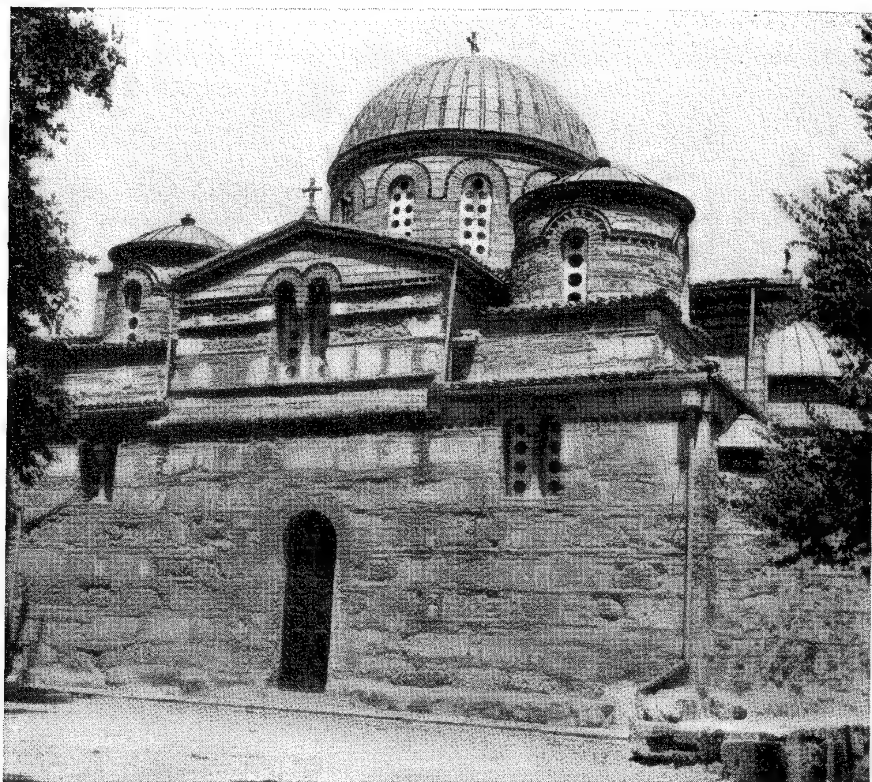

Εἰκ. 107. Ἡ ἀβακωτὴ ζωφόρος τῆς μέσης ἀψίδος κατὰ παλαιὰν φωτογραφίαν τοῦ Λαμπάκη (ΧΑΕ ἀριθμ. 2174)

γειτονικούς των, εἴτε ἀπλῶς ἐφράπτονται, ἄνευ παρενθέσεως κατακορύφου πλίνθου, εἴτε διὰ τῆς μεσολαβήσεως μικρῶν ὀριζοντίως τεθειμένων ἐπαλλήλων πλίνθων, αἵτινες φράσσουσι τὸ μεταξὺ ὑπάρχον κενὸν Πάντως ἀποκλείεται ἡ ὑπαρξίς ἰσοδόμου πλινθοπεριβλήτου συστήματος, ὥς ἐσφαλμένως ἀπέδωκεν ὁ ἄγνωστος σχεδιαστὴς τῆς ἐρειπιώδους καταστάσεως τῆς ἐκκλησίας πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ 1884 (εἰκ. 96). Ἐκ τῶν πλίνθων αἱ μὲν κατὰ τὰς γωνίας ἔχουσι μῆκος 0.50 μ. καὶ πλάτος 0.65 μ. αἱ δὲ λοιπαὶ μῆκος 0.25 μ. καὶ πᾶχος 0.025 - 0.05 μ.

σχεν εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον τοῦ ὁ Ν. Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ. εἰκ. 100. Νομίζω ἐν τούτοις, ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν ζωφόρον ἀβακίσκοι τοῦ δικτυωτοῦ συστήματος ἐσχεδιάσθησαν ἐκεῖ εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα τῆς πραγματικῆς, ὑπενθυμίζοντες μᾶλλον μεγάλους πλινθίνους ἀβακίσκους καὶ οὐχὶ μικροὺς λιθίνους, ὥς φαίνονται νὰ εἶναι εἰς τὴν ἡμετέραν φωτογραφίαν εἰκ. 107.

Ἐκατέρωθεν τῆς θύρας εἰσόδου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, (εἰκ. 109 καὶ 112) ὡς καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη καὶ τὰ ἀετώματα τῶν μακρῶν πλευρῶν (εἰκ. 108) εἶναι ἐντειχισμένοι μαρμαρίνοι κοσμηταὶ καὶ ἄλλα ἐνεπίγραφα γλυπτὰ¹,

Εἰκ. 108. Ἀποψὶς τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς. (Τὸ ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου τριγωνικὸν τμήμα εἶναι νέον)

εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων ἐπιτυμβίων μνημείων ἢ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν (εἰκ. 109, 112). Ἀξία ἰδιαίτερας σημειώσεως εἶναι ἡ παχεῖα μαρμαρίνη σπεῖρα, ἣτις χωρίζει εἰς τε τὴν πρόσοψιν καὶ τὰς πλαγίας ὀφεις τὸ ἰσόγειον τμήμα ἀπὸ τοῦ ὑπερθεῖν αὐτοῦ τριγωνικῆς ἄνω ἀπολήξεως τυμπάνου, εἰς τὸ ὅποιον καταλήγουσιν αἱ ἐσωτερικαὶ καμάραι τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 108, 110, 112). Ἡ σπεῖρα αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς λίθων ἡμικυλινδρικῆς διατομῆς, ὕψους 0.33 μ. καὶ βέλους 0.135 μ. εἰλημμένων, ὡς ἤδη ἐσημείω-

¹ Τούτων αἱ ἐπιγραφαὶ περιελήφθησαν ἤδη εἰς τὸ Corpus: IG V, 2 ἀρ. 227 καὶ 247.

σεν καὶ ὁ Vallois¹, ἐκ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, τοῦ ὁποῦ ἐκόσμου τὴν βάσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀναλήματος².

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ μετὰ τριγωνικῆς ἀπολήξεως τυμπάνου, αὕτη ἀπαρτίζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐκ μεγάλων, ἀκανονίστων μαρμα-

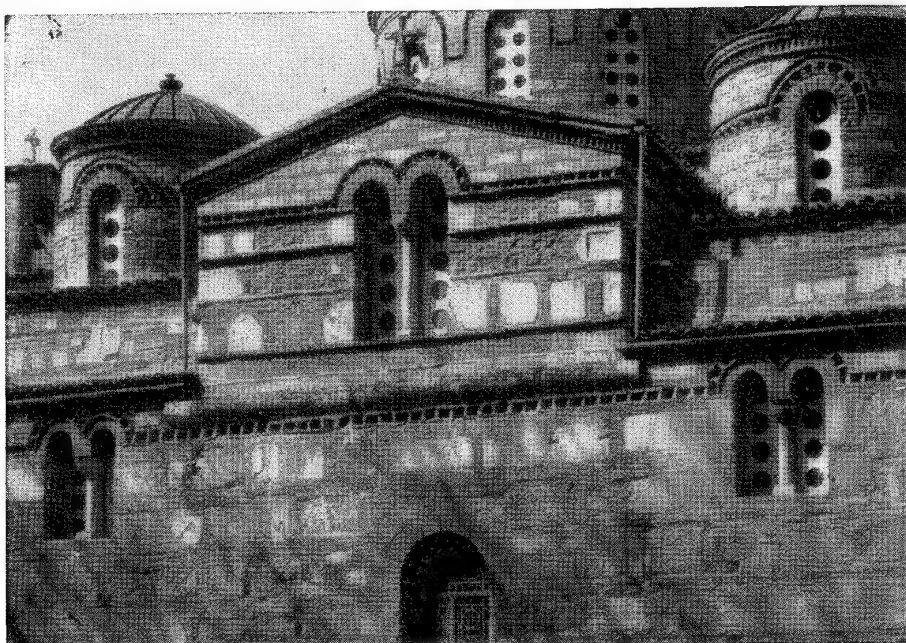
Εἰκ. 109. Παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ ἐντειχισμένα εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου.

ρίων τεμαχίων, διατεταγμένων καθ' ὀριζοντίαν, περίπου ἰσοῦψεῖς, λωρίδας εἰκ. 108, 110), χωριζομένας ἄλλοτε μὲν δι' ὀριζοντίων μὴ ἐξεχουσῶν σειρῶν πλίνθων, ἄλλοτε δὲ δι' ἐξεχουσῶν καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας, κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς μαρμαρίνης σπεύρας καὶ ἄνω (βλ. τὴν εἰκ. 111).

¹ BCH 50, 1926, σ. 146 εἰκ. 8 καὶ 9.

² Αὐτόθι σ. 144 εἰκ. 6 καὶ σ. 145 εἰκ. 7 καὶ σ. 149 εἰκ. 11.

Ἡ εὐθύς ὑπὲρ τὴν σπεῖραν πρώτη ζώνη εἶναι ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, ὕψους 0.17 μ. Ἀκολουθεῖ βάθυνσις Α, ἐσοχῆς 0.08 μ. καὶ ὕψους 0.34 μ., μεθ' ἣν ἔρχεται λωρὶς ἐκ μαρμαρίνων λίθων, ὕψους 0.77 μ. περιοριζομένη ἄνωθεν ὑπὸ διατόνου ὀπτοπλίνθου, μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ νέα βάθυνσις Β, ὕψους 0.56 βάθους κάτω μὲν 0.08 καὶ ἄνω 0.05 μ., ταύτην δὲ πάλιν ἀκολουθεῖ τρίτη βάθυνσις Γ, ὕψους 0.41 μ. καὶ βάθους 0.06 μ. φθάνουσα μέχρι τῆς ὁδον-

Εἰκ. 110. Ἀποψὶς τοῦ μέσου τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ κυλινδρικών γωνιαίων τρουλλίσκων. (Διακρίνεται ἐνταῦθα σαφέστερον ἢ χωρίζουσα τὸ ἄνω τμήμα μαρμαρίνη σπεῖρα).

τωτῆς ταινίας, ἣτις τρέχει καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ μετὰ τριγωνικῆς ἀπολήξεως τυμπάνου εἰς τὴν στάθμην τῶν γεννήσεων τῶν πλινθίνων τόξων τῶν διλόβων παραθύρων τὰ ὅποια καὶ περιβάλλει. Ὅλον τὸ ὑπεράνω τῶν διλόβων παραθύρων τμήμα τοῦ ἀετώματος ἐξ ἰσοδόμου τοιχοποιίας εἶναι νέον. Ἄν μὴ εἰς ὅλας τὰς μνημονευθείσας βαθύνσεις (πατούρας), τοὐλάχιστον εἰς τὴν κατωτάτην καὶ τὴν ἀνωτάτην θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι εἶχον τεθῆ πλινθινὰ ἢ λίθινὰ ἀβακωταὶ ζωφόροι, ὡς αἱ τοῦ ἱεροῦ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς γωνιαίους κυλινδρικούς τρουλλίσκους τούτων πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως ἡ ἰσχυρὰ κυβικὴ βάση, ὕψους μετὰ τοῦ γείσου της,

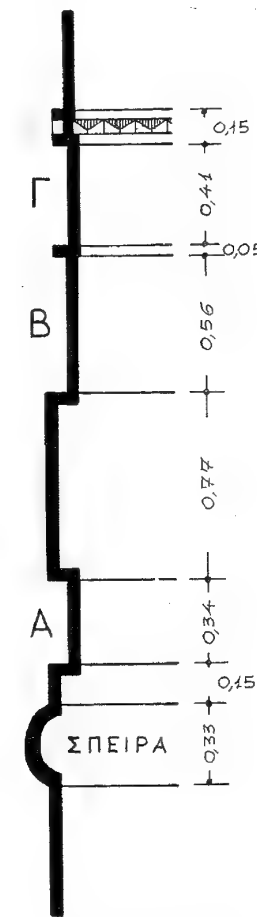
περίπου 1,37 μ., ἐπὶ τῆς ὁποίας φκοδομήθησαν¹. Ἡ κυλινδρική των σφενδόνη, ὕψους περίπου 2 μ. μετὰ τοῦ γείσου, ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λαξευτῶν λίθων, ὀριζοντίως τεθειμένων καὶ χωριζομένων δι' ὀριζοντίων πλινθῶν. Ἐκαστος τῶν τρουλλίσκων διατρυπᾶται ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων, τοξωτῶν παραθύρων, ἀνοιγομένων κατὰ τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὀριζοντος. Τὰ παράθυρα ταῦτα, ἀνοίγματος 0.55 μ. καὶ ὕψους μέχρι τῆς κλειδῆς 1.35 μ., καλύπτονται διὰ πλινθίνων τόξων περιβαλλομένων ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, συνεχιζομένης ὀριζοντίως κατὰ τὰς γεννήσεις πρὸς συνάντησιν τῶν γειτονικῶν τόξων². Ἡ ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας μέχρι τοῦ γείσου ἐπιφάνεια ἐκαλύπτετο καὶ ἐδῶ δι' ἀβακωτῆς ζωφόρου³. Πέντε περίπου ἑκατοστὰ ὑπεράνω τῆς κλειδῆς τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν παραθύρων εἶναι τοποθετημένη ἡ στέφουσα τοὺς τρουλλίσκους ὀδοντωτὴ ταινία, ὕψους 0.22 μ., ἀποτελοῦσα τμήμα τοῦ γείσου αὐτῶν.

Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκο-

¹ Παρομοία κυβικὴ βάση, φερόμενη ὅμως ὑπὸ τόξων, συναντᾶται καὶ πολὺ ἀργότερον (ἀρχὰς 14^{ου} αἰ.) εἰς τοὺς τρουλλίσκους τοῦ ναοῦ τῆς Gračanica Π. Σερβίας (H a m a n n - M c L e a n - H a l l e n s l e b e n, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963, εἰκ. 316) ἐνῶ τούναντίον εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος (π.χ. τὸν Ἁγ. Παντελεήμονα τοῦ Nerez, 1045) οἱ γωνιαῖοι τρουλλίσκοι ἀναδύονται, ὡς οἱ ἡμέτεροι, ἄνευ οὐδεμιᾶς βάσεως ἐκ τῆς στέγης τῶν πλαγίων κλιτῶν (H a m a n n κλπ. ἔ.δ. εἰκ. 29-31).

² Ὁμοίαν ἀκριβῶς διάταξιν τομῆς ἐν κατόψει καὶ γενικὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν παρουσιάζει καὶ ὁ ΒΑ. τρουλλίσκος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας (N. M o u t s o p o u λ o s, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 288, καὶ εἰκ. 51 καὶ 56), χρονολογούμενος ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ ἔτος 986 μ.Χ. (βλ. συγκριτικὸν πίνακα σελ. 361).

³ Σχετικὴν ἀναπαράστασιν με ἀβακωτὴν ζωφόρον ἐκ μεγάλων πλινθῶν παρέσχεν ὁ N. M o u t s o p o u λ o s (ἐνθ' ἀν. εἰκ. 117).

Εἰκ. 111. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ

πῆς ἔφερεν ἐξωτερικῶς πλουσίαν δικτυωτὴν πλινθίνην ἢ λιθίνην διακόσμησιν (opus reticulatum). Σήμερον ἡ διακόσμησις αὕτη ἔχει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐξαφανισθῇ κάτωθεν νεωτέρου ἐπιχρίσματος (εἰκ. 105), μόλις διακρινομένη εἰς ὀλίγα σημεῖα τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰς παλαιὰς ἀδημοσιεύτους φωτογραφίας, ἡμετέρας τε (εἰκ. 98) καὶ τοῦ Γ. Λαμπάκη¹ (εἰκ. 107). Ἄλλ' ἡ ὑπαρξίς αὐτῆς εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ (1916) πιστοποιηθῇ², ἐπεβεβαιώθη δὲ ἀσφαλέστερον ἀφ' ἐνὸς διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου³ τὸ 1908 καὶ τοῦ Ν. Δ. Μοραΐτη⁴ τὸ 1932, δημοσιευθείσης καὶ ἀνωτέρω μνημονευθείσης (σ. 141) καὶ πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως γενομένης χαλκογραφίας (εἰκ. 96), ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐμφαίνονται σαφῇ ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ τὰ λείψανα δικτυωτῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἄλλης ὑπὸ μεγέθυνσιν φωτογραφίας τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ, τοῦ αὐτοῦ Λαμπάκη, ἐσχάτως δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ Megaw⁵, ἀναδημοσιευομένης δὲ καὶ ἐνταῦθα (εἰκ. 107), ἐπὶ τῆς ὁποίας φαίνονται ἀκόμη εὐκρινέστερον τὰ λείψανα τῆς δικτυωτῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως.

Ὡς βλέπομεν ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς τῆς τοιχοδομίας καὶ τῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως ἡ ἀκανόνιστος καὶ μᾶλλον χαλαρὰ τοιχοδομία τῶν διασωθέντων ἀλωβήτων κάτω μερῶν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς — ἰδίᾳ δὲ ἡ τῶν μακρῶν αὐτῆς πλευρῶν — συμβιβάζεται πρὸς τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ἀφ' οὗ οὐδόλως ἐμφανίζει τὸ ἰσόδομον καὶ αὐστηρῶς κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα δομῆς⁶, ἀρχὴ τῆς χρήσεως τοῦ ὁποίου ἐγένετο περὶ τὸ 1000 μ. Χ.⁷ Ἀφ' ἑτέρου ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα, εἶναι ἡ ἐν τῷ ἡμετέρῳ ναῷ εὐρυτάτη — ἴσως περισσοτέρα ἀπὸ κάθε ἄλλον ναὸν — χρῆσις τῆς δικτυωτῆς (ἀβακωτῆς) διακοσμήσεως, ἣτις κατὰ τὸν εἰδικῶς μελετήσαντα αὐτὴν Α. Megaw⁸ «ἰδιαιτέρως χαρακτηρίζει τὴν βυζαντινὴν ναοδομίαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου» ἀποβάσα τοῦ συρμοῦ διὰ τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθῇ ὡς μάρτυς ἀρχαιότητος καὶ τὸ ἀποκλειστικῶς δίλοβον σχῆμα τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 110, 112), ἰδίως

¹ Κατάλογος φωτογραφιῶν ΧΑΕ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἔτ. 10, ἀρ. 2174.

² G. Millet, L'École grecque, 1916, σ. 282 σημ. 2.

³ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. ΣΤ', 1908, σ. 901.

⁴ Ἱστορία τῆς Τεγέας, 1932, σ. 233.

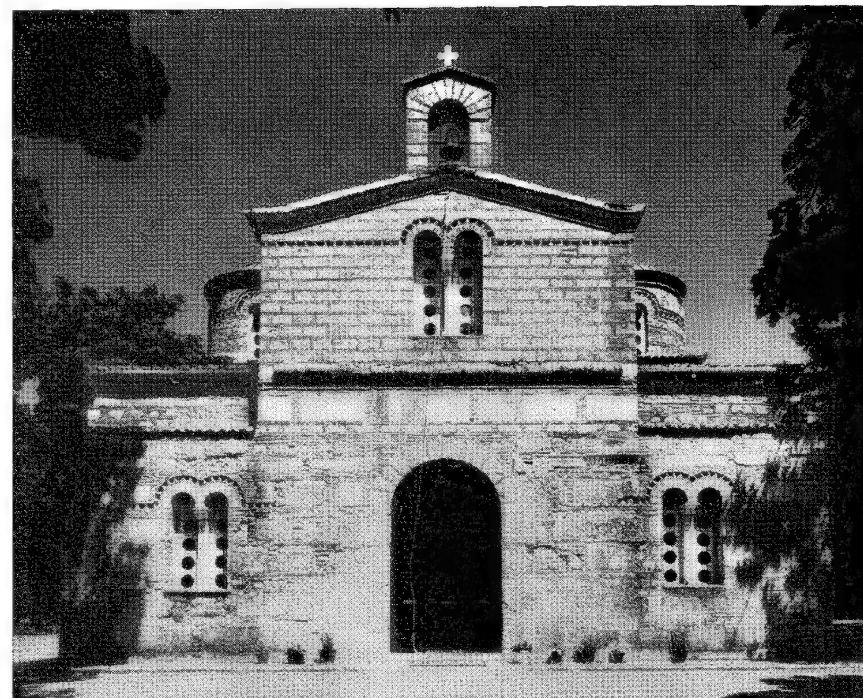
⁵ Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Γ', 1966, πίν. IIIα.

⁶ Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, ὅπως ἐσφαλμένως οἱ πλαισιοῦντες τὰς τρεῖς καμάρας τοῦ σταυροῦ (Ν., Δ. καὶ Β.) τοῖχοι ἀνεστηλώθησαν ἀθαιρέτως τὸ 1884/88 κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα (εἰκ. 97).

⁷ G. Millet, L'École grecque, Paris 1916, σ. 128.

⁸ A. H. S. Megaw, Byzantine reticulate revetments, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὁρλάνδον, τ. Γ', 1964, σ. 19 καὶ 20.

δὲ τὸ τῶν διατρυπῶντων τὰ εἰς ἀέτωμα καταλήγοντα τύμπανα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι πάντα δίλοβα καὶ μὲ τὸ πλίνθινον τόξον τῶν μὴ καταβαίνον κάτω τῶν γεννήσεών των, οὐδέποτε δὲ τρίλοβα μὲ τὸν μέσον λοβὸν τῶν ὑψούμενον ὑπὲρ τοὺς πλαγίους. Ἀρχαιότητα ἐπίσης μαρ-

Εἰκ. 112. Ἀποψὶς τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ (φωτ. 1972).
Ὁ ἄνω ἰσόδομος ὄροφος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον καινούργη.

τυρεῖ καὶ τὸ δίλοβον (μὴ ἀρχικῶς διατηρούμενον παράθυρον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ) (εἰκ. 105).

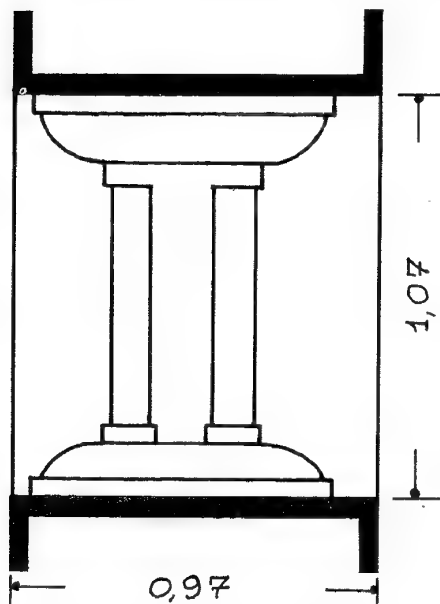
Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ὁ ναὸς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος καὶ οὐχὶ εἰς τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12^{ου}, ὡς εἶχεν ὑποτεθῇ μέχρι τοῦδε¹.

Ἵνα περᾶνωμεν τὸν περὶ τοῦ ναοῦ λόγον θὰ προσθέσωμεν ἀκόμη ὀλίγα τινὰ σχετικὰ πρὸς τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα αὐτοῦ.

¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τόμ. Α', 1935, σ. 150. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία Α', Ἀθήναι 1942, σ. 418.

Θύραι. Θύρας εισόδου ὁ ναὸς ἔχει τὰς ἑξῆς: 1) εἰς τὸν νάρθηκα μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, κυρίαν εἴσοδον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 112) προφανῶς νεωτέραν καὶ λόγῳ τοῦ μεγέθους τοῦ ἀνοίγματος τῆς (2 μ.) καὶ λόγῳ τῆς διὰ λιθίνου τόξου εἰς μέγα ὕψος (3.60 μ.) καλύψεως αὐτῆς (εἰκ. 112) καὶ δύο μικροτέρας τοξωτὰς (ἀνοίγματος 1,35 μ. καὶ ὕψους 3 μ.) ἀνὰ μίαν εἰς τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 99, 108).

2) Ἀνὰ μίαν εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοξωτὴν καὶ αὐτὴν, ἀνοίγματος 1 μ. καὶ ὕψους 3.40 μ., ἐκτὸς δὲ τούτων, κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν, καὶ

Εἰκ. 113. Τομή διλόβου παραθύρου κάτωθεν τῆς βάσεως ἐκάστου τρουλλίσκου.

μίαν ἄλλην (εἰκ. 99), ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν πρόθεσιν, προφανῶς ὅμως μεταγενεστέρως ἀνοιχθεῖσαν.

Παράθυρα. Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο κατὰ μὲν τὸ ἰσόγειον διὰ διλόβων παραθύρων, ἐξ ὧν δύο μὲν ἐκατέρωθεν τῆς κυρίας θύρας εισόδου τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 112) ἄλλα δὲ δύο ὑψηλὰ ὑπὸ τὴν βάσιν τῶν τρουλλίσκων (εἰκ. 113) καὶ ἀνὰ ἓν μεγαλύτερον, ἀνοιγόμενον εἰς τὸ μέσον τοῦ τυμπάνου, εἰς τὸ ὁποῖον κατέληγον αἱ τρεῖς κεραταὶ τοῦ σταυροῦ, νοτία, βόρειος καὶ δυτικὴ (εἰκ. 108, 110, 112). Πλὴν ὅμως τούτων τὸ ἰσόγειον ἐφωτίζετο καὶ διὰ τινων μονόλοβων παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν ἡνοίγετο ὑπεράνω τῶν πλαγίων θυρῶν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 97). Ἀνὰ ἓν δὲ μονόλοβον παρά-

θυρον ὑπῆρχε πάλιν εἰς τὰς μικρὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ καὶ δύο μονόλοβα ἢ μᾶλλον ἐν ἀρχικῶς δίλοβον, (ἀναστηλωθὲν ὡς δύο μονόλοβα), εἰς τὴν μεγάλην ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 99). Μονόλοβα παράθυρα ἔφερον ἐπίσης ἀνὰ τέσσαρα, ὡς ἦδη ἐλέχθη, καὶ οἱ τέσσαρες γωνιαῖοι τρουλλίσκοι, δὲν γνωρίζομεν ὅμως πόσα καὶ ποίου εἴδους παράθυρα ἔφερεν ὁ κεντρικὸς τρουλλίλος. Τοιαῦτα εἰς τοῦτον ἀνεστηλώθησαν δώδεκα τὸν ἀριθμὸν μονόλοβα (εἰκ. 97, 98).

Οἱ μαρμαρίνοι διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων, φθαρέντες, ἔχουσι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνακατασκευασθῆ, ἀποτελοῦνται δ' ἐξ ἀμφικιονίσκου κορμοῦ, ἄνευ εἰδικοῦ κιονοκράνου, βαίνοντος ἐπὶ βάσεως ὁμοίας πρὸς τὸ στέφον τὸν κορμὸν καὶ λίαν ἐξέχον καμπύλον ἐπίθημα (εἰκ. 113).

Ὅλα τὰ τόξα τῶν παραθύρων περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συνεχίζονται ὀριζοντίως κατὰ τὰς γεννήσεις των, συνενούμεναι πρὸς ἄλλα ὁμοταγῇ παράθυρα. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρόσοψιν ἢ συνένωσις αὕτη τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν μαρτυρεῖται μόνον ἐκ τῶν ὀλίγων τμημάτων, τὰ ὁποῖα διετηρήθησαν εἰς τὸ μέσον κλίτος (εἰκ. 112), ἐπειδὴ τὰ ὑπόλοιπα κατηργήθησαν κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ μεγάλου κατὰ πλάτος καὶ ὕψος τοξωτοῦ ἀνοίγματος τῆς μεσαίας θύρας (εἰκ. 112), ὅπερ πρέπει νὰ ᾔτο διαφορετικὸν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀφοῦ ἄλλωστε καλύπτεται διὰ λιθίνου μετὰ πλινθίων ἀρμῶν καὶ οὐχὶ ἐξ ὀλοκλήρου πλινθίνου τόξου, ὡς δεικνύει ἡ εἰκ. 112. Τῶν ὑπὸ τοὺς τρουλλίσκους τῶν πλαγίων πλευρῶν παραθύρων αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι συνηνοῦντο ὀριζοντίως ὑπὸ τὴν μαρμαρίνην σπείραν, ἥτις χωρίζει τὸ ἰσόγειον ἀπὸ τοῦ τυμπάνου, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγουσιν αἱ ἐσωτερικαὶ καμάραι τοῦ σταυροῦ. Ἡ συνέχεια ὅμως τῆς ταινίας ταύτης διακόπτεται μὲν πρὸς Δυσμὰς κατὰ τὴν συνάντησιν αὐτῆς πρὸς τὸν νάρθηκα, συνεχίζεται ὅμως πρὸς Ἀνατολὰς μέχρι τῆς ΝΑ καὶ τῆς ΒΑ γωνίας, ἔνθα κάμπτεται συνεχιζομένη πρὸς Ἀνατολὰς, ὑπεράνω τῶν μικρῶν κογχῶν, ἵνα συνενωθῇ πρὸς τὴν ὑπεράνω τῆς δικτυωτῆς ἀβακωτῆς ζωφόρου ὀδοντωτὴν ταινίαν. Τῶν διλόβων παραθύρων τῶν τυμπάνων αἱ περιβάλλουσαι ὀδοντωταὶ ταινίαι, συνεχιζόμεναι καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τυμπάνου, κάμπτονται καθέτως συνενούμεναι πρὸς τὰς ἀντιστοίχους ταινίας τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 97, 112).

Κατὰ ταῦτα φειδωλαὶ μᾶλλον ὀδοντωταὶ ταινίαι περιέζωνον τὸ κτήριο τοποθετημέναι α) εἰς τὸ ὕψος τῶν μαρμαρίνων χωριστικῶν σπειρῶν καὶ β) εἰς τὸ ὕψος τῶν διλόβων παραθύρων τῶν τυμπάνων τῶν καμαρῶν. Οἱ τρουλλίσκοι ὁμοίως περιεζώνοντο ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν παραθύρων, ἵσως δὲ τοῦτο νὰ συνέβαινεν ὁμοίως καὶ εἰς τὸν ἀναστηλωθέντα κεντρικὸν τρουλλίον.

2. Ο ΝΑΟΣ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΒΑΝΤΗΝΟΥ¹

Τοῦ ναοῦ τούτου, ἐκτισμένου πιθανώτατα ἐπὶ τῶν θεμελίων παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (βλ. ἀνωτέρω, σ. 8-9 καὶ εἰκ. 5) διετηρήθη σαφῶς μόνον τὸ περίγραμμα τῆς κατόψεως, τὸ ὁποῖον μᾶς τὸν παρουσιάζει ὡς μονόχωρον ὀρθογώνιον κτήριο (7.50×10.55 μ.) μὲ μίαν μόνον ἡμιεξάγωνον ἀψίδα ἱεροῦ, προβάλλουσαν πρὸς Ἀνατολὰς (εἰκ. 5Α). Εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τοῦ ἀνοίγονται σήμερον ἀνὰ δύο μεταγενέστερα ὀρθογώνια παράθυρα (εἰκ. 5Α),

¹ Τὸ ὄνομα Προβαντηνὸς θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος Προβατιανός, ὅπερ συναντῶμεν εἰς ἔγγραφον (συνοδικὴν πράξιν) τοῦ ἔτους 1365 (Miklosich-Müller, Acta I, σ. 456· πρὸς Ν. Ἑλληνομνήμονα ΙΗ', 1924, σ. 258). Διὰ ταύτης ὁ πρεσβύτερος Γεώργιος Αἰγυπ-

ἐνῶ ἡ θύρα τῆς εἰσόδου του εὐρίσκεται πρὸς Δυσμᾶς. Ἄλλη δὲ πάλιν μικρὰ θυρὶς ὑπάρχει κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν. Ὁ ναὸς, ἰδιοκτησία ποτὲ τῆς οἰκογενείας τῶν Προβατιανῶν, ἦτο ἀρχικῶς βυζαντινός, ἐρειπωθεὶς δὲ κατὰ τὴν παρέλευσιν τῶν αἰώνων ἀνεκτίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ γενικοῦ ὀρθογωνίου σχεδίου, καλυφθεὶς ὅμως πλέον διὰ δικλινοῦς ξυλίνης στέγης κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος (1846), ὡς μαρτυρεῖ χρονολογία κακοτέχνως χαραγμένη ἐπὶ λίθου ἐντειχισμένου κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν του εἰς ὕψος 2,50 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Ὁ νέος οὗτος ναὸς ἐχρησίμευσεν ὡς καθολικὸν μεταγενεστέρας μονῆς τῆς ὁποίας ὡς κελλίᾳ δυνατόν νὰ ἐχρησίμευσαν τὰ ἔναντι τῆς δυτικῆς αὐτοῦ προσόψεως σωζόμενα λείψανα κτηρίων (εἰκ. 5B). Ὅτι δὲ ὁ ναὸς ἦτο ἀρχικῶς βυζαντινὸς ἀπεδείχθη κατὰ τὰς ἐσχάτως γενομένας ἐργασίας καθαρισμοῦ τῶν ἐξωτερικῶν ὀψεων αὐτοῦ ἀπὸ τῶν μεταγενεστέως προστεθέντων κονιαμάτων, ὁπότε ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλην περίπου τὴν κάτω διαδρομὴν καὶ μέχρις ἱκανοῦ ὕψους τῶν τοίχων του βυζαντινὴ τοιχοποιία ἐκ μεγάλων (μέχρι 0.90 μ. μήκους καὶ 0.67 ἕως 0.85 μ. ὕψους κατὰ τὰς γωνίας) καὶ μικροτέρων ὀρθογωνίων τιτανολίθων (εἰκ. 114) τοποθετημένων καθ' ὀριζοντίαν στρώσεις ὕψους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.43 μ. ἕως 0.65 μ. χωριζόμενας ἀπ' ἀλλήλων διὰ μεγάλων πλίνθων (εἰκ. 114) πάρχους 0.035 μ.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατὰ τινὰς κατακορύφους ἄρμους τῆς προσόψεως γενομένη ἀποκάλυψις μεταξὺ τῶν λίθων τῆς τοιχοποιίας κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, εἴτε ἀπλῶν προιονωτῶν (εἰκ. 116) εἴτε καὶ ὀλοκλήρων σταυρῶν (0.25 μ. × 0.18 μ.) σχηματιζομένων δι' ἀστραγαλοειδῶς τετμημένων πλίνθων, σχηματιζουσῶν ἐναλλάξ ρομβοειδῆ καὶ στρογγύλα στοιχεῖα (εἰκ. 115). Ὁ σταυρὸς (εἰκ. 115) συνοδεύεται κατὰ τὰ δύο ἄνω αὐτοῦ διαμερίσματα διὰ διαγωνίως βαινουσῶν λογχῶν καταληγουσῶν εἰς κύκλους. Ὅμοια περίπου μετὰ σταυροῦ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα συναν-

βατιανὸς καθαιρεῖται τοῦ ταβουλαρικοῦ ἀξιώματος καὶ καταδικάζεται εἰς ἐπίσχισιν τῆς ἱερωσύνης του δι' ἀμάθειαν, ἀσυνειδησίαν καὶ διὰ τὰς κατὰ τοῦ Πατριάρχου ὕβρεις. Συχνὴ ἄλλωστε εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἐπωνύμου Προβατᾶς παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς χρονογράφους (Κεδρηνός, σ. 511, 7, 513, 21, 527, 1, Βόννης: «Γεώργιος Προβατᾶς»), ὡς τοπωνύμιον δὲ ἀπαντᾷ παρὰ Ἀκροπολίτην (σ. 71, 6, Βόννης: «κῆπος τοῦ Προβατᾶ»). Πρβλ. καὶ τὸ ἐν Πελοποννήσῳ τοπωνύμιον: «τοῦ Προβατᾶ ἡ λάκκα» (D. Georgakas - W. Macdonald, περ. Πελοποννησιακὰ ΣΤ', 1963 - 68, σ. 239 ἀρ. 6663 - 4). Ὅθεν ὁ κάτοικος καλεῖται Προβατινὸς ἢ Προβατηνός. Σημειωτέον δὲ ὅτι Προβάτιος ἀναφέρεται καὶ εἰς παλαιοχριστιανικὴν ἐπιγραφὴν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (N. Γιαννόπουλος, ΑΕ 1915, σ. 82). Τέλος Προβάτιον πόλις ἀναφέρει καὶ ὁ Καντακουζηνός Ι σ. 324, 21 (Βόννης).

τῶμεν καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰ.¹ καὶ τοῦ 12ου αἰ.² Συνάγεται ἐντεῦθεν, ὅτι καὶ ὁ ἡμέτερος ναὸς θὰ κατεσκευάσθῃ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (12ον αἰῶνα).

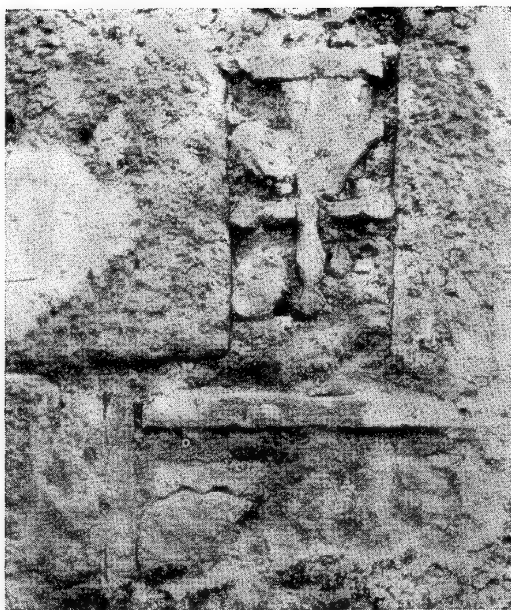

Εἰκ. 114. Ἡ ἀριστερὰ τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου ἀποκαλυφθεῖσα βυζαντινὴ τοιχοδομία.

¹ Ἀμφισσα, ναὸς Σωτῆρος (Ἀ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 191 εἰκ. 8. Μάνη, ναὸς Ἀγ. Θεοδώρου Βαμβακᾶ, 1050 μ. Χρ. (H. Megaw, BSA 32 - 33, 1932 - 33, σ. 143 εἰκ. 2 ἀρ. 5).

² Μέριμπακα Ἀργολίδος (A. Struck, AM 34, 1909, σ. 205 εἰκ. 2d καὶ G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, 1916, εἰκ. 119e). Ἀγία Μονὴ Ναυπλίου, τοῦ 1149 (R. Krauthemer, Early Christian and Byz. Architecture, 1965, εἰκ. 163B. Πρβλ. τὸν ἐν εἵδει σταυροειδοῦς τετραφύλλου σταυρὸν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Καλαμάτας (G. Millet, ἔ.δ. σ. 115β), ἐνθα κατὰ λάθος ἀναγράφεται οὗτος ὡς ἀνήκων εἰς τὸν Ἀγ. Χαράλαμπον, ἐνῶ εἶναι τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων).

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ προέρχονται καὶ πλείονα γλυπτὰ τεμάχια ἐντοιχισμένα σήμερον ἄλλα κατὰ τὴν βόρειον καὶ ἄλλα κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ (εἰκ. 90 Z, H καὶ 91 A, B). Αἱ διαστάσεις καὶ ἡ τομὴ τῶν τεμαχίων τούτων δηλοῦσιν ἀσφαλῶς, ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, ἡ δὲ τεχνοτροπία τῶν συμφωνεῖ ἀπολύτως καὶ πρὸς τοὺς χρόνους κατασκευῆς, τοὺς ὁποίους ὑπεδηλώσαμεν ἀνωτέρω. Λεπτομερείας περὶ τῶν γλυπτῶν τούτων παρέσχομεν ἤδη εἰς τὸ περὶ τῆς ἀναγλύπτου διακο-

Εἰκ. 115. Κεραμοπλαστικός σταυρός εἰς τοὺς ἄρμους τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προβαντηνοῦ.

Εἰκ. 116. Προιονωτὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα εἰς τοὺς ἄρμους τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προβαντηνοῦ.

σμήσεως σχετικὸν κεφάλαιον (σ. 123).

3. Ο ΥΠΟΤΙΘΕΜΕΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΩΝΟΣ

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω δύο ναῶν ὑπῆρχε φαίνεται εἰς τὸ Ἀμύκλιον καὶ τρίτος, ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Νίκωνα. Τοῦτο τοῦλάχιστον διδασκόμεθα ἐκ τοῦ βιογράφου τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ὅστις (σελ. 172) μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὅτε ὁ πραιτὼρ Κορίνθου Βασίλειος Ἀπόκαυκος μετεκάλεσεν ἐκ Λακεδαίμονος τὸν Ὅσιον ἵνα τὸν ἐπισκεφθῇ, οὗτος ἀψηφῶν τὴν κάκωσιν τῆς πεζοπορίας τάχιστα ἔφθασεν εἰς Κόρινθον, ἔνθα προε-

μήνυσεν εἰς τὸν Ἀπόκαυκον τὴν καταστροφὴν τῶν Βουλγάρων. Παραμείνας δ' ὁ Νίκων ἐν Κορίνθῳ ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα ἐτράπη τὴν πρὸς Σπάρτην φέρουσαν ὁδὸν συνοδευόμενος ὑπὸ τινος εὐλαβοῦς ἱερέως, ἐποίησε δὲ καθ' ὁδὸν θαύματα. Καθὼς δὲ διήρχοντο ἐξ Ἀμυκλίου, ἐπειδὴ ἦτο θέρος καὶ ἡ ὥρα μεσημβρινὴ καὶ ὁ καύσων σφοδρός, ἐξ οὗ ὑπέφερον πολὺ, οὐδαμοῦ δὲ ὑπῆρχε πηγαῖον ἢ ποτάμιον ὕδωρ ἵνα σβέσωσι τὴν δίψαν τῶν, ὁ Ὅσιος εὐχηθεὶς ἐπληξε διὰ τῆς σταυροφόρου ράβδου τοῦ τὸν τόπον καὶ εὐθὺς ἐξηλθεν ἐκ τῆς γῆς γλυκύτατον καὶ διαυγέστατον καὶ ποτιμώτατον ὕδωρ. Τὸ οὕτω παραδόξως πηγᾶσαν ὕδωρ ἀπέβη ἔπειτα κρήνη, ἣτις μέχρι σήμερον¹, λέγει ὁ βιογράφος, σώζεται ἀποτρέπουσα τῆς δίψης πάντας τοὺς ὁδοιπόρους. Ἐκεῖ δὲ μάλιστα καὶ εὐκτῆριος οἶκος ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ὁσίου ὑπὸ τινος τῶν κατοίκων τοῦ τόπου, μοναχοῦ, ὀνομαζομένου Ζωσιμᾶ.

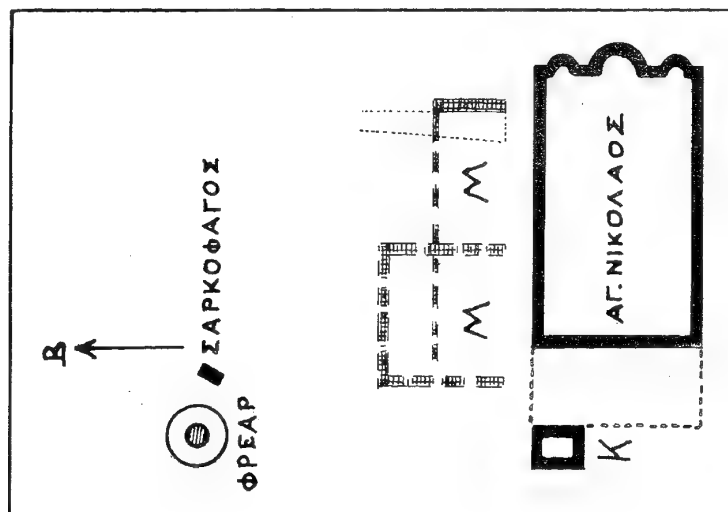
Ποῦ ἔκειτο ἡ ἀνωτέρω μνημονευομένη κρήνη δὲν γνωρίζομεν. Ἄγομαι ὅμως νὰ ὑποθέσω, ὅτι θὰ πρόκειται περὶ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας φρέατος (εἰκ. 117) ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι παρ' αὐτὸ σώζεται μέχρι σήμερον ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ σημερινὸς ναὸς εἶναι βεβαίως νεώτερος ἔχων σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 25.75 × 10.90 μ. φέρει ὅμως πρὸς Ἀνατολὰς προσηρημένους τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας ἱεροῦ, καὶ πρέπει νὰ κατέχη τὴν θέσιν παλαιότερου βυζαντινοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται, ὡς εἶδομεν, οὐ μόνον τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ μετ' αἰτῶν κιονόκρανα (εἰκ. 85-87), ἀλλὰ καὶ τὸ μαρμαροθετημένον δάπεδον, τὸ ὁποῖον ἐσημείωσε τὸ 1903² ὁ Γ. Λαμπάκης, σήμερον ἐξαφανισθὲν κάτωθεν νεωτέρας πλακοστρώσεως. Πολλὰ ἐπίσης βυζαντινὰ γλυπτὰ εἶναι ἐντοιχισμένα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας του, περὶ ὧν ἐκάμομεν ἤδη λόγον εἰς τὸ περὶ τῶν γλυπτῶν κεφάλαιον.

Ἐχὼ τὴν ὑπόνοιαν μήπως ὁ παλαιότερος μετὰ τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων, ὡς ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ, ναὸς, τὸν ὁποῖον, ἐρειπωθέντα, διεδέχθη ὁ σημερινὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἦτο ὁ ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ζωσιμᾶ εἰς μνήμην

¹ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ βίος οὗτος, καίτοι ἀναφέρεται εἰς γεγονότα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰ., ὅτε ἔδρασεν ὁ Νίκων, ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὸ 1150. Ὁ ἱστορικὴς σημασίας βίος οὗτος ἐξεδόθη ἑλληνιστὶ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνισμ. III, 1906, σ. 129-228, εὐρόντος αὐτὸν τὸ 1880 εἰς κώδικα τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, εἶχεν ὅμως προηγηθῇ ἡ λατινικὴ ἔκδοσις αὐτοῦ ἐν τῷ θησαυρῷ τῶν Martène καὶ Durand, Veterum Scriptorum amplissima collectio, Παρίσιος 1729, τόμ. ΣΤ', σ. 837-877 καὶ ἐν μέρει ὑπὸ Migne, E. Π. τ. 113, στ. 975-988. Περὶ τοῦ Ὁσ. Νίκωνος βλ. προσέτι Θεοκλήτου Μηνοπούλου, Λόγον... ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Ὁσ. πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1894 καὶ Μ. Ε. Γαλανόπουλον, Ὁ βίος, ἡ εἰκονογραφία καὶ τὰ θαύματα Ἁγ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1933.

² ΔΧΑΕ περ. Α', τόμ. Γ', 1903, σ. 22.

τοῦ Ὁσίου Νίκωνος ἀνεγερθεῖς, τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀντικαταστήσαντος τὸν Ἅγιον Νίκωνα, ἡ ἀνάμνησις τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου, λόγῳ τῆς παρόδου τῶν αἰώνων, ἐφέρετο πλέον ἀόριστος, συγχυθεῖσα ἴσως πρὸς τὴν τοῦ συγγενοῦς ὀνόματος τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

Εἰκ. 117. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας χώρου, ἔνθα ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου (κατὰ Milchhöfer, A M 1880).

Τάφος ἀνοιχθεῖσα παλαιότερον (1880) παρὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν βορειὸν πλευρὰν τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀπεκάλυψε μεταγενέστερα βυζαντινὰ τείχη (εἰκ. 117), συγκείμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ὕλικου τοῦ ἀρχαίου ναοῦ¹.

Β'. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ

Γράφοντες ἀνωτέρω τὴν ἱστορίαν τοῦ Νυκλίου εἶπομεν (σ. 113) ὅτι οἱ Νυκλιῶται ἐπειδὴ ἡ θέσις τοῦ χωρίου των ἦτο ἐπίπεδος καὶ εὐκόλως ἐκτεθειμένη εἰς προσβολάς, ἦτο φυσικὸν νὰ τὴν ὀχυρώσουν διὰ τῆς κατασκευῆς κάστρου, τὸ ὁποῖον καταληφθὲν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατεστράφη τελικῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ἀνδρονίκου Ἀσάνη. Ἀρκετὰ λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ ἀρχικῶς βυζαντινοῦ τούτου κάστρου παρέχει τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς πολιορκίας αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Φράγκων (στ. 2028 - 50). Πληροφοροῦμεθα λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ μεταξὺ ἄλλων : 1) Ὅτι τὸ κάστρον εἶχε

¹ A. M i l c h h ö f e r, Untersuchungsgrabungen in Tegea, Ath. Mitt. 5, 1880, σ. 53 ἐ., πίν. II, πβλ. καὶ Σ.Κ.Σ. ἐν Παρνασσῷ Γ', 1879, σ. 622.

πύργους, τοὺς ὁποίους ἀφισχῶσαν (= ἐνίσχυσαν) οἱ ἐν αὐτῷ ἐγκλεισθέντες ἄρχοντες τοῦ Ἀμυκλίου (στ. 2030). 2) Ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ κάστρου ἦσαν ὑψηλοὶ καὶ ὅλοι μὲ τὸ χορῆγι (= τὴν ἄσβεστον) (στ. 2032).

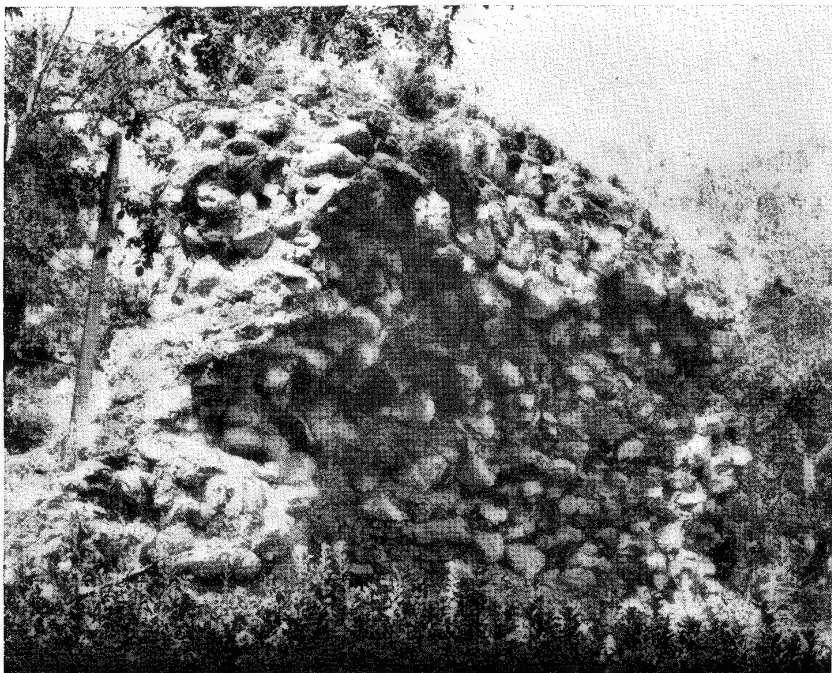
Τοῦ κάστρου σώζονται σήμερον, σημειούμενα ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκό- νος 7 διὰ μέλανος χρώματος, ὀλίγα λείψανα τοῦ περιβόλου, ἀνήκοντα εἰς

Εἰκ. 118. Ὅψις τοῦ πρὸς Βορρᾶν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς διατηρουμένου τμήματος τοῦ κάστρου Νυκλίου.

τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν. Ἐκ τούτων διατηροῦνται ἡ μὲν νοτιά πλευρὰ (Α - Β ἐν τῇ εἰκόνι 7) εἰς μῆκος περίπου 86 μ., εἰς ὕψος 0.60 - 1 μ. καὶ μὲ πάχος 1.80 μ., ἡ δὲ δυτικὴ πλευρὰ (Β - Γ - Δ - Ε - Ζ) κατὰ διαλείμματα εἰς ὀλίγον μῆκος 110 μ. μὲ τὸ αὐτὸ πάχος καὶ εἰς ὕψος ἐνιαχοῦ 5.50 - 6 μ., καλυπτομένη ὑπὸ πυκνοῦ κισσοῦ. Αἱ δύο αὗται πλευ- ραὶ σχηματίζουνσι πρὸς ἀλλήλας περίπου ὀρθὴν γωνίαν, τῆς δυτικῆς ἐξ αὐτῶν ἀπεχούσης 117,50 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, τῆς δὲ νοτίας, διευθυνομένης περίπου παραλλήλως πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ ἀπεχούσης αὐτῆς 75 μ. Ἄλλα ὀλίγα λείψανα τοῦ περιβόλου, διατηρούμενα εἰς ὕψος περίπου 3.80 μ., εὐρίσκονται βορειοα- νατολικῶς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἰς ἀπόστασιν 50 περίπου μ. (Η - Θ εἰς

τὴν εἰκόνα 7). Ἔχουσι καὶ αὐτὰ τὸ αὐτὸ πάχος 1.80 μ. Ἡ πρόσοψις των εἶναι κατεσκευασμένη διὰ μικρῶν λίθων μήκους κυμαινομένου ἀπὸ 0.30 - 0.50 μ. μὲ ἐπιφάνειαν ἁδρῶς εἰργασμένην ἀλλ' ἐπίπεδον καὶ μὲ ἐνδιαμέσους πλίνθους εἰς τεμάχια, διὰ τὸ γέμισμα τῶν ὀρυμῶν (εἰκ. 118). Ὁ ἐσωτερικὸς των πυρῆν εἶναι κατεσκευασμένος διὰ μικροτέρων λίθων συνδεομένων μὲ

Εἰκ. 119. Ὁ πυρὴν τοῦ τείχους τῆς εἰκόνης 118.

πολὺ ἰσχυρὸν κονίαμα ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Πολλοὶ ἐκ τῶν λίθων τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρῆνος ἔχουν ἀφαιρεθῇ, ἐκ δὲ τῶν λίθων τῆς προσόψεως σώζονται ὀλίγοι μόνον, ὑψηλὰ 3.80 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ εἰς ἔκτασιν 0.80 μ. Οὗτοι δὲ δὲν εἶναι γωνιασμένοι (εἰκ. 119).

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω σήμερον σωζομένων τμημάτων τείχους ὁ Ν. Μοραΐτης¹ ἀναφέρει ὅτι ἐσώζοντο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του (1932) καὶ λείψανά τινα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν μετὰ τῆς «πύλης τοῦ Ναυπλίου» καὶ ὅτι δυστυχῶς κατεστράφη ἐσχάτως μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ τὸ κάλλιστον μέχρι τότε σωζόμενον. Ἐγένετο δὲ τοῦτο, προσθέτει περαιτέρω, χάριν τῆς καλυτέρας θέας τοῦ ἐκεῖ ἰδρυθέντος καφενεῖου.

¹ Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 242.

Τὰ τεῖχη τοῦ κάστρου περιγράφει καὶ ὁ ἐπισκεφθεὶς τὸ Νύκλι τὸ 1842 J. A. Buchon¹ καὶ συντόμως ὁ F. H. Tozer², ὅστις εἶδεν ἀκόμη, τὸ 1883, λείψανα τοῦ περιβόλου, προσθέτων ὁρθῶς, ὅτι ὁ περίβολος πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερος τῆς εἰσβολῆς τῶν Φράγκων εἰς Πελοπόννησον. Ἡ ὑφ' ἡμῶν γενομένη περιγραφή τοῦ τείχους συμφωνεῖ μὲν πρὸς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ὥς πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν χρῆσιν ἀφθόνου ἀσβέστου (χορῆγι), δὲν συμφωνεῖ ὅμως ὥς πρὸς τὴν ὑπαρξιν πύργων, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει τὸ Χρονικὸν ὅτι ἐνίσχυσαν οἱ Νυκλιῶται. Πράγματι οὐδεὶς πύργος εὗρέθη εἰς τὰ σωζόμενα ἀρκετὰ μακρὰ τμήματα τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου (βλ. εἰκ. 7).

¹ La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 219.

² Journal of Hel. St. 4, 1883, σ. 222-23.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ

Α. ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόν	Σελίς
1. Τὰ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας διατηρηθέντα λείψανα τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς	6
2. Κυκλικὸν ἶχνος μετὰ σταυρῶν ἐκ τοῦ στυλοβάτου τῶν ἐσωτερικῶν κίονων τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας	7
3. Σιδηροῦν θυρόφυλλον Ὡραίας Πύλης ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας	8
4. Ἀμφικιονίσκος παραθύρου ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας	9
5. Κάτοψις τῶν χριστιανικῶν κατασκευῶν εἰς θέσιν Προβαντηνοῦ	10
6. Τὰ εἰς θέσιν Προβαντηνοῦ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βασιλικῆς	11
7. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ παρὰ τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν χώρου τῆς ἀρχαίας Τεγέας καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Νυκλίου	13
8. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1934 - 36 καὶ τοῦ 1964	14
9. Μαρμαρίνη βάσις εὑρεθεῖσα παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Θύρσου	15
10. Διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου	16
11. Μαρμάρινον ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου	16
12. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῶν ἀμφικιονίσκων τῶν παραθύρων τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου	17
13. Τὸ ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στέγαστρον τῶν ψηφιδωτῶν	18
14. Ἐπίθημα ἐντὸς τοῦ παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἀγροκηπίου	19
15. Ἐπίθημα στρογγύλου κιονίσκου εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου	19
16. Μαρμάρινον ἐπίθημα πεσοῦ εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἀγροκηπίου	19
17. Ἰωνικὸν κιονόκρανον ἀποκείμενον σήμερον παρὰ τὴν Π. Ἐπισκοπὴν	20
18. Σπάραγμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, προσερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς διαδεχθείσης τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος βασιλικῆς τῆς Ἀγορᾶς	21
19. Σπαράγματα ψηφιδωτοῦ τῆς αὐτῆς καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 18 προσελεύσεως	21
20. Τὸ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου διάχωρον τὸ εἰκονίζον τὸν ποταμὸν Φισῶν	26
21. Ἀπεικονίσεις τῶν μνηνῶν ἐπὶ Εὐαγγελίου τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 11 ^{ου} αἰῶνος (Codex Marcianus DXL).	42
22 καὶ 23. Ψηφιδωτοὶ μαϊανδροὶ μετὰ τῶν τετραγώνων διαχωρῶν	56
24. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ σχέδια	57
25. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ θέματα	59
26. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ θέματα	60
27. Δύο ἀπὸ τοὺς δελφίνας	61
28. Κάτω: Κρηνίλαβρος (κ. χειλοῦ) καὶ ἄνω: Ἐχίνος	62
29. Κάτω: Κρηνίλαβρος (κ. χειλοῦ) καὶ ἄνω: Θράψαλον	63

Εικόν

Σελίς

30. Ὀρφός (κ. ροφός).	63
31. Συναγρίς.	64
32. Φάγρος (κ. φαγγρί).	65
33. Κάτω: Χρύσοφρος (κ. τσιπούρα) καὶ ἄνω: σηπία.	66
34. Πάγουρος (κ. κριτσίνι).	67
35. Κάτοψις τοῦ πρὸς Β. τῆς βασιλικῆς ψηφιδωτοῦ κλίτους ἢ παρεκκλησίου.	71
36. Φωτογραφία τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δυτικωτάτου διαχωρῶν τοῦ παρεκκλησίου.	71
37. Ἡ μετὰ τὸ 2 ^{ον} καὶ τοῦ 3 ^{ον} διαχωρῶν τοῦ παρεκκλησίου ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.	71
38. Τεμάχιον ψηφιδωτοῦ δαπέδου, εἰκονίζον τετράποδον	71
39. Τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου οἰκίας τῆς Δήλου, περὶ τὸ 100 π. Χ.	76
40. Θραῦσμα τραπέζης προσφορῶν	82
41. Θραῦσμα καλύμματος Ἀγ. Τραπεζῆς.	83
42. Ἡ παρὰ τὸ φρέαρ τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀποκειμένη σαρκοφάγος.	84
43. Δύο φωτογραφικαὶ ἀπόψεις τῆς σαρκοφάγου.	85
44. Εἰς τῶν ἐγγχαράκτων ἐσωτερικῶν σταυρῶν τῆς σαρκοφάγου.	86
45. Φωτογραφικὴ ἀπεικόνισις καὶ γραφικὴ ἀναπαράστασις παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου τῆς Ἰθάκης.	87
46. Πλάξ μετ' ἀναγλύπτου χρίσματος ἐκ Τεγέας.	88
47. Ἐπιτύμβιος μαρμαρίνη πλάξ τοῦ Μουσείου Τεγέας.	89
48. Μαρμαρίνη πλάξ μετ' ἀναγλύφου σταυροῦ τοῦ Μουσείου Τεγέας.	90
49. Μαρμάρινον τεκτονικὸν κιονόκρανον ἴσως ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.	91
50. Κορινθιάζον κιονόκρανον μετὰ συμφοῦς κορμοῦ κιονίσκου ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας.	91
51. Κορινθιάζον τεκτονικὸν κιονόκρανον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας.	91
52. Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα.	92
53. Ἐπίθημα - κιονόκρανον στρογγύλου κιονίσκου.	93
54. Ἐπιθήματα - κιονόκρανα.	94
55. Ἐπιθήματα ὡς κιονόκρανα, ἀμφότερα ἐκ τοῦ μουσείου Τεγέας.	94
56. Ἐπίθημα στρογγύλου κιονίσκου.	95
57. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου: ἄνω, σχέδιον πλαγίας ὄψεως· κάτω, ὄψις ἐκ τῶν ἄνω.	95
58. Κιονόκρανα-ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ μουσείου Τεγέας.	97
59. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου.	97
60. Μαρμάρινα ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ	98
61. Ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.	98
62. Ἐπιθήματα ἐντειχισμένα: α, εἰς Ἅγιον Νικόλαον Ἀλέας, β, εἰς Ἅγιον Ἰωάννην Προβαντηνοῦ.	98
63. Κορμὸς ἀμφικιονίσκου ἐκ Προβαντηνοῦ.	99
64. Ἐπιθήματα κιονοκράνων.	100
65. Δύο πλευραὶ ἐπικράνου παραστάδος.	112
66. Ἐπιθήματα τετραγώνων πεσσῶν: Α, μετ' εὐθέων καὶ Β, μετὰ καμπύλων κεκλιμένων ἐπιπέδων.	101
67. Δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ ἀμφιγλύφου θωρακίου.	102
68. Ἀμφιγλύφον θωράκιον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, νῦν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου	103
69. Ἀμφιγλύφον θωράκιον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.	103

Εικόν	Σελίς
70. α - β. Ἀμφίγλυφον θαράκιον. α : προσθία, β : ὀπισθία ἐπιφάνεια.	105
71. Θαράκιον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.	105
72. Ἀμφίγλυφον θαράκιον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας	106
73. Ἐπίθημα ἐντειχισμένον εἰς Π. Ἐπισκοπὴν παρὰ τὴν θύραν εἰσόδου τῆς	106
74. Θαράκιον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου Τεγέας.	107
75. Ἡ ἀναφέρουσα τὸν ἐπίσκοπον Ὡφέλιμον ἐπιγραφὴ χαραγμένη ἐπὶ τεμα- χίου ἄμβωνος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.	108
76. Τεμάχιον θαράκιου τοῦ αὐτοῦ ἄμβωνος προερχόμενον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.	110
77. Τεμάχια ὀψίμων παλαιοχριστιανικῶν θαρακίων.	112
78. Τεμάχια βυζαντινῶν θαρακίων Νυκλίου.	112
79. Βυζαντινὸν θαράκιον ἐκ Νυκλίου. Φωτογραφία καὶ σχέδιον.	113
80. Τεμάχιον βυζαντινοῦ θαρακίου Νυκλίου. Φωτογραφία καὶ σχέδιον ἀνα- παραστάσεως.	114
81. Βυζαντινὸν θαράκιον Νυκλίου.	114
82. τὸ ἄνω καὶ 83 τὸ κάτω μέρος ὁμοίου βυζαντινοῦ θαρακίου ἐκ Νυκλίου ἀποκειμένου ἐν τῷ μουσεῖῳ Τεγέας	115
84. Θραύσματα βυζαντινοῦ θαρακίου ἐκ Νυκλίου.	116
85. Βυζαντινὸν κιονόκρανον μετ' αἰτοῦ εἰς τὸ μέσον.	117
86. Ἄλλη πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου τῆς εἰκ. 85.	117
87. Βυζαντινὸν κιονόκρανον μετ' αἰτῶν ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβacos.	119
88. Βυζαντινὰ κιονόκρανα ὀκταγωνικῶν κιονίσκων.	120
89. Βυζαντινὰ κιονόκρανα ὀκταγωνικῶν καὶ κυλινδρικῶν κιονίσκων.	120
90. Τεμάχια βυζαντινῶν κοσμητῶν	122
91. Τεμάχια λοξοτμήτων βυζαντινῶν κοσμητῶν τέμπλου.	123
92. Τεμάχιον βυζαντινοῦ κοσμήτου (ἄνω) καὶ σταθμοῦ θύρας (κάτω).	124
93. Τεμάχια πτερυγίων βυζαντινοῦ ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, εὐρε- θέντα εἰς τὸ Παλλάντιον.	125
94. Πήλινος λύχνος ἀποκειμένος ἄλλοτε εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας	126
95. Βυζαντινὸν πινάκιον, ἄλλοτε ἐν τῷ Μουσείῳ Τεγέας	127
96. Χαλκογραφία εἰκονίζουσα τὸν ἡρειπωμένον ναὸν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς πρὸ τῆς ἀναστήλωσεως	140
97. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΔ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν	142
98. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΑ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν	142
99. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς κατόπιν νεωτέρας μελέτης	144
100. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσεως Γερουμάνας Μονεμβασίας (Ὁρ- λάνδος)	146
101. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ἀλαΐμπε (Φωτ. Millet)	147
102. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ἀλαΐμπε (Σκάλας) (Ὁρλάνδος)	147
103. Ἀποψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ἀλαΐμπε	148
104. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς θαρακικῆς Βήρας (1158) (Ὁρλάνδος)	150
105. Ἀποψὶς τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς (1972)	153
106. Κατακόρυφος τομὴ τῆς μεσαίας ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ	154
107. Ἡ ἀβακωτὴ ζωφόρος τῆς μέσης ἀψίδος κατὰ φωτογραφίαν τοῦ Λαμ- πάκη (ΧΑΕ ἀριθμ. 2174)	155
108. Ἀποψὶς τῆς νοτίας ὀψεως τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς	156

Εικόν	Σελίς
109. Παλαιοχριστιανικά γλυπτὰ ἐντειχισμένα εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ	157
110. Ἀποψὶς τοῦ μέσου τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς	158
111. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ	159
112. Ἀποψὶς τῆς δυτικῆς ὀψεως τοῦ ναοῦ (Φωτ. 1972).	161
113. Τομὴ τοῦ διλόβου παραθύρου κάτωθεν τῶν τρουλλίσκων.	162
114. Ἡ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου βυζ. τοιχοδομία.	165
115. Κεραμοπλαστικὸς σταυρὸς εἰς τοὺς ἀρμούς τῆς τοιχοδομίας τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.	166
116. Προϊοντὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.	166
117. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ πρὸς Α. τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας χώρου.	168
118. Ὁψὶς τοῦ πρὸς Β. τῆς Π. Ἐπισκοπῆς τμήματος τοῦ κάστρου Νυκλίου.	169
119. Ὁ πυρὴν τοῦ τείχους τῆς εἰκόνος 118.	170

Β. ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΓΧΡΩΜΟΙ

Πίναξ

1. Ἡ παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ μέσου κλίτους κτητορικὴ ἐπιγραφὴ
2. Τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ παιδάριον, ὅπερ κρατεῖ τὴν μίαν τῶν λαβῶν τῆς
κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πίνακος 1.
3. Τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ παιδάριον τὸ κρατοῦν τὴν ἐτέραν τῶν λαβῶν τῆς κτη-
τορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πίνακος 1.
4. Τίγρις, εἰς τῶν τεσσάρων ποταμῶν τοῦ παραδείσου, ἐν προτομῇ. ΒΔ
γωνία τοῦ ψηφιδωτοῦ.
5. Εὐφράτης, εἰς τῶν τεσσάρων ποταμῶν τοῦ παραδείσου ἐν προτομῇ. ΝΔ
γωνία τοῦ ψηφιδωτοῦ.
6. Ὁ μὴν Φεβρουάριος.
7. Ὁ μὴν Μάιος.
8. Ὁ μὴν Ἰούλιος.
9. Ὁ μὴν Αὐγούστος.
10. Ὁ μὴν Σεπτέμβριος.
11. Ὁ μὴν Ὀκτώβριος.
12. Ὁ μὴν Νοέμβριος.
13. Διακοσμητικαὶ λεπτομέρειαι εἰκόνων ἐντὸς τῶν ὀκταγώνων τοῦ πλαισίου.

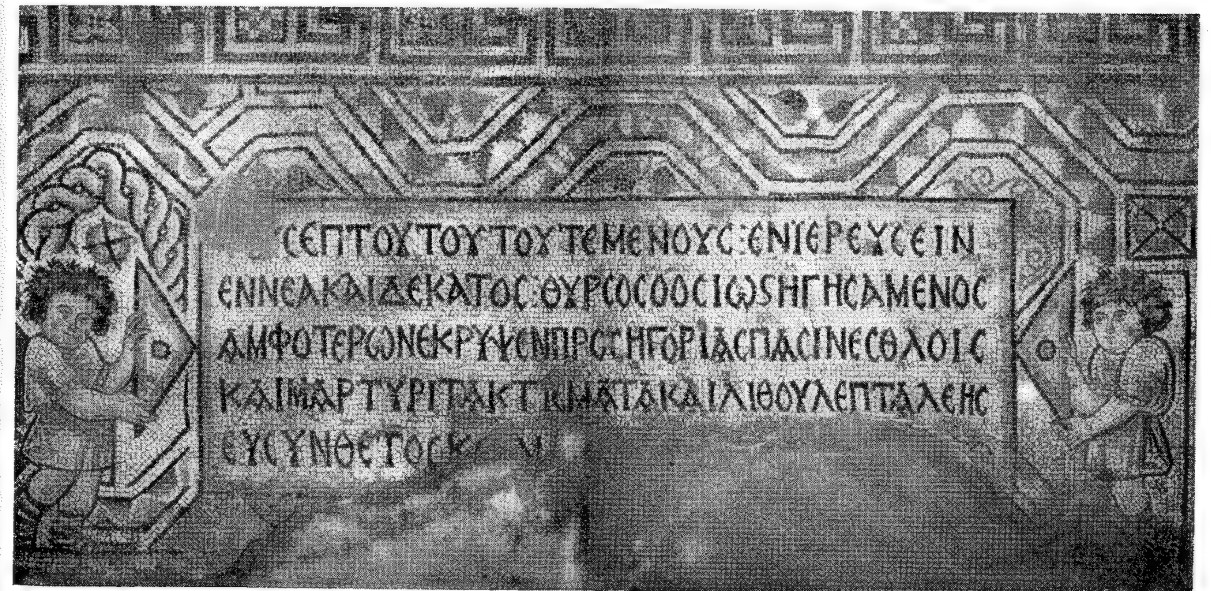
Γ. ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Α'

Κάτοψις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους
τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου μετὰ παραστάσεις τῶν ποταμῶν τοῦ παραδεί-
σου καὶ τῶν μηνῶν τοῦ ἔτους.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Παλαιοχριστιανικά καὶ Βυζαντινὰ Μνημεῖα Τεγέας-Νυκλίου	<i>Σελίς</i> 3 - 176
Ἀ ν ἄ λ υ σ ι ς	
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ - ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ . . .	4 - 128
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	4 - 19
Α. Ἡ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀλέας βασιλική	7 - 8
Β. Ἡ κατὰ τὴν θέσιν Προβαντηνοῦ βασιλική	8 - 9
Γ. Ἡ βασιλική τῆς Ἀγορᾶς	9 - 11
Δ. Ἡ βασιλική τοῦ Θύρσου	12 - 19
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2: ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ	20 - 81
Τὰ νέα ψηφιδωτὰ	22 - 68
Γεῶν 25, Φισῶν 25, Ἰανουάριος 27, Φεβρουάριος 27, Μάρτιος 28, Ἀπρίλιος 30, Μάϊος 30, Ἰούνιος 33, Ἰούλιος 33, Αὐγουστος 36, Σεπτέμβριος 38, Ὀκτώβριος 40, Νοέμβριος 41, Τίγρις 43, Εὐφράτης 44, ἡ ἐπιγραφή 48, τὰ πλαίσια 55.	
Τὸ Παρεκκλήσιον	68 - 73
Γενικαὶ παρατηρήσεις καὶ χρονολογία κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν	73 - 81
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 3: Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ	82 - 125
Α'. Παλαιοχριστιανικὴ ἐποχή	82 - 111
Β'. Βυζαντινὴ ἐποχή	111 - 125
Πήλινα μὴ ἀρχιτεκτονικὰ εὑρήματα	126 - 128
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ - ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ . . .	129 - 171
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ	129 - 140
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	141 - 171
Α'. Ναοὶ	141 - 168
1. Ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπή	141 - 163
2. Ὁ ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προβαντηνοῦ	163 - 166
3. Ὁ ὑποτιθέμενος ναὸς τοῦ Ἀγίου Νίκωνος	166 - 168
Β'. Τὸ κάστρον	168 - 171
Πίνακες εἰκόνων καὶ πινάκων	172 - 175

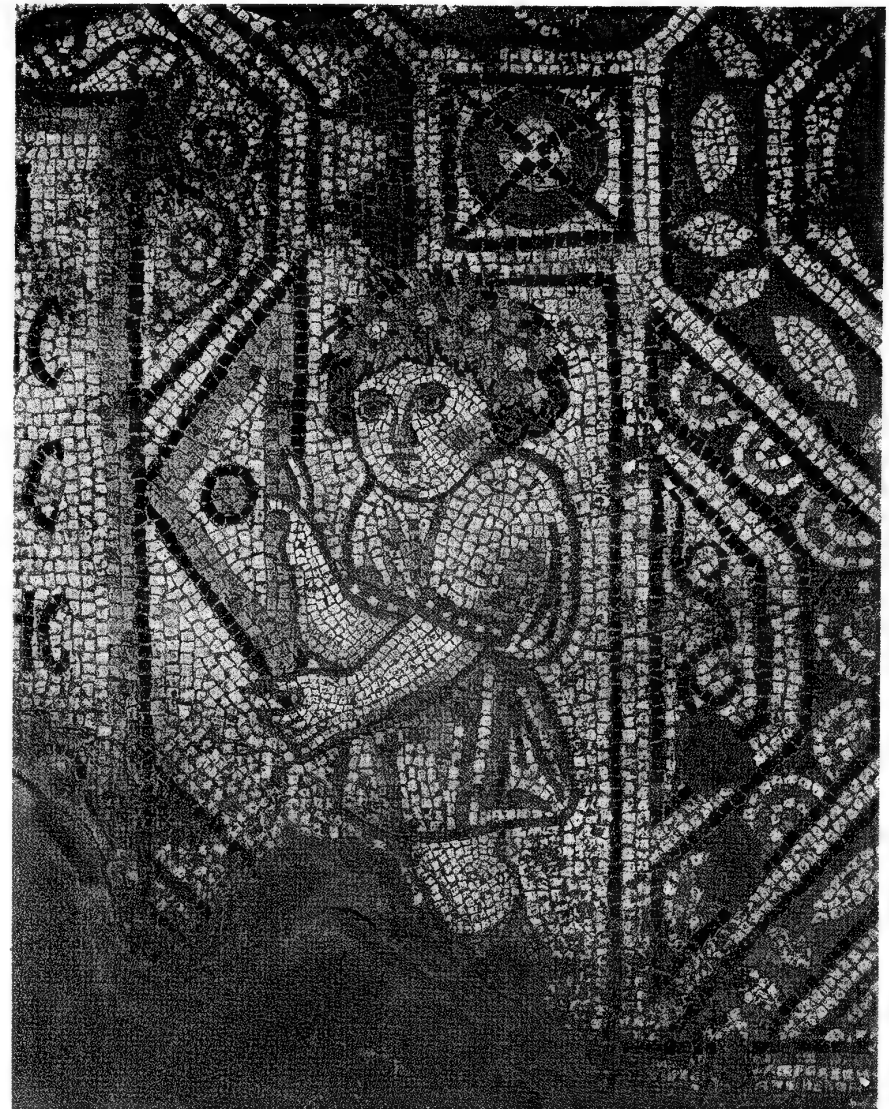
ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

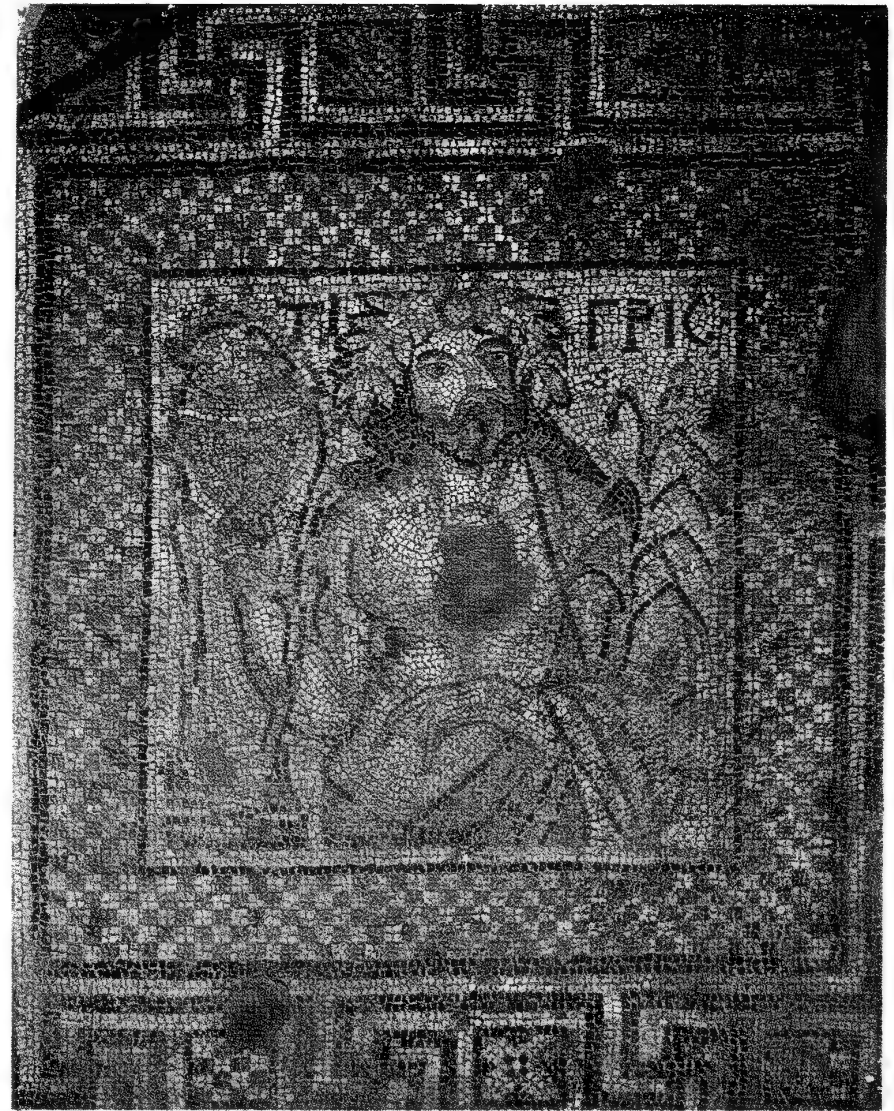
Η ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟΝ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΚΛΙΤΟΥΣ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

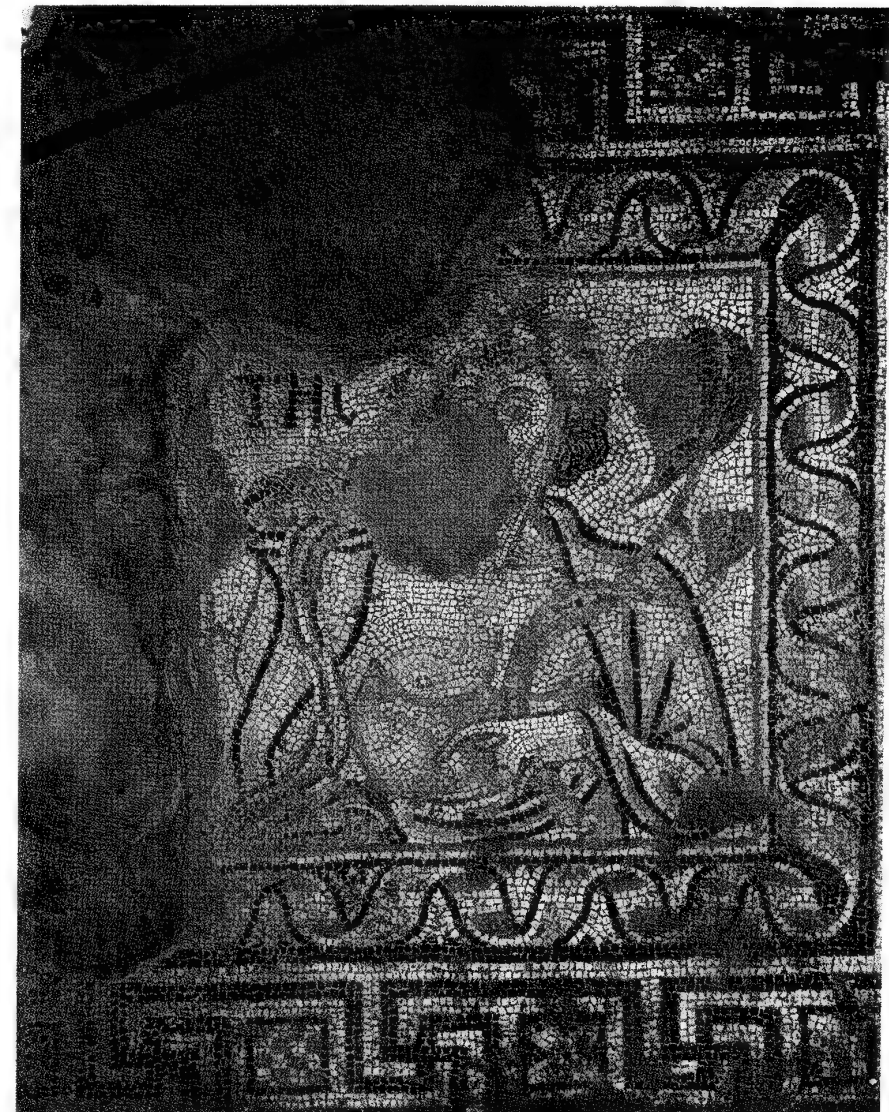
ΤΟ ΠΡΟΣ ΤΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΠΑΙΔΑΡΙΟΝ ΟΠΕΡ ΚΡΑΤΕΙ ΤΗΝ ΜΙΑΝ ΤΩΝ ΛΑΒΩΝ
ΤΗΣ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΟΣ 1

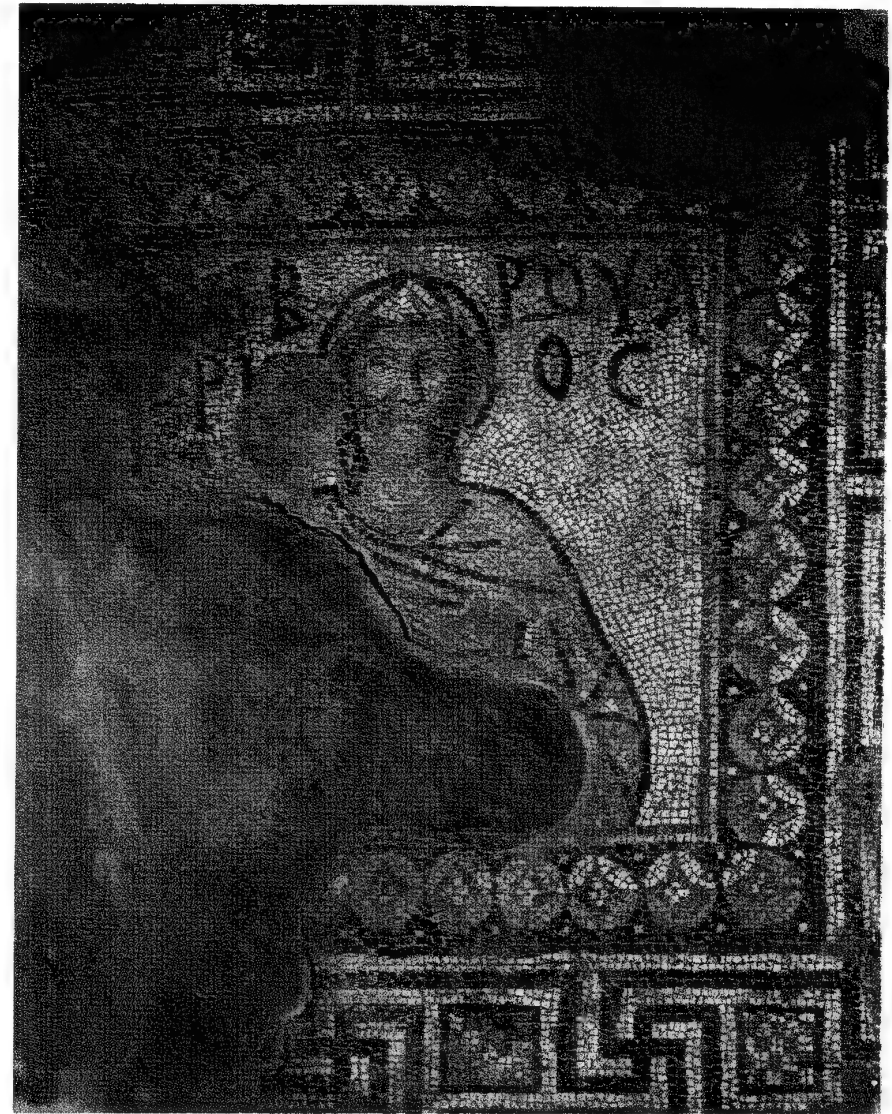
ΤΟ ΠΡΟΣ ΤΑ ΔΕΞΙΑ ΠΑΙΔΑΡΙΟΝ ΤΟ ΚΡΑΤΟΥΝ ΤΗΝ ΕΤΕΡΑΝ ΤΩΝ ΛΑΒΩΝ
ΤΗΣ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΟΣ 1

ΤΗΡΙΣ, ΕΙΣ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ ΕΝ ΠΡΟΤΟΜΗ.
ΒΔ ΓΩΝΙΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ

ΕΥΦΡΑΤΗΣ, ΕΙΣ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ ΕΝ ΠΡΟΤΟΜΗ.
ΝΔ ΓΩΝΙΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ

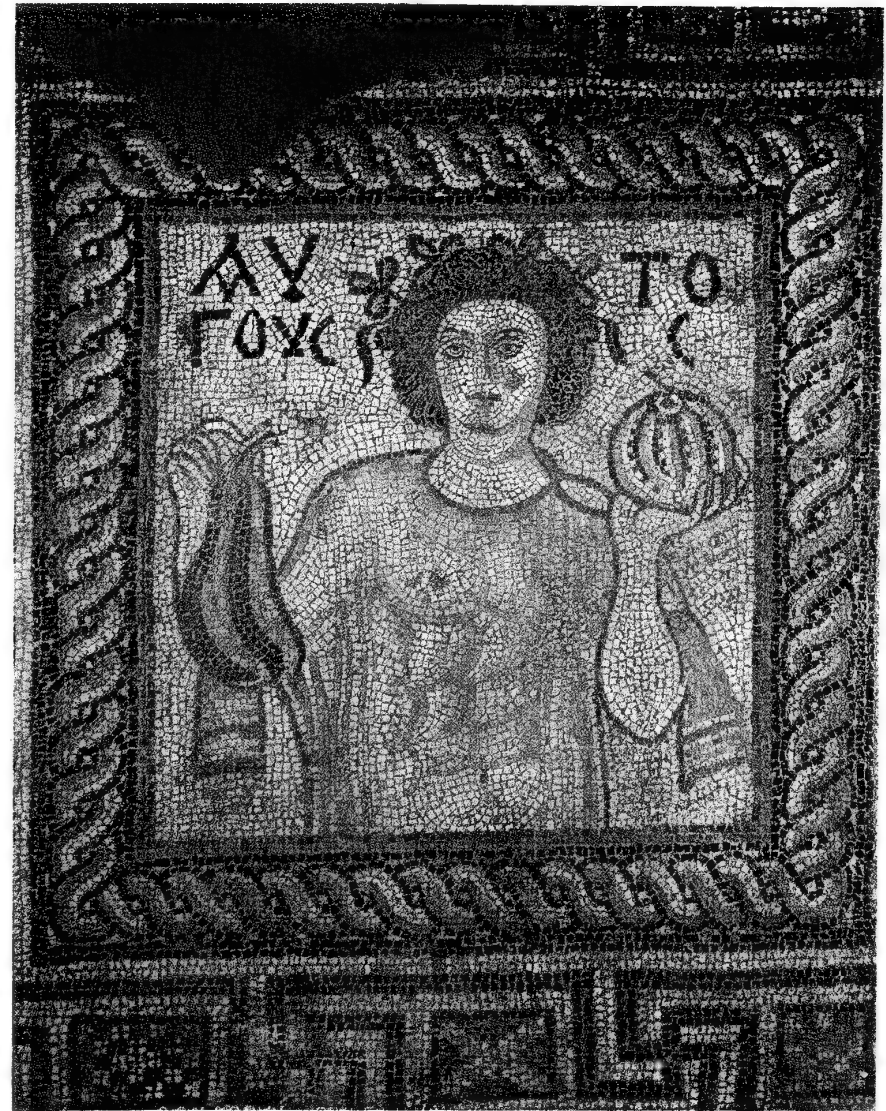
Ο ΜΗΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ

Ο ΜΗΝ ΜΑΪΟΣ

Ο ΜΗΝ ΙΟΥΛΙΟΣ

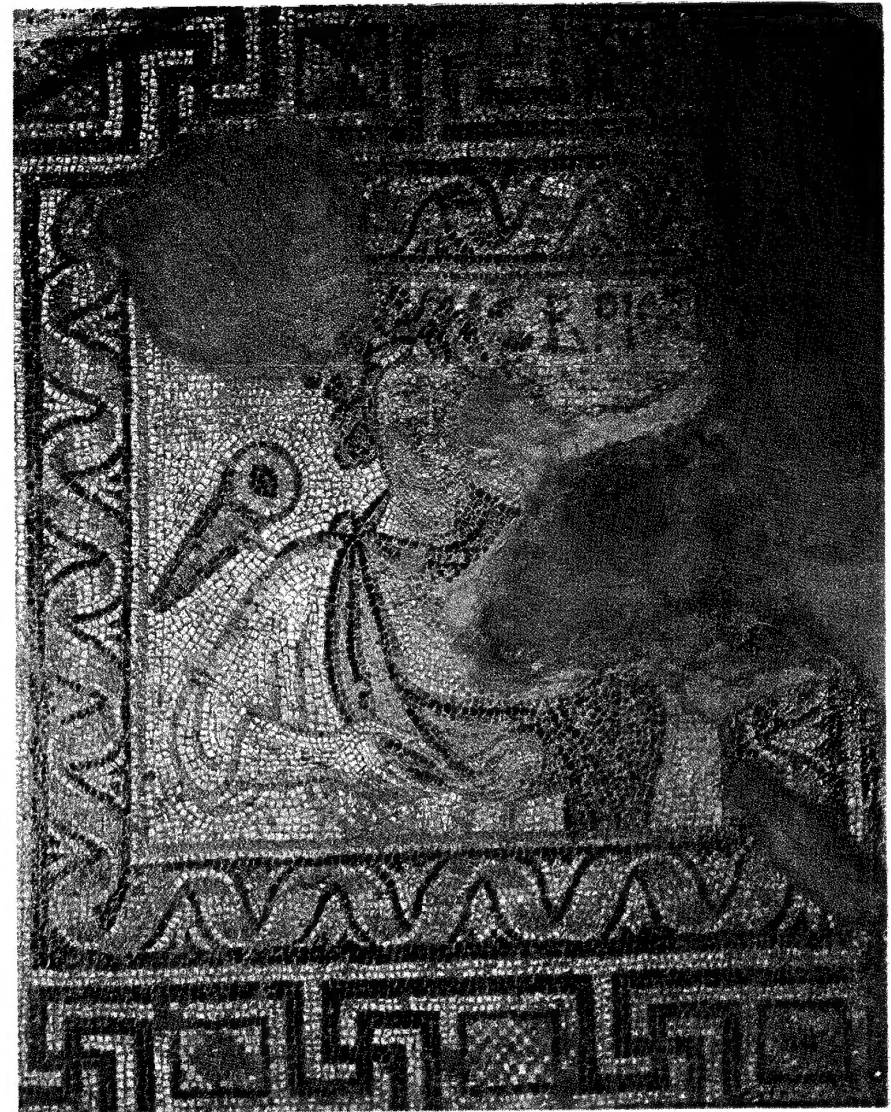
Ο ΜΗΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ

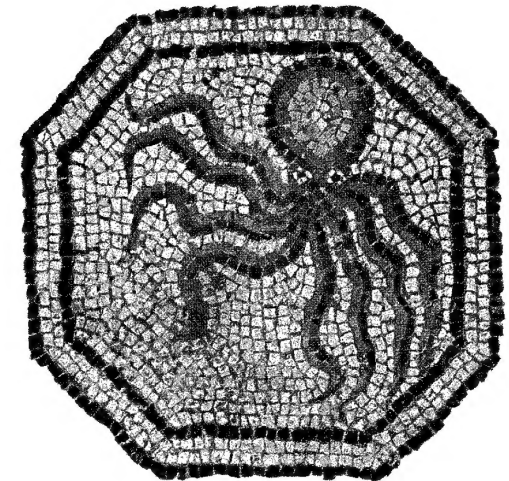
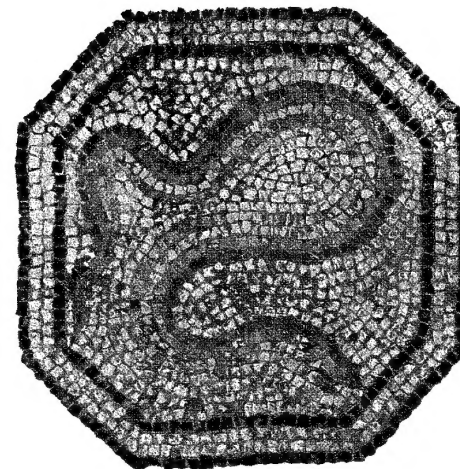
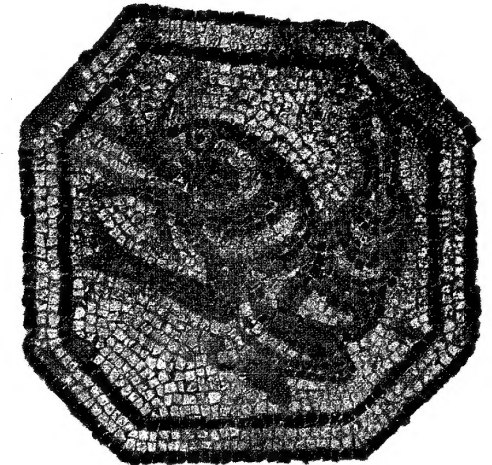
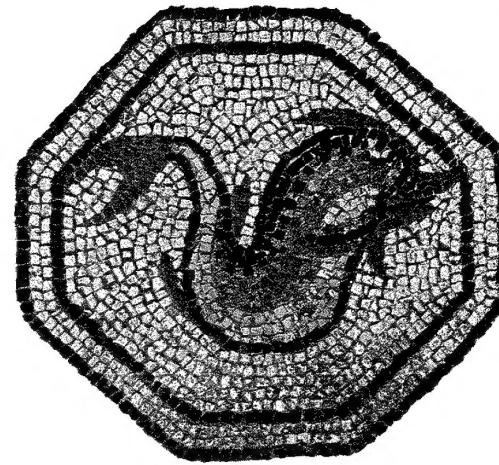
Ο ΜΗΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

Ο ΜΗΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

Ο ΜΗΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑΙ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΟΚΤΑΓΩΝΩΝ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ